

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

YAHUDİLER İÇİN KUDÜS VE DİNÎ ANLAMI

Hüseyin AKDEMİR
19937304

Danışman

Doç. Dr. M. Hadi TEZOKUR

Diyarbakır 2024

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dinler Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

YAHUDİLER İÇİN KUDÜS VE DİNÎ ANLAMI

Hüseyin AKDEMİR
19937304

Danışman
Doç. Dr. M. Hadi TEZOKUR

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Yahudiler için Kudüs ve Dinî Anlamı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

11/12/2024

Hüseyin AKDEMİR

ÖN SÖZ

Kudüs, tarih sahnesinde yer aldığı andan itibaren diğer dünya kentlerinden farklı bir statüde olmuştur. Şehir birçok defa saldırıya uğramış, el değiştirmiş ve iki defa da tamamen yıkılmıştır. Yahudiler açısından tanrısal vaadin merkezinde olduğu inancı ve İbrahimî dinlerin (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet) üzerinde hak iddiasında bulunması ve mücadelesi uzun tarihi geçmişinde Kudüs'ü önemli kılmıştır. Kudüs sadece dinî boyutta değil, tarih boyunca büyük güçlerin politik, ekonomik ve stratejik açıdan çıkar mücadelesinin merkezinde yer alarak önemini korumuştur. Modern öncesi dönemde kente atfedilen kutsallık ve kent için verilen mücadele anlaşılabilirken, bunun günümüze de uzaması inancın etkisinin güçlü bir şekilde devam ettiğini ve Kudüs sorununun kolayca çözülemeyeceğini göstermektedir. Kudüs'e atfedilen ortak kutsallık ve buna yönelik verilen çok boyutlu mücadele devam ettiği sürece şehirde daimi bir barışın sağlanamayacağı anlaşılmaktadır.

İbrahimî dinler açısından önemli olan Kudüs Yahudiler için farklı bir anlam taşımaktadır. Yahudiler Kudüs'ün kendilerine Tanrı'nın hediyesi olarak verildiği ve inşa edilen Süleyman Mabedi'nin şehrin kutsallığını tescillediği inancını taşımaktadır. Kente ilk olarak kutsallık atfeden ve bu kutsal kentin kendilerine ait olduğunu savunan Yahudiler, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerini kabul etmediklerinden, kentin bu iki dinî inanç açısından herhangi bir kutsiyet veya anlam taşıması gerektiğini ileri sürmektedir. Yahudilerin ibadetlerini tam anlamıyla yerine getirebilmeleri için Kudüs'ün vazgeçilmez bir öneme sahip olması ve tarihsel süreçte yurtlarından zorla çıkarılmaları, Kudüs'ün diaspora döneminde Yahudi kolektif hafızasında her zaman merkezi bir konumda kalmasını sağlamıştır. Yahudilerin Kudüs hâkimiyeti süresi yaklaşık dört yüz yıl olarak belirtilmektedir. Ancak Kudüs'e hâkim olunamayan dönemlerde dâhi Kudüs'ün unutulmadığı, Yahudi dinî metinlerinde ve tarihi kaynaklarında anlatılmaktadır.

Çalışma, Kudüs'ün tarihte var olduğu andan günümüze kadar Yahudilerin ve İsrail'in kent için mücadelesini giriş ve üç bölümde ele almıştır. Çalışmada, Kudüs'ün kutsallığının kaynağını, Yahudi inanç ve uygulamalarına etkisini, kentin diaspora

dönemindeki durumunu, modern dönemde Yahudi halkı için ifade ettiği anlamı ve İsrail politikasını belirlemesindeki yerini ortaya koymak hedeflenmiştir.

Bu amaca dönük olarak dinî, siyasi ve sosyal yönden tartışmaların merkezinde olan Kudüs'ün tarihte Yahudiler için ifade ettiği anlamının anlaşılması, kentin hala tartışmalı olan statüsünün nedenlerine ve güncel siyasi meselelere bilgi sağlaması açısından faydalı olacağı ümit edilmektedir.

Tez konusunun belirlenmesinden tezin savunmaya kadar ki sürecine kadar bilgi, yönlendirme ve motivasyon sağlamasıyla çok değerli danışman hocam Doç. Dr. M. Hadi TEZOKUR'a, yüksek lisans ve doktora sürecinde, ders döneminden itibaren yol göstericiliği sayesinde çalışma azmimin sürmesinde, bilgisi ve çalışkanlığını örnek aldığı değerli hocam Prof. Dr. Canan SEYFELİ'ye, doktora ders döneminde kendisinden ders aldığı, tez çalışmamı takip eden ve tez izleme komitesinde yer alarak süreç boyunca eleştiri ve yol göstericiliğiyle tezin oluşmasına katkı sunan Prof. Dr. Hayreddin KIZIL ve Prof. Dr. Mehmet BİLEN hocalarıma şükranlarımı sunarım. Çalışmayı okuyup metnin şekillenmesinde desteği olan kıymetli dostlarım Arş. Gör. Dr. Muhammed Cihat Oruç, Türkçe Öğretmeni Yusuf Onur Batđı ve İngilizce Öğretmeni Yusuf Bağara'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle daima yanımda olan aileme, uzun ve yorucu lisansüstü eğitimim boyunca bana sabreden, desteğini esirgemeyen ve beni motive eden eşim Özlem Hanım'a, kendilerine ayırmam gereken zamandan kısır ihmal ettiğim kızım Zeynep Rana'ya ve oğlum Ali Asaf'a çok teşekkür ederim.

Hüseyin AKDEMİR
Diyarbakır 2024

ÖZET

Yeryüzünde Kudüs gibi, insanların yarısından fazlasının kutsallık atfettiği başka bir yer olmadığı söylenebilir. Kudüs'ün başta tarihi ve dinî olmak üzere sosyo-kültürel ve siyasi açıdan büyük bir öneme sahip olduğu konusunda şüphe yoktur. Kentin tarihsel süreçte yaşamış olduğu değişimler de bu önemi açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Kudüs'e yüklediği derin anlamlar ve devletlerin burası için sürdürdükleri mücadelelerin bir sonucu olarak ifade edilebilir. Ancak çalışma, Kudüs'ün sadece Yahudiler için ifade ettiği anlamı tespit etmeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Vadedilmiş toprakların merkezi kabul edilen Kudüs, Yahudiler için her dönem özlem duyulan, kendisi için mücadele edilen ve nihayetinde sahip olunan yer olmuştur. Dolayısıyla "Yahudiler için Kudüs ve Dinî Anlamı" çalışmanın konusu olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacına yönelik olarak; Kudüs'ün Yahudi inancındaki dinî anlamı, Yahudilerin Kudüs algısı ve kente atfettikleri değerlerin temelinde yatan dinî etkenler ortaya konulmuştur. Kudüs'ün Yahudiler için anlamının tespiti için önce temel kaynaklar Tanah ve Talmud'tan yararlanılmıştır. Yahudi geleneği, dünyanın Kudüs'ten başlayarak yaratıldığını ve Hz. Âdem'in yaratılmasında kentten toprak alındığını belirtip Kudüs'ün önemini ve kutsallığını varoluş anından itibaren başlatmaktadır. Ancak Kudüs'ün, Davud dönemi ve sonrasında Yahudiler için somut anlam ifade ettiği, Davud döneminde siyasi merkez olduğu, Süleyman'ın inşa ettiği Mabet ile dinî anlam kazandığı sonucuna varılmıştır. Babil Krallığı'nın Kudüs'ü ve Mabet'i yıkıp halkı sürgüne göndermesiyle Kudüs'ten ayrı kalan Yahudilerin Kudüs'e özlem duyması ve değer atfetmesi kentin kutsallığının tamamlanmasını sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Kudüs, Süleyman Mabedi, Sürgün, Diaspora, Siyonizm, İsrail.

ABSTRACT

There is no other place on earth like Jerusalem, which more than half of the people attribute to holiness. There is no doubt that Jerusalem was owned by a great person in terms of history and religion, socio-cultural and political. The importance of the changes experienced in the historical process of the city is clearly evident. This situation can be expressed as a result of the deep meanings that Judaism, Christianity and Islam attribute to Jerusalem and the struggles for the states to continue their work. However, the study was prepared to determine the meaning that Jerusalem means only to the Jews. Jerusalem, which is considered the center of the promised land, was the longing warrior for the Jews during his time, the place that was fought for and eventually possessed. In short, it was determined as the subject of “Jerusalem and Its Religious Meaning for the Jews”. For the purpose of the study; the religious meaning of Jerusalem in the Jewish faith, the perception of Jerusalem by the Jews and the religious events underlying the values they attribute to the city have been revealed. In order to determine the meaning of Jerusalem for the Jews, the basic sources, the Tanakh and the Talmud, were first used. Jewish tradition states that the world was created starting from Jerusalem and that soil was taken from the city when Prophet Adam created it, and thus Jerusalem's dispersal and sanctity began from the moment of its existence. However, it has been concluded that Jerusalem had a concrete meaning for the Jews during the Davidic period and afterwards, that it was the political center during the Davidic period, and that it had a religious meaning with the Temple built by Solomon. It has been determined that the holiness of the city was killed when the Jews, who were separated from Jerusalem by the Babylonian kingdom, destroyed Jerusalem and the Temple, and exiled the smugglers, longed for Jerusalem and attributed value to it.

Keywords

Jerusalem, Temple of Solomon, Exile, Diaspora, Zionism, Israel.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI	3
2. ÇALIŞMANIN AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLARI	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
70 YILINA KADAR KUDÜS.....	10
1.1. Yahudi Hâkimiyeti Öncesi Kudüs	11
1.1.1. Kudüs İsminin Kökeni	13
1.1.2. Kudüs'te Yerleşim	14
1.1.3. Kudüs'ün İnanç Geçmişi	17
1.2. Kudüs'ün Yahudi Kutsal Metinlerinde Yeri ve Yahudi Ataları İçin Değeri... 19	
1.2.1. Vadedilmiş Topraklar Fikrinin Kökeni ve Kudüs	20
1.2.2. Yahudi Kutsal Metinlerinde Kudüs	24
1.2.3. Rabbinik Kaynaklarda Kudüs	27
1.2.4. Yahudi Ataları ve Kudüs	31
1.3. Kudüs'ün Ele Geçirilmesiyle Kudüs'ün Dinî Anlamı	36
1.3.1. Yeşu ve Kudüs	37
1.3.2. Kudüs'ün Davud'la Kazandığı Anlam	38
1.4. Süleyman Mabedi'nin Kudüs'e Kattığı Anlam	40
1.4.1. Ahit Sandığı ve Kudüs	41
1.4.2. Kurban ve Kudüs	43
1.4.3. Kible ve Kudüs	45
1.4.4. Hac ve Kudüs	47
1.4.5. Oruç ve Kudüs	49
1.5. Süleyman Mabedi Döneminde Kudüs	51
1.5.1. Birleşik İsrail Krallığı'nın Bölünmesi ve Kudüs	52
1.5.1.1. İsrail Krallığı ve Kudüs	55
1.5.1.2. Yehuda Krallığı ve Kudüs	58

1.5.2. Süleyman Mabedi'nin Yıkılması ve Kudüs.....	60
1.5.3. Mabet'in Yıkılmasıyla Ertelenen İbadetler ve Kudüs	62
1.6. Ezra ve II. Mabet döneminde kudüs	64
1.6.1. II. Mabet'in İnşası ve Kudüs.....	67
1.6.2. II. Mabet Döneminde Kudüs	69
1.7. II. Mabet'in Tahribi ve Kudüs.....	77
İKİNCİ BÖLÜM.....	82
DİASPORA VE YAHUDİLERİN KUDÜS ALGISI	82
2.1. DİASPORA VE YAHUDİLİK	83
2.2. DİASPORA VE KUDÜS	92
2.2.1. Babilliler Döneminde Kudüs	93
2.2.2. Roma Döneminde Kudüs.....	98
2.2.3. Araplar Döneminde Kudüs	101
2.2.4. Haçlılar Döneminde Kudüs	107
2.2.5. Memlükler Döneminde Kudüs	110
2.2.6. Osmanlı Döneminde Kudüs.....	112
2.2.7. İngiltere (Manda) Döneminde Kudüs.....	118
2.3. Diaspora ve Vadedilmiş Topraklar Fikrinde Kudüs.....	124
2.4. Diaspora ve Mabet Fikrinde Kudüs.....	130
2.5. Diaspora ve Mesih Fikrinde Kudüs.....	134
2.6. Mezhepler Fikrinde Kudüs	142
2.6.1. İlk Dönem Mezheplerinde Kudüs.....	143
2.6.2. Orta Çağ Mezheplerinde Kudüs	146
2.6.3. Modern Dönem Mezheplerinde Kudüs	149
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	153
İSRAİL DEVLETİ VE YAHUDİLERİN KUDÜS MÜCADELESİ	153
3.1. BM Kararı Bağlamında Kudüs.....	154
3.2. Arap- İsrail Mücadelesinin Merkezinde Kudüs	162
3.2.1. 1948 Savaşı ve Kudüs.....	163
3.2.2. 1967 Savaşı ve Doğu Kudüs	168
3.2.3. 1973 Savaşı Sonrası Kudüs	173
3.3. İsrail Ulusal Marşı'nda Kudüs İmgesi.....	180
3.4. İsrail'in Kudüs'te Nüfus ve Toprak Politikası.....	182
3.5. İsrail'in Kudüs'ü Başkent İlan Etmesi	187
3.6. Yahudilerin III. Mabet İnşasıyla Kudüs'ü Dini Merkez Yapma Düşüncesi	191
3.7. Siyonizm ve Kudüs	194

3.8. Yahudi Kùltüründe Kudüs.....	200
3.9. İsrail, Yahudiler ve Kudüs.....	204
SONUÇ	209
KAYNAKÇA	213

KISALTMALAR

BM	Birleşmiş Milletler
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviri
ed.	Editör
İA.	İslam Ansiklopedisi
IJARSSEST	International Journal of Advanced Research in Social Sciences, Environmental Studies & Technology
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Sayı
NSDAP	Nasyonel Sosyalist Alman İşçi Partisi
OAPEC	Organization of Arab Petroleum Exporting Countries
OPEC	Organization of Petroleum Exporting Countries
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	Tercüme
UNSCOP	United Nations Special Committee on Palestine
Vol.	Volume

GİRİŞ

Dünya üzerinde Kudüs kadar ortak kutsallık atfedilen tartışmalı, önemli ve mücadele alanı olan başka bir bölge yoktur. Kudüs'ü önemli kılan siyasi, tarihi ve stratejik boyutunun yanında daha ziyade dinî anlamların yoğun olduğu kutsal faktörlerdir. Yahudi geleneği Kudüs'ün göksel varlığına da inanmaktadır. Dünyanın Kudüs'ten başlayarak yaratıldığını ve ilk insan Hz. Âdem'in yaratılışında Kudüs'ten toprak bulunduğunu kabul etmektedir. Kudüs şehri ölüm sonrası hayatın başlayacağı yer olarak kabul edilmektedir. Ölüm sonrası dirilme esnasında Kudüs'ten uzakta defnedilenlerin yer altı tünelleriyle kente getirileceği, şehirde defnedilenlerin ise sıkıntısız bir şekilde dirileceğine inanılmaktadır. Yahudiler; Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ı, Moriya Dağı'nda kurban etmek istediğini belirtmektedir. Hz. İbrahim, Sâre, Hz. İshak ve Hz. İshak'ın eşi Rebeka'nın mezarlarının bulunduğu yerin bu bölgede (günümüzde Hebron sınırlarında bulunan Makpela Mağarası) olması, bu toprakların kutsallığının önceden başladığına gerekçe gösterilmektedir.

Kudüs'e atfedilen kutsallık bir tarafa bırakıldığında kenti önemli kılacak unsurların sayıca sınırlı olduğu söylenebilir. Konum olarak Asya ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında yer alması, Kudüs'e stratejik bir değer kazandırmıştır. Ayrıca sahip olduğu yükselti, kenti korunaklı ve savunulması daha kolay bir yer haline getirmiştir. Bu durum Kudüs'ü daha kolay savunulabilir bir konuma ulaştırmıştır. Bu etkenler, Kudüs'ün yerleşim yeri olarak seçilmesini sağlamıştır.

Kudüs, Tanrı'nın vadettiği bölgenin merkezinde olması nedeniyle Yahudi hayatında önemlidir. Hz. İsa'nın yaşamının Kudüs'te geçmesi ve burada çarmıha gerilip burada dirilmesi, şehri Hristiyanlar için de önemli hale getirmiştir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in Kudüs'ten Mirac'a çıkması ve Kudüs'ün İslamiyetin ilk kiblesi olması da Müslümanların şehre kutsallık atfetmesinin gerekçelerindendir. Ancak Yahudiler buranın ilk olarak kendileri için kutsallık taşıdığını ve Tanrı Yahve'nin burayı kendilerine vermeyi vadettiğini, dolayısıyla Kudüs'ün asıl sahiplerinin kendileri olduğunu savunmuşlardır.

Kudüs, asıl önemini ve kutsallığını Süleyman Mabedi'nin (Bet Amikdaş-Mukaddes Ev) inşa edilmesiyle kazanmıştır. Yahudilerin somut olarak Kudüs mücadelesi, yaklaşık olarak MÖ 1000 yılında Davud'un şehri Yebusilerden almasıyla

başlamıştır. Davud'un Kudüs'ü alma çabası siyasi nedenlere bağlıdır. Çünkü Davud, kenti aldıktan sonra burayı Yahudi kabilelerine ortak bir merkez olarak seçmiştir. Kudüs'ün Yahudi egemenliğinde görünür şekilde dinî anlam ifade etmesi kente Ahit Sandığı'nın getirilmesi ve şehirde Mabel'in yapılmasıyla olmuştur. Kudüs'ün kutsallığının tamamlanması ise Babil Sürgünü sürecinde olmuştur.

Kudüs, Babil Sürgünü sonrasında oluşturulan dinî metinlerde kendine geniş yer bulmuştur. Yahudiler sürgün sonrasında Kudüs'te Mabel'i yeniden inşa etmişlerdir. Sürgünün sona ermesinden İsrail'in şehri tamamen almasına kadar olan süreçte - Haşmonayim dönemi ve kısa süreli isyanlar dışında- Yahudiler, bölgeye hâkim güçlerin tanıdığı özgürlük ölçütünde Kudüs'te hareket etmişlerdir. Yahudilerin Kudüs hâkimiyeti, İsrail'in modern dönemdeki varlığı dışında yaklaşık dört yüz sürmüştür. Ancak bununla birlikte Yahudi geleneği, inanç ve ibadetlerini Kudüs eksenli bir yapı üzerine kurmuş; Kudüs'ü, Mesih ve ölüm sonrası hayatın merkezine oturtmuştur.

1948 yılında İsrail'in kurulmasıyla birlikte, devlet yöneticileri Kudüs'ün İsrail için vazgeçilmez bir öneme sahip olduğunu, Kudüs olmadan İsrail'in eksik kalacağını belirtmişlerdir. İsrail yönetimi, Kudüs'e BM tarafından tanınan uluslararası statüyü kabul ederek, şehri Araplardan koparmayı amaçlamıştır. İsrail'in asıl hedefi, Kudüs'ün tamamının kendi egemenliğine girmesini sağlamak olmuştur. Nitekim bu amaç doğrultusunda İsrail, Batı Kudüs'ü 1948 Savaşı'nda, şehrin geri kalan kısmı olan Doğu Kudüs'ü de 1967 Savaşı'nda ele geçirmiştir. İsrail ilk olarak 1950 yılında Batı Kudüs'ü başkenti olarak duyurmuş, 1980 yılında ise Kudüs'ü bütün ve birleşik olarak başkenti ilan etmiştir.

Yahudilerin Kudüs algısı neredeyse her dönem aynı doğrultuda olmuştur. İlk dönem Yahudilerinin Kudüs'e yönelik tutumlarını Orta Çağ Yahudileri devam ettirmiş, günümüz Yahudilerinin çoğunluğu da Kudüs'ten vazgeçmenin mümkün olmadığını savunmuştur. Siyasi bir hareket olarak kurulan Siyonizm'in de Kudüs tutumu zamanla değişmiştir. Siyonizm'in ve İsrail'in kurucusu kabul edilen Theodor Herzl'in Kudüs'e dair fikirleri günümüz Siyonist hareketinin tutumlarıyla aynı doğrultuda değildir. Siyonizm, Kudüs'ü başlarda sadece Yahudi ideolojisinin desteğini sağlamak için kullanmıştır. Ancak hareketin zamanla attığı adımlar Kudüs'ü Yahudi merkezi yapmak ve ne pahasına olursa olsun şehirden vazgeçmemek yönünde

olmuştur. Siyonizm hareketi Kudüs'te Yahudi sayısını ve etkisini artırmak, Arapların ise yaşam alanlarını daraltmak yönünde bir politika izlemiştir.

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Kadim köklere sahip, hâkim gücün sürekli değiştiği, hala tartışmalı ve dinî ve siyasi mücadelelerin merkezinde yer alan Kudüs, farklı boyutlarıyla araştırılmaya değer bir şehirdir. Bu anlamda çalışmamız genel olarak Yahudiler için Kudüs'ün anlam ve önemini konu edinmiştir. Araştırmamızda, Yahudi metinlerinde Kudüs'ün yeri, Yahudi atalarının Kudüs için mücadelesi ve kentin kutsallık kazanması süreci dikkate alınarak çalışılmıştır. Kudüs'ün tarih sahnesine çıktığı andan itibaren durumu, Yahudi atalarının vadedilmiş Kenan ülkesine girmesi ve sonraki süreçte Yahudilerin bölgeye sahip olması, Kudüs'ü dinî ve siyasi merkez haline getirmesi, Yahudilerin bölgeden çıkarılıp geri dönmeleri kronolojik sıra dikkate alınarak işlenmiştir. Araştırmada, dinsel açıdan Kudüs'e atfedilen kutsiyetin kaynağına değinilmiş, sonrasında Kudüs için atılan somut adımlar ele alınmıştır. Yahudilerin diasporada Kudüs'e duydukları özlem ve Kudüs için yaptıkları mücadeleler üzerinde durulmuştur. Çalışmada, topyekün bir Yahudi tarihinde Kudüs ele alınmış, modern dönemde İsrail'in Kudüs'ü ele geçirme ve kent üzerinde uyguladığı politika üzerinde durulmuştur.

Kudüs'ün önemi Yahudilikle başlamamış, çok öncesinde Kudüs kutsal bir kent özelliğine sahip olmuştur. Ancak günümüze gelinen süreçte yaşayan dinî inançlardan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in sadece Kudüs'e kutsallık atfettiği düşünülmektedir. Özellikle Yahudiler kentin sadece kendileri için kutsal olduğunu yüksek sesle dillendirmektedir. Seküler bir ideolojiyle kurulmuş olan İsrail de evrildiği katı Yahudi milliyetçiliğiyle bunu yapmaktadır. Özellikle aşırılık yanlısı Yahudiler, dinî argümanları kullanarak Kudüs'ün kendilerine Tanrı'nın hediyesi olarak verildiğini belirtmektedir.

Kudüs'ü İbrahimî gelenekler yönünden işleyen birçok çalışma mevcuttur. Konuyu objektif bir yaklaşımla ele alan çalışmaların yanında taraflı işleyen kaynaklar da vardır. Bu da kaynaklardan istifade ederken ihtiyatlı olmayı gerekli kılmaktadır. Kudüs'ü işleyen kaynakların çoğu Yahudilikle birlikte diğer iki dinî inancın kente atfettiği değeri de ele almaktadır. Ancak kenti sadece Yahudi inancı ve Yahudi halkı

nezdinde ele alan kaynaklar sınırlıdır. Bu açıdan çalışmamız, Kudüs tarihinin ilk andan günümüze kadar sadece Yahudi dinî, siyasi ve kültüründeki yerini ortaya koymayı ve Yahudiler için önemini tespit etmeyi merkeze almaktadır.

Kudüs diğer dünya şehirlerinden farklıdır. Bu farklılık dinî inançlar tarafından ortak kutsallık atfedilmesi nedeniyledir. Taşıdığı ortak kutsallık, şehir üzerinde uzlaşmayı mümkün kılmamaktadır.

Araştırma konusu, giriş ve üç bölüm şeklinde işlenmiştir. Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve sınırlıklarına dair bir çerçeve belirlenmiştir. Ayrıca bu bölümde çalışmanın amacı, yöntemi, istifade edilen kaynaklar ve tezin işlenişinin nasıl olduğu hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde “70 Yılına Kadar Kudüs” başlığıyla Kudüs’ün Yahudiler için ne anlam ifade ettiği dinî metinler bağlamında değerlendirilmiştir. Bu noktada ilk olarak Yahudi yerleşimi öncesinde Kudüs’ün genel durumuna ilişkin genel bir perspektif sunulmuştur. Bölümün devamında Kudüs isminin kökeni ve kentin dinsel geçmişi işlendikten sonra Kudüs’ün Yahudi kutsal metinlerindeki yeri ve Yahudi atalarının burası için mücadelesi değerlendirilmiştir. Kudüs’ün Davud ile ele geçirilmesi ve ortak Yahudi merkezi olarak seçilmesi anlatıldıktan sonra kentin dinî merkez olmasının Süleyman’ın Mabet inşa etmesiyle gerçekleştiğine dikkat çekilmiş ve Mabet’te icra edilen ibadetlerden bahsedilmiştir. Yahudi tarihinde altın dönem olarak nitelenen Birleşik İsrail Krallığı’nın bölünmesi, Kudüs merkeze alınarak işlenmiştir. Kuzey İsrail Krallığı’nın Asur Krallığı tarafından yıkılmasının ardından Babil Krallığı’nın Yehuda Krallığı’na son vermesiyle yaşanan Babil Sürgünü’nün Kudüs’e kazandırdığı anlama değinilmiştir. Sürgünde, Kudüs’ün Yahudi hayatındaki değerinin şekillenmesinde ve sürgünden dönüş sonrasında Ezra ve Nehemya liderliğinde yaşadığı dönüşüm anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak inşa edilen II. Mabet’in ve imar edilen Kudüs’ün 70 yılında Roma’nın saldırısına maruz kalması anlatılmış ancak bu olayın Kudüs’ün önemini azaltmasının aksine artırdığına dikkat çekilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun içlerine dağılan Yahudi halkının Kudüs’e özlemini sürdürdüğü, dönüp kentte yaşamayı hayal ettiği ve burada gömülmeyi arzuladığı ifade edilmiş, Kudüs’ün değerinin ve anlamının tamamlanmasında bu durumların önem arz ettiği vurgulanmıştır.

İkinci bölümde Babil'e ve Roma'nın içlerine göç etmek durumunda kalanların oluşturduğu diasporada oluşan Kudüs algısı işlenmiştir. Bölümde "Diaspora ve Yahudilerin Kudüs Algısı" başlığıyla birinci ve ikinci diasporada Kudüs'ün Yahudi hayatında edindiği yer anlatılmıştır. Diaspora sürecinde Kudüs'te hâkim güçler ve bu dönemlerde kentin geçirmiş olduğu siyasi, sosyolojik, ekonomik ve kültürel değişimin tarihsel seyri ortaya konulmuştur. Arz-ı Mev'ud, Süleyman Mabedi ve Mesih inancı gibi dinî ve siyasi unsurlar bağlamında Kudüs'ün rolü tespit edilmiş ve buna ilişkin oluşan inançlar doğrultusunda Yahudi halkının mücadelesi ele alınmıştır. Bununla birlikte ilk dönemden modern döneme kadar Yahudi mezheplerinin genel anlamda Kudüs hakkındaki fikirlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Siyonizm'in faaliyetleriyle Filistin'e Yahudi göçlerinin başlaması, bölgede toprak sahibi olunması ve günümüzde Kudüs'ün genel durumu "İsrail Devleti ve Yahudilerin Kudüs Mücadelesi" başlığıyla ele alınmıştır. Kudüs'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkıp manda yönetimine geçmesi sonrasında bölgeye yapılan yoğun göçlerin demografik yapıyı değiştirdiğine ve bu durumun yerel halkla çatışmalara neden olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu sorunun üstesinden gelemeyen manda yönetiminin sorunu BM'ye taşıdığı anlatılmıştır. 1948 yılından itibaren İsrail ve Ürdün arasında 19 yıl bölünmüş halde kalan Kudüs'ün 1967 Savaşı ile İsrail tarafından bütünüyle ele geçirilmesinden bahsedilmiştir. Yahudilerin ve İsrail'in Kudüs'ün asıl sahipleri oldukları yönündeki iddiaları doğrultusunda hareket ettikleri, Kudüs'e BM tarafından tanınan uluslararası statüyü görmezden geldikleri ve tepkilere aldırış etmedikleri tespit edilmiştir. Özelde Kudüs'ün genelde Filistin'in taksim edilmesinin yarattığı savaş durumunun Orta Doğu sorunu olmaktan çıkıp bir dünya meselesine dönüştüğüne ve dünya barışını tehdit ettiğine vurgu yapılmıştır. Bölümün sonunda Siyonist hareketin Kudüs algısının evrildiği yöne dikkat çekilerek Yahudi halkının günümüzde Kudüs'e bakış açısının nasıl olduğu incelenmiştir.

2. ÇALIŞMANIN AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Çalışmanın amacı Kudüs'ün Yahudi inancındaki dinsel anlamını, Yahudilerin Kudüs algısını ve kente atfettikleri değeri ortaya koymaktır. Kadim bir kökene sahip Yahudilerin taşıdığı inanç açısından, Kudüs çoğu zaman merkezi bir konumda yer

olarak sahip olduğu anlam ve önemi günümüzde de sürdürmektedir. Kudüs'ün vadedilen toprakların merkezinde olduğu inancı, geleneksel Yahudi anlayışında kente yüklenen efsanevi değer ve ibadet uygulamaları için Kudüs'ün şart olması Kudüs'ü Yahudiler için değerli kılmaktadır. Çalışmada bu hususlar dikkate alınarak Kudüs'ün Yahudi dinî metinlerindeki yeri, Yahudi atalarının burası için mücadelesi, kentin dinî, sosyo-politik merkez özelliği kazanması ve yaşanan sürgünlerin kentin kutsallığına etkisi, kısaca Kudüs'ün Yahudi inancı ile hayatındaki anlamını tespit etmek hedeflenmiştir.

Çalışmada Kudüs'ün Yahudi geleneğinde yerini ortaya koymanın yanı sıra kentin geçmişi, şehirde hâkim olan medeniyetlerin kent üzerinde yaptığı değişiklikler, şehrin kutsallığının hâkim güçlerin anlayışları doğrultusunda yaşadığı değişim ve dönüşümler ile Kudüs'te yaşayan toplumlar değerlendirilmiştir. Yahudilerin Kudüs'e sahip olmak için verdiği mücadele ve diasporada kente duyulan özlemin yansıması incelenmiştir. Kudüs'ün I. Dünya Savaşı sonrasındaki statüsü, günümüz dinî, siyasi, sosyal, kültürel durumunu incelemenin yanında Yahudi ideolojisinin İsrail'in burayı başkent ilanındaki rolü ortaya konulmuştur. İsrail'in Kudüs üzerindeki iddialarının ve politikasının Müslüman ve Yahudi ilişkilerine etkisinden bahsedilmiştir.

Çalışma objektiflik ilkelerine dayanarak deskriptif yaklaşımla işlenmiş, bunun doğal bir neticesi olarak çalışmada subjektif yorum ve değerlendirmelerden kaçınılmıştır. Yeri geldiğinde ise verilerden hareketle bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Kudüs'ün Yahudiler açısından değer ve işlevi üzerinde durularak bu konuda bütüncül bir bakış açısı sunulmuştur.

Gerek akademik camiada gerek sosyo-kültürel anlamda Kudüs'e dair çok geniş bir literatürün varlığı kuşkusuzdur. Bu gerçeklikten hareketle, çalışmanın konusu ve amacına dönük olarak takip edilen metot ve ilkeler açısından çalışmayı doğrudan ilgilendiren temel kaynaklar tespit edilip okunduktan sonra mevcut bilgiler ışığında bütüncül bir çalışma ortaya konulmuştur. Şu da bilinen bir gerçek ki, Kudüs'ü konu edinen yazılı ve görsel materyallerin tamamının önyargılardan uzak, tarafsız ve objektif bir bakış açısıyla ele alındığını kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Yahudilik dışında Hristiyanlık ve İslamiyet için de kutsal olan Kudüs'ü işleyen kaynaklar, kendi inançları perspektifinde konuya yaklaşmaktadır. Bu gerçekten

hareketle çalışmada müracaat edilen kaynaklar seçici bir yaklaşımla belirlenmiştir. Çalışmada, Kudüs'e birçok yönden değinen dinî ve bilimsel yayınlar, siyasi ve hukuki kararlar incelenmiştir.

Çalışma dinî metinler ve akademik bir yaklaşımla oluşturulan kaynaklar esas alınarak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda öncelikle çalışmanın dayandığı temel kaynak Tanah ve Talmud detaylı bir şekilde incelenmiş, Kudüs bu metinlerde geçtiği şekliyle çalışmaya yansıtılmıştır. Kudüs'ün asıl yer bulduğu Yahudi sözlü metinlerinden alıntılar yapılarak bu noktalarda kente atfedilen efsanevi değer ve Rabbilerin yorumları çalışmaya dâhil edilmiştir. Böylece Kudüs'ün Yahudiler için önemi dinî metinler ve geleneksel Yahudi anlayışı doğrultusunda işlenmiştir. Tarihi kaynaklardan Kudüs'ün Yahudiler için vazgeçilmez bir yer olduğu düşüncesinin nedeni tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte modern dönemdeki Kudüs'ü ele alırken -örneğin; BM'nin İsrail'in Kudüs üzerindeki eylemlerine yönelik kararlarına ve konunun daha iyi anlaşılması için- çağdaş dönem kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışmada, Kudüs'ü ağırlıklı olarak Yahudi eksenli işleyen önemli kaynaklardan istifade edilmiştir. İlk olarak Yahudi dinî metinleri incelenmiş, daha sonra Yusuf Besalel tarafından oluşturulan üç ciltlik "*Yahudi Ansiklopedisi*" eseri, çalışmanın genelinde temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Bunun dışında geniş bir külliyat olan "*Encyclopedia Judaica*" araştırmada yararlanılan bir diğer ansiklopedik çalışmadır. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından yayımlanan "*İslam Ansiklopedisi*"nde yer alan Kudüs ve Yahudilikle alakalı maddelerden yararlanılmıştır. Jacob Neusner - Alan J Avery-Peck'in "*The Routledge Dictionary of Judaism*" eserinde Kudüs ile alakalı maddeler çalışmada yer bulmuştur. Kudüs'ü İbrahimî dinler bağlamında ele alan ve şehri siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihsel yönden işleyen Simon Sebag Montefiore'nin yazdığı "*Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*", Karen Armstrong'un "*Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*", Eldar Hasanoğlu - Nuh Arslantaş'ın "*Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*" eserleri araştırma sürecinde kullanılan önemli kaynaklar arasında zikredilmelidir. Ayrıca, Kudüs, Yahudi ve İsrail tarihinden bahseden Fahir Armaoğlu'na ait "*Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*", Abd Al-fattah El-Awaisi - Muhittin Ataman editörlüğünde yayımlanan "*Kudüs Tarih, Din, Siyaset*", M. Hadi Tezokur'un "*Yahudilik 1*" ve "*Yahudilik 2*", Yasin Meral'in "*Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*", Fuat Aydın'ın

“Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”, George A. Barton’un “*Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel*”, Paul Johnson’un “*Yahudi Tarihi*”, Canan Seyfeli’nin “*Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği’nin idaresi ve Osmanlı devlet salnameleri (1847-1918)*”, David B Ruderman - Lizet Deadato’nın “*Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi: Yahudi Topluluklara Özgü Tarihi ve Kültürel Olgular, Bu topluluklar Arasındaki Etkileşimler*” ve Salime Leyla Gürkan’ın “*Yahudilik*” eserlerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Ansiklopedik eser ve matbu kaynaklar dışında doğrudan bölüm başlıklarını ilgilendiren birçok akademik makale ve tezden yararlanılmış, bu bağlamda Ali Osman Kurt’un “*İkinci Mabad Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış*”, Ömer Faruk Harman’ın “*Kudüs*”, Morton Smith’in “*Jewish Religious Life in The Persian Period*”, Şevket Özcan’ın “*Yahudi Dualarında Kudüs*”, Oded Lipschits’un “*Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations*”, Eldar Hasanoğlu’nun “*Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı*”, Rabia Mert’in “*Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs*”, Karen Armstrong’un “*The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?*”, Elelwani Farisani’nin “*The Israelites in Palestine During the Babylonian Exile*”, M. Hadi Tezokur’un “*Mitoloji*”, Avi Shlaim’in “*The Balfour Declaration and its Consequences*”, Muhammed Güngör’ün “*Yahudi Dinî Hayatında Süleyman Mabedi*”, Ali Osman Kurt’un “*Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*” ve Muhammed Güngör’ün “*Süleyman Mabedi*” ismini taşıyan çalışmalar başvuru makale ve tezler arasında sayılabilir.

Yahudiliğin ve İsrail’in Kudüs’e yönelik duruşunu eleştirel bakış ile ele alan kaynaklar detaylıca incelenmiş, bu doğrultuda farklı bir bakış ile konuyu ele alan kaynaklar konuyu çok yönlü anlamayı sağlamıştır. Alan R Taylor’un “*İsrail’in Doğuşu: 1897-1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*”, Israel Shahak’ın “*Yahudi Tarihi Yahudi Dinî*”, Türkkaya Ataöv’ün “*Filistin, Siyonizm ve Kudüs Sorunu: Sorulara Yanıtlar*” başta olmak üzere farklı kaynaklar bu amaca yönelik olarak incelenmiştir.

Kudüs’ü anlamak için “*Kitab-ı Mukaddes (Kutsal Kitap)*” ve “*Kur’an-ı Kerim*”e de müracaat edilmiştir. Ayrıca arkeolojik bulgular çalışmayı ilgilendirdiği kadar incelenmiştir. Dinî metinler dışında Yahudi inancını ele alan özellikle Yahudi

tarihini işleyen eserlerden istifade edilmiştir. Kudüs'ün kutsallığı ve tartışmalı statüsü, bu konudaki literatürün zenginliğine işaret ettiği ve konu merkezli bilimsel ve kültürel çalışmanın devamlılığını sağladığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla konuya dair yapılan güncel yazılar ve kaynaklardan da istifade edilerek geçmişten günümüze Yahudi yaşamında Kudüs araştırılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

70 YILINA KADAR KUDÜS

Kudüs modern çağda olduğu kadar neredeyse tarihin her döneminde önemini koruyan bir şehir olmuştur. Şehrin ilk dönemlerden itibaren durumunun ne olduğu, elde edilen arkeolojik bulgular, dinî metinlerden çıkarılmaktadır. Şehirde MÖ 3200 dolaylarında Ofel Tepesi'nde insan izine rastlanmıştır. Ancak buranın yerleşik bir yaşamdan uzak sadece avcılarının kısa süreli kullandığı bir yer olduğu tahmin edilmektedir. Kudüs'ün somut olarak geçtiği tarihi bulgular MÖ XIX-XVIII. yüzyıla tarihlendirilen Lanet Metinleri'dir. Ayrıca MÖ XIV. yüzyıla ait olan Tell el-Amarna mektuplarında Kudüs'ten bahsedilmektedir. Mektuplarda kent hakkında kısa bilgiler sunulmaktadır. Dolayısıyla Kudüs tanrısız vaadin çok öncesinde tarihte yer edinmiştir. Şehir, İbrahimî dinler öncesinde yerel dinî inançların etkisinde kalmış hatta Yahudilikten önce Salem Tanrısı'nın adıyla isimlendirilmiştir.

Kudüs'ün önem kazanmasının temelinde sahip olduğu konumun olduğunu söylemek zordur. Çünkü Kudüs konum itibarıyla stratejik bir yerde değildir. Ancak sahip olduğu korunaklı doğal yapı gelecek saldırıların bertaraf edilmesi açısından önemli görülmüştür. Şehrin yerleşim alanı olarak kullanılması, MÖ XIX. yüzyıl civarındadır. Kudüs o dönemde Mısır'a bağlı bir şehir devleti olmuştur. MÖ XIII. yüzyılda Yebusilerin eline geçtiği tahmin edilen şehrin yaklaşık olarak MÖ 1000 yılında Yahudi atası Davud'un başarılı askeri mücadelesiyle Yahudi merkezi haline gelmiştir. Davud ile sahip olunan kentten Babil ve Roma'nın ağır saldırıları sonucu uzak kalınmıştır.

Kudüs'ün Yahudi hâkimiyeti öncesi durumu, Yahudi hayatında önem kazanması ve sonrasında Yahudilerden alınması, kentin dinî konumu ve Yahudiler için anlamı “Yahudi Hâkimiyeti Öncesi Kudüs”, “Kudüs'ün Yahudi Kutsal Metinlerinde Yeri ve Yahudi Ataları İçin Değeri”, “Kudüs'ün Ele Geçirilmesiyle Kudüs'ün Dinî Anlamı”, “Süleyman Mabedi'nin Kudüs'e Kattığı Anlam”, “Süleyman Mabedi Döneminde Kudüs”, “Ezra ve II. Mabel Döneminde Kudüs” ve “II. Mabel'in Tahribi ve Kudüs” başlıkları altında ele alınmıştır.

1.1. YAHUDİ HÂKİMİYETİ ÖNCESİ KUDÜS

Kudüs'ün MÖ 1000'li yıllara kadarki süreçte geçirdiği evrelerin tespiti zordur. Kentin adını nereden aldığı, ilk yaşam alanlarının oluşumu ve sonrasında yerleşik yaşamın başladığı zamanlar bilimsel bulgular ve dinî metinler çerçevesinde açıklanmaktadır. Kentin İbrahimî dinlerle tanışımı öncesindeki inançsal geçmişi yine elde edilen bulgular ve dinî metinlerle ortaya konulmaktadır.

Kudüs, inançsal geçmişinde çevre medeniyetlerin etkisi altında kalmış, bu nedenle kentte farklı inançların yaşandığı dönemler olmuştur. Kudüs'te yaşamın başlangıcını MÖ 5000 yılları ve öncesine kadar geriye götürenler vardır. Ancak elde edilen bulgular ışığında bölgede MÖ 3200 yıllarında geçici bir yaşamın olduğu tahmin edilmektedir. Ancak şehrin yerleşim alanı olarak kullanılması bu tarihten çok sonra, MÖ XIX. yüzyılda olmuştur.

Kudüs tarihi Yahudi hâkimiyeti öncesinde bilgi açısından karanlık bir dönemdir. MÖ 3200-MÖ 1900'lü dönemler arasında geçen uzun süreçte Kudüs'te ne olduğuna dair bilgi sınırlıdır. Medeniyetlerin varlığı ya da insan hareketliliği noktasında kesin bilgi yoktur. Bölge hakkında Lanet Metinleri ve Tell el-Amarna mektupları ile sınırlı bilgiye ulaşılmıştır. 1925 yılında Luksor kentinden satın alınan vazo ve çanaklar birleştiğinde bunların Mısır Firavunu III. Senusret (MÖ 1878-1842) döneminden kalma Lanet Metinleri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu vazoların ve çanakların üzerindeki yazılar çözüldüğünde Kudüs'ün de aralarında olduğu şehirlerden ve kral isimlerinden bahsedildiği tespit edilmiştir. Bunların Mısır'a baş eğmeyenlerin adlarının yazılıp büyü babında kırılan kaplar olduğu tahmin edilmektedir.¹ Bu metinlerden önce 1887 yılında Mısır'da bulunan Mısır Firavunu III. Amenhotep (MÖ 1389-1349) ve oğlu Akhenaten (MÖ 1350-1334) dönemi arşivlerinden olan Tell el-Amarna mektuplarından altısı Kudüs Kralı Abdi-Hebat'ın Mısır'dan yardım istediği mektuplardır. Bu mektuplarla Kudüs kralı, Mısır firavunundan Hurrilerin Kudüs'e saldırılarını bertaraf etmesi için yardım talebinde bulunmuştur. Tell el-Amarna mektuplarında Kudüs'ten Kenan site devleti olarak

---

¹ Karen Armstrong - İrem Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021), 70.

bahsedilmektedir.² Bu dönemde Kudüs'ün Mısır'ın vasalı durumunda olduğu, korunma amaçlı Mısır'a vergi ödediği bilinmektedir.³

Arkeologların bir kısmı, Kudüs'ü MÖ 2600 dolaylarında Kenanlı Samilerin kurduğu görüşündedir. Yebusilerin Kudüs'ü Kenanlı veya Amorlulardan aldıkları ancak bunun geniş tarihi süreçte ne zaman olduğunun bilinmesinin zor olduğu, MÖ XX ile MÖ XII. yüzyılları arasında bir zamanda olduğu tahmin edilmektedir.⁴ Dinî kaynaklarda Kudüs'ün kurucusu olarak ifade edilen Yebusiler için bu bilgileri kanıtlayacak bilimsel bulgular ortaya çıkarılmamıştır. Ancak Kudüs'ün MÖ XIII. yüzyılda Yebusiler tarafından ele geçirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Aslında Yebusilerin kente Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra geldiklerini ileri süren görüşlerin yanı sıra burada önceden bulundukları ve aristokrat bir sınıf oldukları da ileri sürülmüştür.⁵

Kudüs, Yahudi atası Hz. İbrahim'in bölgeye gelmesiyle Yahudi hayatına girmiştir. Ancak MÖ 1250 yılında Hz. Musa'nın Yahudi halkını Mısır'dan çıkararak Kudüs merkezli bölgeye getirmek istemesine kadar Yahudiler burayı alma mücadelesi içerisinde olmamışlardır. Kudüs'te Yahudi hâkimiyeti yaklaşık olarak MÖ 1000 yılında Davud ile sağlanmıştır.⁶

Kudüs isminin anlamının, kentin inançsal geçmişinin ve bölgede yerleşimin ele alınması; çalışmaya temel oluşturması açısından önemlidir. Kentin Yahudi inancıyla tanışmadan önce sosyal, siyasal ve teolojik durumunu ortaya koymak amacıyla konu; sırasıyla “Kudüs İsminin Kökeni”, “Kudüs'te Yerleşim” ve “Kudüs'ün İnanç Geçmişi” alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

---

² Simon Sebag Montefiore - Cem Demirkan, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 16.

³ M. Alaa Mandour, “Jerusalem: A Tale of a City”, *Journal of Islamic Architecture* 1/3 (12 Nisan 2012): 123.

⁴ Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004), 17.

⁵ Armstrong - Sağlam, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 40.

⁶ *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2013); 2. Sa. 5:6-9.

1.1.1. Kudüs İsminin Kökeni

Kudüs tarihte birçok isimle anılmıştır. Bu isimler çoğu zaman şehrin özünü yansıtmış ancak özünü yansıtmadığı zamanlar da olmuştur. Anıldığı isimler Kudüs tarihine de tanıklık etmiştir. Kudüs ismi farklı alanlarda farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.⁷ Kudüs adının kökenine dair ilk bilgiler Lanet Metinleri'nde geçmektedir. Bu metinlerde Kudüs'ten *Rusalimum* olarak bahsedilmektedir. Rusalimum adı “Şalim Kuruldu” şeklinde çevrilmiştir. Tell el-Amarna mektuplarında ise bölgeden *Urusalim*, *Asur Ursalimmu* olarak bahsedilmektedir.⁸ Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta ise şehrin adı *Salem* olarak geçmektedir.⁹

Kudüs, İbrahimî dinlerin esas aldığı isimlerle yaygınlık kazanmıştır. Kent Akadça'da *Uru-salim*, Süryanice dilinde ise *Urishlem* olarak anılmaktadır.¹⁰ Kent Tanah'ın Aramice metinlerinde *Yerûşâlêm* olarak ifade edilmiştir. Grekçe'de ise *Hierosolyma* şeklinde kullanılmıştır.¹¹ Kudüs isminin menşei ve anlamı noktasında görüş birliği yoktur. İbranice *Yeruşalayim* ya da *Yeruşalim* olan şehrin adı “Barış'ın Temeli”, “Barış Şehri” ve “Barış Tanrısı'nın Şehri” olarak ifade edilmiştir.¹² Yahudi geleneği Kudüs'ü tarif için *Siyon* adını da kullanmaktadır.¹³ Bu isimler dışında Kudüs'e başka birçok isim verilmiş, kent *Kutsal Şehir*, *Sadık Şehir*, *Adalet Şehri*, *İslam Şehri* gibi isimlerle anılmıştır.¹⁴

Kudüs'e verilen *Salem* adının “Barış Şehri” manasında kullanıldığını belirten görüşlerin yanı sıra, bu anlamda kullanılmadığını belirten görüşler de vardır. Bu ismi Asur'un Güneş Tanrısı Salem'in adından hareketle aldığı ağır basan görüştür. Salem adı “bütün, oluş veya tamamlanmış” anlamına gelmektedir. Ayrıca Salem, Ugarit

---

⁷ Othmar Keel v.dğr., *Jerusalem and the One God: A Religious History*, (Minneapolis: Fortress Press, 2017), 27.

⁸ Samuel Abramsky - Shimon Gibson, “Jerusalem”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 11: 144.

⁹ Yar. 14:18.

¹⁰ James A. Montgomery, “Paronomasias on the Name Jerusalem”, *Journal of Biblical Literature* 49/3 (1930): 277.

¹¹ Halid el-Awasi, “Kimin Kutsal Şehri? Beyt'ül Makdis'in İsimlerinin Anlamları ve Kökenleri”, *Kudüs Tarih, Din, Siyaset*, ed. Abd Al-fattah El-Awaisi - Muhittin Ataman, 1. Baskı (İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., 2020), 24-25.

¹² Sara E. Karesh - Mitchell M. Hurvitz, “Jarusalem”, *Encyclopaedia of Judaism* (New York: Facts on File, 2006), 246.

¹³ M. Lütfullah Karaman, “Siyonizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 329.

¹⁴ Abramsky - Gibson, “Jerusalem”, 11: 144.

panteonunda şafakta ve alacakaranlıkta tezahür eden ikiz tanrıları belirtmek için kullanılan *Shahar* adıyla birlikte kullanılmıştır. Kudüs, bölgeye hâkim güçlerin şehrin adını değiştirmesiyle de farklı isimlerle anılmıştır. Bunlar bazı dönemler bölgeyi ele geçiren liderlerin adları, bazı dönemler dinî inançların etkisiyle verilen isimler olmuştur.¹⁵ Kudüs, şehirde yaşamış halka nispetle *Yebus* olarak da anılmıştır. Davud'un burayı almasıyla şehrin adı "Davud'un Şehri" anlamında *İr Davud* olarak değiştirilmiştir. 135 yılında Roma İmparatoru Hadrianus, Yahudi isyanını bastırması ile kente ilk adı olan Aelius'u vererek şehrin adını *Colonia Aelia Capitolina* olarak değiştirmiştir. Kudüs, İslam kaynaklarında *Aelia* adından hareketle başlarda *İliya* olarak isimlendirilmiş, sonraki süreçte Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle *Beyt el-Makdis* şeklinde anılmıştır. "Bereket, mübarek olmak" anlamına gelen *Kuds* ismi en yaygın kullanılan isimdir. Ayrıca kent *Daru's-Selam* ve *Medinetü's-Selam* olarak da adlandırılmıştır.¹⁶ Kudüs isminin farklı anlamlara delalet ettiği iddiaları fazla olmasına karşın genel kanaat anlamının "kurmak, tesis etmek" şeklinde olduğudur. Kudüs'ün yetmişden fazla adla anıldığı Yahudi metinleri Midraş'ta belirtilmektedir.¹⁷

1.1.2. Kudüs'te Yerleşim

Kudüs'te yaşama dair bulgular kentte yaşamın Erken Tunç Çağı'nda başladığını göstermektedir. Ancak burada kalıcı yerleşimin çok daha sonra olduğu arkeolojik bulgular ile ortaya konulmuştur. Yahudi dinî metinlerinin Kudüs ile alakalı ifadeleri arkeolojik verilerle tam olarak uyuşmamaktadır. Arkeolojik veriler bilimsel bilgiler sunarken dinî metinler bilimsel çalışmalara kaynak olup yönlendirici vazife görmektedir.¹⁸

Erken ve Geç Tunç Çağı'na yönelik yapılan uzun süreli arkeolojik araştırmalar Kudüs'e dair bilgiler sunmuştur. Şehirde insan varlığının en erken kanıtının tarih öncesindeki dönemlere ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü şehrin Şeyh Cerrah ve Scopus Dağı'nda bulunan çakmak taşlarından yapılmış aletler bunu göstermektedir.

---

¹⁵ Keel v.dğr., *Jerusalem and the One God*, 28.

¹⁶ Ömer Faruk Harman, "İslamiyet ve Kudüs", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 16/1 (01 Temmuz 2019): 10.

¹⁷ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Vakfı, 2002), 26: 323.

¹⁸ Lawrence H. Schiffman, "Jerusalem: Twice Destroyed, Twice Rebuilt", *The Classical World* 97/1 (2003): 31.

Abu Ghosh ve Motza bölgelerinde Neolitik döneme ait yerleşim kalıntılarına rastlanmıştır. Kalkolitik dönemde yerleşim yerleri ise Judean Çölü ve Beytullahim olduğu tespit edilmiştir. Kuzey-güney su yolu üzerine kurulmuş olan şehir, Gihon Nehri'ne yakın, sınırlı alana yayılmış, geniş sayılmayan bir bölgedir.¹⁹ MÖ 3200 dolaylarında yerleşimin Ofel Tepesi'nde yapılması tesadüf değildir. Buranın yerleşim olarak seçilmesinin nedenleri arasında sahip olduğu yükseltiyle şehrin saldırılardan uzak kalıp savunulabilir olmasıdır. Ayrıca bölgede bulunan su kaynaklarının fazlalığı yerleşimde önemli rol oynamıştır. Erken Tunç Çağı'nda geçici yerleşimin olduğu, yani bazı dönemlerde yaşamın kesintiye uğradığı düşünülmektedir.²⁰ Bölgede suyun akışını sağlayan su tünelleri tespit edilmiştir. Bu su tünellerinin bazısının doğal yapılar olduğu anlaşılmıştır. Tepenin güney kesiminde dar alan Kudüs'e savunma olanağı sunmuştur Akdeniz ve Ölüdeniz arasında olan Kudüs kış mevsiminde soğuk iken yazın sıcaktır.²¹ Burada yapılan arkeolojik çalışmalarda ise şehrin surlarının MÖ XIX. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiş, dolayısıyla kabul gören genel görüş yerleşimin burada bu dönemde olduğu yönündedir.²²

Kudüs ile alakalı bilgilerin yer aldığı Lanet Metinleri'nin özünü iki keşif oluşturmuştur. Birincisi; 1925 yılında antika pazarından alınan 323 parçadan oluşan bir gruptur. Bu parçalar 100 çanak olarak oluşturulmuş, kısa bir süre sonra yayınlanmıştır. Bulunan kırık parçalar birleştirildiğinde şehirlerin ve hükümdarlarının adlarının yazılı olduğu ve bu parçaların şehir ve hükümdarları lanetlemek üzere kırılmış oldukları fark edilmiştir. Diğer keşif ise; yine eski eser pazarından alınan bir kısım tarihi parçanın restorasyonu ile 33-34 cm boylarında 120'den fazla kil tabletlerden oluşmaktadır. Bunlar da birinci keşifteki çanaklar gibi bilinçli parçalandıkları düşünülmektedir. Bu tabletlerde yer alan bilgilerin doğruluğunun tespiti için başka çalışmalar yapılarak arkeolojik bağlam sağlanmıştır. Bilinçli olarak parçalandığı düşünülen bu tabletlerin üzerinde lanetlenen hükümdarlar ve şehirlerin adları yazılıdır.²³ Kudüs ile ilgili arkeolojik bulgular Lanet Metinleri'ndeki veriler ile

---

¹⁹ Abramsky - Gibson, "Jerusalem", 11: 144.

²⁰ Schiffman, "Jerusalem", 31.

²¹ Abramsky - Gibson, "Jerusalem", 11: 145.

²² Fuat Aydın, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", *Eskiye*, 37 (01 Aralık 2018): 110.

²³ Katharina Streit, "A Maximalist Interpretation of the Execration Texts - Archaeological and Historical Implications of a High Chronology.", *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 13 (2017): 59.

uyumludur. Bu tarihte bahsedilen orta dağlık bölgede iki yerleşik yer olarak Kudüs ve Şekem'den bahsedilmektedir. Bölgenin ana şehirleri bu ikisidir. Bu tarihlerde Kudüs'e dair bir işgalden bahsedilmemektedir. Burada yapılan çalışmalar şehrin surlarının MÖ XIX. yüzyıla ait olduğu ortaya çıkmıştır. Kudüs'ün büyük bölümünün gelişmiş bir şehir olarak nitelendirilemeyeceği bazı arkeologların fikridir. Ayrıca şehrin adının bu metinlerde geçmesi buranın önemli olduğu anlamına gelmemektedir.²⁴

Kudüs'ün bahsedildiği diğer önemli kalıntılar Tell el-Amarna mektuplarıdır. Amarna, Nil Nehri kıyısında kurulmuş bir Firavun şehridir. 1887 yılında burada yapılan arkeolojik kazılarda 300'e yakın kil tablet üzerinde yazışmalar bulunmuştur. Bu bilgiler III. Amenhotep ve oğlu Akhenaten dönemine ait MÖ XIV. yüzyıl bilgileridir. Bu bilgiler Babil çivi yazısı ile yazılmıştır. 285-290 numaralı mektupların dönemin Kudüs Kralı Abdi-Hebat'ın Hurriler'in saldırılarından korunmak amacıyla Mısır'dan yardım isteğini belirten diplomatik mektuplar olduğu tespit edilmiştir. Bu mektuplarda bahsedilen Hurrilerin buraya tam olarak yerleşmemiş İbraniler olduğu iddia edilmiştir.²⁵

Bilimsel verilerin yanı sıra Yahudi dinî metnlerinin Kudüs vurgusu da önemlidir. Tora'da Kudüs'ten kutsallıktan uzak, sadece şehrin adına işaretle Salem adından bir pasajda bahsedilmektedir. Burada Salem Kralı Melkisedek'in Hz. İbrahim'i kutsadığı anlatılmaktadır.²⁶ Nevi'im'de Yeşu'nun Kudüs'ü aldığından bahsedilmektedir.²⁷ Yahudi halkının Kudüs'e saldırıp kralı öldürdüğü belirtilmektedir. Yeşu'nun Kudüs'ü Bünyamin kabilesinin payına ayırdığı²⁸ ancak Kudüs'te Yebusilerin yaşamaya devam ettiği ifade edilmektedir. Yahudi halkı Davud'un Kudüs'ü almasıyla bölgeye yerleşmiş ve buraya sahip olmuştur. Hatta bu dönemde Yebusiler Kudüs'ten çıkarılmamış, onların deneyimlerinden yararlanılmıştır.²⁹

---

²⁴ Ammon Ben-Tor, "Do the Execration texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?", *Essays on Ancient Israel in its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, ed. Yaira Amit - Nadav Na'aman (Winona Lake, Ind: Eisenbrauns, 2006), 69-71.

²⁵ Carl Niebuhr, *The Tell El Amarna Period*, 28. Erişim 15 Şubat 2022. <https://www.gutenberg.org/ebooks/26145>

²⁶ Yar. 14:18.

²⁷ Yşu. 10:1-27, 15:63.

²⁸ Hak. 1:8,21; 2. Sam. 5:7-9, 24:18-25.

²⁹ Salime Leyla Gürkan, "Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs", *Tarih ve Mit Arasında Kudüs*, ed. Mensur Akgün (Ankara: Kopernik Kitap, 2020), 129.

1.1.3. Kudüs'ün İnanç Geçmişi

İnancın, kaderini değiştirdiği şehirler vardır. Bu şehirler genelde pozitif anlamda ayrılmıştır. Kudüs bunu pozitif ve negatif bir şekilde tecrübe etmiştir. Şehir yaşamış olduğu kuşatma, istila, saldırı ve yıkımların yanı sıra kültürel, siyasal ve dinsel noktada eşsiz bir konumdadır. İlk yerleşimden Yahudi hâkimiyetinin tamamen sağlandığı Davud dönemine kadar farklı dinî anlayışların yaşadığı Kudüs'te bu inançların etkisi görülmektedir. Dinsel çoğulculuğun yaşanması gerekli olan kent, bunu dönem dönem korumasına karşın hâkim gücün inancının ağır bastığı ve dayatıldığı dönemler yaşamıştır. Ayrıca burada dinsel etkileşimin olduğu açıktır. Bu durum Kudüs'ün yaşamış olduğu farklı adlandırmalarla görülmektedir. Kudüs'ün inanç geçmişiyle alakalı bilgilere arkeolojik bulgular ve dinî metinlerden ulaşılmaktadır.

Kudüs'ün bulunmuş olduğu konum itibarıyla gelişmiş medeniyetlere yakın olması, etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır. Dinsel, siyasal ve kültürel etki altında kalan kent, siyasal olarak Mısır, kültürel ve dinî yönden Suriye etkisinde kalmıştır. Ancak arkeolojik çalışmalarda Erken Tunç Çağı'na ait dinsel yapıtlar bulunmamıştır.³⁰ MÖ 3200 dolaylarındaki ilk yerleşim izlerinden sonra kente dair yaşamın tarihsel aralığının şüpheli olması dinsel geçmişin tespitini de zorlaştırmaktadır. MÖ XIX. yüzyıldan MÖ XIV. yüzyıla kadar Kudüs'ün dinsel geçmişi ile ilgili bilgi yoktur. MÖ XIV. yüzyılda Abdi Hebat döneminde bölgeye gelen Hurriler Suriye Tanrısı "Baal" inancını kente taşımışlardır.³¹ Kudüs'ün İbranice Yerusalayim adı Ugarit mitolojisinde geçen Salem adından etkilenmiş, İbrahimî dinlerin gün yüzüne çıkmadığı dönemde bu şekilde adlandırıldığı kanaati yaygındır.³² Kudüs'e isim olduğu düşünülen Salem Tanrısı kültürel etki de yapmıştır. Uzun dönem sonra olmasına rağmen Davud'un oğulları Solomon ve Abşalom isimlerinde Salem Tanrısı'nın etkisinin olduğu düşünülmektedir.³³

---

³⁰ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 32.

³¹ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 37-41.

³² John Day, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan* (London ; New York: Sheffield Academic Press, 2002), 180.

³³ K. Van der Toorn v.dğr., ed., *Dictionary of Deities and Demons in the Bible DDD*, 2. Edition Extensively rev. ed (Leiden ; Boston : Grand Rapids, Mich: Brill ; Eerdmans, 1999), 756.

Kudüs'ün Yahudi inancında değer taşımasının temel dayanağı Tanrı Yahve ve Yahudi atası Hz. İbrahim arasında gerçekleşen ahittir. Çünkü Yahve, Hz. İbrahim'e Kudüs'ün içinde bulunduğu bölgeyi soyuna vereceğini vadetmiştir. Ancak Hz. İbrahim'in kente hâkim olma mücadelesi söz konusu olmamıştır. Sadece Tora'da Hz. İbrahim'in doğduğu Ur şehrinden Harran'a, oradan da Kudüs'e geldiği, burada dönemin hâkimi Melkisedek ile görüşüp kutsandığı anlatılmaktadır. Hz. İbrahim Kudüs'e yakın bölge olan Hebron (el-Halil) kentinde ücreti mukabilinde bir yer satın almıştır.³⁴

Yahudiler Yeşu ile girdikleri Kenan bölgesinde yerel halkların inancından etkilenmişlerdir. MÖ 586 yılına kadar Yahve'nin yanı sıra bölgesel Tanrılara da inanmışlardır. Tanrı panteonunda *Baal*, babası *El* ve El'in eşi *Aşera* Tanrı olarak kabul edilmişlerdir.³⁵ Yahudi halkı Babil Sürgün'ü sürecinde monoteist anlayışı kabul edip politeist anlayışlı bütün Tanrıların rollerini reddetmiştir.³⁶

Yahudilerin Babil Sürgünü dönüşünde Kudüs'te uzun dönem monoteist inanç hâkim olmuştur. Pers döneminde Kudüs'te devam eden monoteist anlayış Ptolemy, Selevkos ve Roma egemenliklerinin başlarında devam etmiştir. Ptolemy hâkimiyetinde Kudüs'te Yahudi inanç ve ibadetinin gereklilikleri serbestçe yerine getirilmiş ancak sonrasında kentte Selevkoslar Helen politikasını hayata geçirmiş böylece Yahudi halkından bazıları Yahudi geleneksel dinî anlayışını terk etmiştir. Mabel'e Yunan heykelleri konulmuş, kent monotesit inancın hâkim olduğu şehir olmaktan çıkmıştır. Sonrasında Yahudi hâkimiyeti Makkabilerle tekrar sağlanmış, yaklaşık bir asır boyunca kentte Yahudi dinî anlayışı egemen olmuştur. Ancak Roma'nın Yahudi hâkimiyetine son vermesi ve Mabel'i 70 yılında yıkmasıyla Kudüs farklı dinsel etkilerin altına girmiştir.

Yahudi anlayışında Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ı Moriya Dağı'nda (Tapınak Tepesi, Süleyman Mabeli'nin yapılmış olduğu alan) kurban etmek istemesi kutsallık göstergesi olsa da bu sadece tinsel olarak kalmaktadır. Bunun Yahudi geleneği tarafından Kudüs ve Süleyman Mabeli'nin kutsallığını güçlendirmek için ileri sürülen

---

³⁴ Yar. 14:18-19.

³⁵ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 56-57.

³⁶ M. Hadi Tezokur, "Mitoloji", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007): 52.

bir görüş olduğu ve gerçek olmadığı yapılan eleştiriler arasındadır.³⁷ Hz. Musa döneminde bile Kudüs'ün dinsel anlam taşımadığı genel kabuldür. Zaten Hz. Musa vadedilen bölgeye girememiş, Yeşu liderliğinde Kenan bölgesine girilmiştir. Yahudi dünyasında Kudüs'ün kutsallığının ilk somut karşılığı Davud'un Ahit Sandığı'nı kente getirmesidir. Davud döneminde yapımı planlanan ancak Süleyman ile başarılan Süleyman Mabedi'nin (Bet-Amikdaş) inşa edilmesi ve Mabel'in ibadetlerin icra yeri olması kentin kutsallık kazanmasında asıl faktördür.

Kudüs Yahudi inancı dışında Hristiyanlık ve İslamiyet için de önem arz etmiştir. Kudüs'te bu iki önemli inancın izleri yoğun olarak vardır. Hz. İsa'nın kentte yaşamını geçirmesi, çarmıha gerilmesi ve dirilmesi Kudüs'ü Hristiyanlık için kutsal yapmıştır. Kudüs'ün Hristiyanlık için kutsallığı özellikle Hristiyanlığın Roma'nın resmi inancı olması sonrasında belirginlik kazanmıştır. Hristiyan yapıların inşa edilmesi şehre ziyaretlerin yoğun bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. İslam peygamberi Hz. Muhammed'in Mirac'a Kudüs'te bulunan Kubbetü's Sahre'nin olduğu yerden yükseldiği inancı ve Müslümanların ilk kiblesinin Kudüs olması kenti Müslümanlar için Mekke ve Medine'den sonra en kutsal üçüncü yer yapmıştır.³⁸

1.2. KUDÜS'ÜN YAHUDİ KUTSAL METİNLERİNDE YERİ VE YAHUDİ ATALARI İÇİN DEĞERİ

Yahudi ataları ve Yahve arasında yapılan ahit Yahudi halkının Tanrı'ya isyan içinde olmamaları karşılığında Tanrı'nın toprak vaadi ve Yahudi soyunu artırmasına dayanmaktadır. İçinde Kudüs'ün de bulunduğu Nil ve Fırat arasındaki bölgenin Yahudi halkına vadedilmesinin içeriği ve anlamı ilk elden Yahudi kutsal metinlerinden elde edilebilir. Kudüs'ün Yahudi halkı için önemi sadece Tanah'ta belirtildiği kadar değildir. Kudüs, Tanah dışı Yahudi dinî metinlerinde çokça işlenmektedir. Kutsal metinlerde hakkında detaylı bilgi sunulan Kudüs için Yahudi atalarının mücadelesi kentin önemini göstermektedir. Kudüs'ün Yahudi tarihi boyunca önemli olmasında vadedilmiş toprakların merkezinde olması, Mabel'in burada olması ve Yahudi atalarının burası için verdiği mücadele etkilidir.

---

³⁷ Michael Avi-Yonah, "Moriah", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 14: 491.

³⁸ Larry Collins v.dğr., *Kudüs...Ey Kudüs*, 9. Baskı (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 28.

Tanrı Yahve'nin Yahudi halkına Tanah'ı vermesi, toprak vaadinde bulunması ve onları seçilmiş halk olarak ataması Yahudi halkına pozitif ayrıcalık katmanın yanında ağır bir sorumluluk yüklemiştir. Özellikle belirli bir toprakla özdeşleşen Yahudi halkı kesintiler olmasına rağmen hep Kenan bölgesinde yaşamak için mücadele etmiş, günümüz dâhil bu mücadele Kudüs merkezli olarak devam etmektedir.

Kudüs'ün Yahudiler için önem taşımasında ana faktör olarak gösterilen Yahve ile yapılan ahdin ne düzeyde Kenan bölgesinden bahsettiği, “Vadedilmiş Topraklar Fikrinin Kökeni ve Kudüs” alt başlığında ele alınmıştır. Tanah ve diğer dinî metinlerde Kudüs'ün nasıl işlendiği “Yahudi Kutsal Metinlerinde Kudüs” ve “Rabbînik Kaynaklarda Kudüs” alt başlıklarında anlatılmıştır. Yahudi atalarının vadedilen toprakları ele geçirmek için verdiği mücadele ise “Yahudi Ataları ve Kudüs” alt başlığıyla ele alınmıştır.

1.2.1. Vadedilmiş Topraklar Fikrinin Kökeni ve Kudüs

Yahudiliğin kendine has inançlarından biri “Ahit İnancı”dır. Tanrı Yahudi ataları nezdinde Yahudilerle ahitleşmiş, onları seçilmiş halk olarak atamış ve belirli bir toprak ile özdeşleştirmiştir.³⁹ Yahve ve Yahudi ataları arasında yapılan ahitte Tanrı'nın emirlerine karşı gelinmemesi durumunda Yahudi halkına sunulacak avantajlar konu edilmektedir. Ahdin Hz. İbrahim sonrasında Yahudi atalarıyla tekrarlanması bunun merkezde kalmasında etkili olmuştur. Bu vaat tarihsel süreçte Kenan topraklarını mücadelelerin merkezine dönüştürmüş, Kudüs'e sahip olma Tanrı'ya yaklaşmanın ve Tanrı'nın lütfuna mazhar olmanın yolu olmuştur.

Ahit kavramı sözlükte “bağlayıcı bir anlaşma, sözleşme, hukuk, bir anlaşmanın ihlali sonucu tazminat talep edilen bir dava” anlamına gelmektedir. Teolojik bir tanım olarak ise; iki taraf arasında (Tanrı ve Yahudi Halkı) birinin veya her ikisinin önceden belirlenmiş belirli eylemleri gerçekleştirme veya bunlardan kaçınma konusunda yemin ettiği bir anlaşmadır. Ahit, Tanah'ta Tanrı ile Yahudiler arasındaki ilişkiyi tanımlamak

---

³⁹ Hüseyin Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik* (Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2021), 171.

için kullanılan ana metafordur.⁴⁰ Ahit terimi Yunanca *diatheke* sözcüğüne karşılık gelmekte “ittifak”, “anlaşma” ve “sözleşme” anlamlarını taşımaktadır.⁴¹

Ahit kavramı İbranice *beri* ya da gayri resmi bir transliterasyonda *berit*’in olağan çevirisidir. Genel kabul gören görüş bunun İbranice “kesmek” fiilinden türeyen *barah* kavramı olduğu yönündedir. Ancak bazıları bunun Asurca “bağlanmak” anlamına gelen *beritu* kelimesinden türediğini kabul etmektedir.⁴² Berit kelimesi Tanah’ta ilk olarak geçtiği yerde “*ama seninle bir anlaşma yapacağım...*” şeklinde Yahve ve Yahudi halkı arasındaki anlaşmayı ifade etmektedir.⁴³

Tanrı’nın ilk insan Hz. Âdem ile ahitleşerek kendini insanlara tanıttığına ve sonra da Hz. Nuh ile ahitleştigiğine inanılmaktadır. Bu ahitler belli bir halkla değil evrensel nitelikte olmuştur.⁴⁴ Ancak Tanrı Yahve Yahudi halkıyla özel olarak ahitleşmiş, isteği dışına çıkmamaları karşılığında onlara vaadini gerçekleştireceğine dair söz vermiştir. Ahit ilk olarak Hz. İbrahim ile olmuş, daha sonra Hz. Yakup, Hz. İshak, Hz. Musa ve sonraki peygamberlerle devam etmiştir. Hz. İbrahim’le yapılan ahitte sünnet konu edilmiş ancak her dönem unutulmayan ahdin merkezinde Arz-ı Mev’ud (Vadedilmiş Topraklar) olmuştur.⁴⁵ Tanrı Yahudi halkının verdiği sözden dönmesi durumunda ise kötü sonuçlarla karşılaşacaklarını bildirmiştir. Yahudi düşüncesinde yaşanan sürgünlerin ve diaspora yaşamının Tanrı’ya verilen sözlerin tutulmamasından kaynaklandığına inanılmaktadır.⁴⁶

Tanrı Yahve Hz. İbrahim’e soyunu bereketlendireceğini ve Nil ile Fırat arasındaki bölgeyi soyuna vereceğini ahdetmiştir.⁴⁷ Hz. İbrahim’le yapılan ahit İbranice *brit beyn ha-batarim* şeklinde isimlendirilmektedir. Vadedilen bölgenin

---

⁴⁰ Mabio Coelho, “The Covenants in the Bible and Ancient Near East Literature, and the Relationship Between God and Men”, 2012, 1. Erişim 18 Ağustos 2022. https://www.researchgate.net/publication/236687542_The_Covenants_in_the_Bible_and_Ancient_Near_East_Literature_and_the_relationship_between_God_and_Men#fullTextFileContent

⁴¹ Abdurrahman Küçük, “Ahid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 532.

⁴² Coelho, “The Covenants in the Bible and Ancient Near East Literature, and the Relationship Between God and Men”, 2.

⁴³ Yar. 14:18.

⁴⁴ Yar. 2:15, 6:18, 9:12-16; Hoş. 6:7.

⁴⁵ Eldar Hasanoğlu, “Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1/1 (2015): 87.

⁴⁶ Canan Seyfeli - Hüseyin Akdemir, “Hasidik Yahudilikte Vaat Edilmiş Topraklar Fikri: İsrail Karşıtlığı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/2 (18 Aralık 2020): 244.

⁴⁷ Yar. 15:18.

günümüz siyasi haritalarında tam olarak kapsadığı konum üzerinde fikir birliği yoktur. Ancak genel görüş bu yerin Fırat ve Nil arasındaki bölge olduğu yönündedir. Yahudi karşıtları Yahudilerin nihai hedeflerinin bu bölgeyi alarak topraklarını genişletmek olduğunu belirtmektedir. Vadedilmiş topraklar ifadesi İbranice’de *erets muvtahat* şeklinde ifade edilmektedir. Kutsal topraklar için ise *erets kdoşa* veya *erets ha-kodeş* ifadeleri kullanılmaktadır. Ancak bu ifadeler Tanah’ta geçmemektedir. Kutsal toprak anlamında kullanılan *admat ha-kodeş*⁴⁸ ifadesi Tanah’ta yer bulmaktadır. Tanrı Yahve, Kudüs’ü kendisi için seçtiği şehir⁴⁹ olarak belirtmektedir.⁵⁰

Kudüs merkezli Kenan yurdu “*Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim, onların Tanrı’sı olacağım*” şeklinde Yahve tarafından Yahudi atası Hz. İbrahim’e açıkça vadedilmiştir. Hz. İbrahim Kudüs’e gelmiş buranın Kralı Melkisedek ile görüşmüş, Hebron’da satın aldığı arazide vefat ettikten sonra defnedilmiştir. Hz. İbrahim’in buraya sahip olma gibi bir düşüncesi olmamıştır.⁵¹ Hz. İbrahim’den sonra oğlu Hz. İshak yaşamını bölgede olan Gerar Vadisi’nde devam ettirmiştir.⁵² Hz. İshak’tan sonra oğlu Hz. Yakup da Kenan bölgesinde yaşamaya devam etmiştir. Ancak baş gösteren kıtlık dolayısıyla Hz. Yakup ile birlikte Yahudilerin bir kısmı Mısır’a göç etmiştir. Bu göç tüm Yahudi halkını kapsamamıştır.⁵³

Yahudilerin Mısır’da MÖ 1250 yıllarına kadar süren kölelik durumu, Hz. Musa’nın mücadelesiyle sona ermiştir. Kudüs, Hz. Musa için çok bir anlam ifade etmemiştir. Hz. Musa Vadedilen Kenan topraklarına Nebo Dağı’ndan bakmakla yetinmiştir.⁵⁴ Hz. Musa’nın Mısır’dan çıkarken Yusuf’un naaşının bulunduğu tabutu yanına aldığına ve vadedilmiş topraklara girildikten sonra naaşın Şekem bölgesine defnedildiğine inanılmaktadır.⁵⁵ Kudüs merkezli bölgeye girmek ancak Hz. Musa’dan sonra Yahudi halkının başına geçen Yeşu ile kısmen mümkün olmuştur.⁵⁶ Kudüs

---

⁴⁸ Zek. 2:12.

⁴⁹ 2. Kr. 11:36.

⁵⁰ Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 1. Baskı (İstanbul: MiletNihal, 2021), 98.

⁵¹ Yar. 14:17.

⁵² Yar. 26:16-17.

⁵³ Paul Johnson - Filiz Orman, *Yahudi Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000), 317.

⁵⁴ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 19.

⁵⁵ Yşu. 24:32.

⁵⁶ Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (01 Mart 2012): 38. Yşu. 10:1-43.

merkezli bölgeye sahip olma hedefindeki Yahudi halkı bunu Davud döneminde tam anlamıyla başarmıştır.⁵⁷ Ahit Sandığı'nın Kudüs'e getirilmesi ve Süleyman Mabedi'nin inşa edilmesiyle Yahudi halkı Kudüs'e bağlanmış ve inançlarını Kudüs ile bütünleştirmiştir.⁵⁸

Kudüs, Yahudilerin dinî tasavvurlarında merkezi bir yer tutmuştur. Bu anlamın Babil Sürgünü sonrası olduğu kabul edilmektedir. Sürgün öncesinde Mabel'in inşa edilmesi ve putperest imgeler Bamaları Hizkiya'nın ve Yoşiyahu'nun ortadan kaldırmaları ve Kudüs'ü tek ibadet merkezi yapmaları Kudüs'ün kutsallaşmasında önemli bir adım olmuştur.⁵⁹ Yahudi geleneği kentin anlamını derinleştirmek için yaşam öncesi mitolojik söylemlerden yararlanmakta, Kudüs'teki Moriya Dağı'nı özel bir yer olarak tanımlamaktadır. Şehrin kutsal öneme sahip olduğu, burayı Tanrı'nın yaşamı seçtiği yer olarak tarif etmektedir. Bu nedenle Kudüs, Tanrı'nın varlığının en somut ve keskin şekilde hissedildiği yer olduğu kabul edilmektedir.⁶⁰

Vadedilmiş topraklardan vazgeçmeme, her dönem olduğu gibi modern dönemde de devam etmiştir. Aydınlanma döneminde yükselen milliyetçilik akımı ve antisemitizme karşı kurulması planlanan Yahudi yurdunun Kudüs merkezli Filistin topraklarında olması doğrultusunda ısrarcı olunmuştur.⁶¹ I. Dünya Savaşı sonrasında Filistin'de İngiliz mandasına karşı gelen ve protesto gösterilerinde bulunan Yahudi gençlerinin ellerinde taşıdıkları pankartlardaki “*Biz bu toprak üzerindeki hakkımızı İngiliz mandasından değil Tevrat'tan alıyoruz*” söylemi tanrısal vaadin Kudüs ilgisini göstermektedir.⁶²

---

⁵⁷ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabel ve İbadet*, 1. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 118.

⁵⁸ Şeyma Ay, “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies* 3/1 (2011): 9.

⁵⁹ Lisbeth S. Fried, “The High Places (Bamot) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation”, *Journal of the American Oriental Society* 122/3 (Temmuz 2002): 451-453.

⁶⁰ Aron Engberg, *Walking on the Pages of the Word of God: Self, Land, and Text Among Evangelical Volunteers in Jerusalem* (BRILL, 2019), 112-114.

⁶¹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 5. Baskı (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 33.

⁶² Jean-Christophe Attias v.dğr., *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail=İsrail, la Terre et le Sacré*, 3. Baskı (İstanbul: İletişim, 2012), 19.

1.2.2. Yahudi Kutsal Metinlerinde Kudüs

Yahudilik açısından Kudüs'ün tarihini ve anlamını bilmek için başvurulması gereken ilk kaynak Tanah'tır. Tanah'ta Kudüs'ten birçok yerde bahsedilmektedir. Tanah'ın Nevi'im ve Ketuvim bölümlerinde doğrudan Kudüs'ün kutsallığı, önemi, kente duyulan özlemin yarattığı kutsallık anlatılmaktadır. Rabbinik kaynaklarda da Kudüs'ten bahsedilmektedir. Kudüs'ün Tora'dan sonra oluşan kaynaklarda daha detaylı işlenmesi, kentin zamanla önem kazanmasına bağlanabilir. Ayrıca Kudüs'ün dinî metinlerde geçen tarihinin dinî ve siyasi anlamının bilimsel verilerle tamamen uyduğu söylenemez. Bu, elde edilecek yeni verilerle değişebilmektedir.

Tora'nın Yaratılış bölümünde Kudüs'e işaret olacak Salem adı geçmektedir. Ancak Tora'da şehrin adı doğrudan geçmemektedir. Hz. İbrahim'in Kudüs'e gelmesi ve Salem Kralı Melkisedek'in Hz. İbrahim'i kutsamasından bahsedilmektedir. Burada bir şehrin kutsallığının vurgusu değil, kentin kralının Yahudi atası Hz. İbrahim'i kutsamasının vurgusu vardır. *“Yüce Tanrı'nın kahini olan Şalem kralı Melkisedek ekmek ve şarap getirdi. Avram'ı kutsayarak...”* şeklinde bu durum anlatılmaktadır. Burada Hz. İbrahim'in adı Avram olarak geçmektedir.⁶³ Tora'nın Yaratılış kısmında yine Kudüs ile ilişkilendirilen pasajlar mevcuttur. *“Tanrı, İbrahim'le bir antlaşma yaparak Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları - Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim”* şeklinde geniş bir bölgenin Yahudi halkına verileceği ahdedilmiştir.⁶⁴ Başka bir pasajda Tanrı'nın Hz. İbrahim'e oğlu Hz. İshak'ı Moriya Dağı'na götürüp sunak olarak sunmasını istediği anlatılmakta, bu durum Tanah'ta *“Tanrı İshak'ı sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git, dedi. Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun, oraya Yahve Yire (Rab sağlar) adını verdi”* şeklinde işlenmiştir. Bahsedilen yerin Kudüs'ü işaret ettiği ifade edilmektedir.⁶⁵ Moriya Dağı ve Yahve Yire kavramlarının Kudüs'ü işaret ettiği belirtilmektedir.⁶⁶

---

⁶³ Yar. 14:18-19.

⁶⁴ Yar. 15:18.

⁶⁵ Yar. 22:2,14.

⁶⁶ Gürkan, “Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs”, 1-13.

Tora'nın bazı baplarında isim verilmeden değinilen önemli bölgelerin Kudüs olduğu Rabbilerce iddia edilmiştir. Ancak bu zorlama bir yorumdur. Tora'nın ikinci kitabında Hz. Musa'nın Tanrı'dan yaşamak için seçtiği yere Yahudi halkını yerleştirmesini istediği, buranın Kudüs olduğu iddia edilmiştir. Tora'nın son kitabında ise yine Kudüs olduğu kabul edilerek buradan verimli ve dağlık yer diye bahsedilmektedir.⁶⁷

Davud'un Kudüs'ü ele geçirip buraya Davud'un Şehri adını vermesi ve kente Ahit Sandığı'nı getirmesi Yahudi kutsal metinlerinde geçmektedir. Davud Tanrı'ya bir yer yapmak istemiş, bunun için bir harman yeri satın almıştır. Ancak bu kutsal görev oğlu Süleyman'a bırakılmıştır.⁶⁸ Kudüs'te ilk Mabet'in inşasıyla Davud'a verilen ebedi hanedanlık vaadi aynı zamanda "Kraliyet Şehri" ve "Tapınak Şehri" olarak Kudüs için sonsuzluk anlamı ifade etmektedir. Süleyman'ın saltanatı sırasında kraliyet şehri olarak Kudüs'ün benzersiz statüsü; Mabet'in inşası ile sağlanmış, Mabet şehre kutsallık kazandırmıştır.⁶⁹

Tanah'ta sadık kent Kudüs'ün kötülerin merkezi olarak evrildiğine dikkat çekilerek buranın önceden adalet yeri olduğuna işaret edilmektedir. Birçok halkın Kudüs'teki Siyon'a akın edip Yahve'nin sözünün buradan çıkacağına inandığı belirtilmektedir. Ayrıca burada her şeyin güzel olacağı "*Kurtla kuzu birlikte oynayacak, aslan sığır gibi saman yiyecek, yılanın yiyeceğiye toprak olacak. Kutsal dağımın hiçbir yerinde kimse zarar vermeyecek, yok etmeyecek. Böyle diyor Rab*"⁷⁰ şeklinde belirtilmektedir. Ancak başka pasajda bu ifadenin aksine Kudüs'ün kurulduğundan beri Yahve'yi kızdırdığı ve Yahve'nin burayı söküp atacağı ifade edilmektedir.⁷¹ Tanah'ta Tanrı'nın Kudüs ve genel bir Yahudi yurdu için kullanılan Siyon'u seçtiği "*Çünkü Rab Siyonu seçti, onu konut edinmek istedi. Sonsuza dek yaşayacağım yer budur, dedi*" şeklinde geçmektedir.⁷²

---

⁶⁷ Çık. 15:17; Yas. 3:25, 12:5.

⁶⁸ 2. Ta. 3:1; 2. Sa. 5:7-9, 24/21; 1. Kr. 8:11.

⁶⁹ Samuel Abramsky - Jacob Liver, "Jerusalem", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 11: 208.

⁷⁰ Yşa. 1:21, 1:26, 2:3, 65:25.

⁷¹ Yer. 32:31.

⁷² Mez. 132:13-14.

Tanah'ta Yahudi halkının Kudüs'e girerken mevcut halk Yebusileri kovmayıp birlikte yaşadığı noktasında kentten bahsedilmektedir.⁷³ Yahve'nin Kudüs'te bulunacağı belirtilerek yine Kudüs konu edilmektedir.⁷⁴ Başka pasajda Yahve'nin Kudüs'ü kutsayacağına “*Siyon’a dönecek ve Kudüs’te oturacağım. Yeruşalim’e sadık kent, her şeye egemen Rab’bin dağına kutsal dağ denecek. İlerlemiş yaşlarından ötürü ellerinde bastonlarıyla yaşlı erkeklerle kadınlar yine Yeruşalim meydanlarında oturacaklar. Kentin meydanları orada oynayan erkek ve kız çocuklarla dolacak. Böyle diyor Her Şeye Egemen RAB. Her Şeye Egemen RAB diyor ki, “O günlerde sürgünden dönen halkın gözünde bu olanaksız olsa da, benim gözümde de böyle mi olmalı?” Böyle diyor Her Şeye Egemen RAB. Halkımı doğudaki, batıdaki ülkelerden kurtarıp geri getireceğim. Yeruşalim’de yaşayacak, halkım olacaklar; ben de onların sadık ve adil Tanrısı olacağım.*” Böyle diyor Her Şeye Egemen RAB. Her Şeye Egemen RAB’bin Tapınağı’nın kurulması için temel atıldığında orada bulunan peygamberlerin bu günlerde söylediği sözleri duyan sizler yüreklenin!” diyor Her Şeye Egemen RAB”⁷⁵ şeklinde anlatılmaktadır.

Babil Sürgünü sırasında Yahudi halkının yakarışları ve özlemlerini içeren ifadeler Nevi'im bölümünde geçmektedir. Yahudi halkı Babil ırmakları kenarında durup “*Ey Kudüs seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Kudüs’ü en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın*” şeklinde Kudüs’ü anmışlardır. Bu sürgünde Yahudi halkının kente duydukları sevgi ve kavuşma arzusu Kudüs’ün dinî anlamını kazanmasında etkilidir. Kudüs’e yönelik temenni ve Kudüs tarifi Tanah’ta ve diğer dinî metinlerde geçmektedir.⁷⁶ Kudüs’e düşmanların gireceğine dünyadaki kimsenin inanmayacağına dair ifadeler de mevcuttur.⁷⁷ Kudüs ve Mabel’in yıkılması sonrasını işleyen Tanah’ın Ağıtlar bölümü Babil Sürgünü sonrası yazılmıştır.⁷⁸

---

⁷³ Hak. 1:21.

⁷⁴ 1. Kr. 21:4.

⁷⁵ Zek. 8:3-9.

⁷⁶ Mez. 137:5-6, 122:1-9.

⁷⁷ Ağı. 4:12.

⁷⁸ Eldar Hasanoğlu, “Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah’ın Kanonize Edilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (2015): 34.

Tanah dışı dinî metinlerde Kudüs’e atfedilen kutsallığın daha fazla olduğu ve kentin bu kutsallığının zamanla artması ile daha yoğun işlendiği açıktır. Yahudi geleneği kentin kutsallığından bahsederken bu metinlerden örnekler vermektedir.

1.2.3. Rabbinik Kaynaklarda Kudüs

Kudüs Babil Sürgünü sonrasında Yahudi hafızasında önemli bir yer tutmuştur. Bu, sonradan oluşturulan Rabbinik kaynaklarda ve önemli Yahudi aydınlarının sözlerinde görülmektedir. Mabel sonrası dönemde Kudüs’ün durumu Mişna’da işlenmektedir. Bu şekilde, Mişna’yı Mabel uygulamalarını yeniden kavramsallaştırması açısından incelemek, Mabel sonrası dönemde nelerin değiştiğine dair keskin bir fikre götürür. Rabbinik kaynaklar Mabel’i ve Kudüs’ü anlamayı sağlamaktadır.⁷⁹

Rabbinik kaynaklarda ve Yahudi aydınların sözlerinde Kudüs’ün önemi dikkat çekmektedir. Bunların bir kısmı şöyledir:

“Dünyaya on güzellik verildi. Dokuzu Kudüs tarafından alındı ve biri tüm dünyaya dağıtıldı.”⁸⁰

“Kim Kudüs’ü görkemli günlerinde görmemişse, hayatında hiç güzel bir şehir görmemiştir.”⁸¹

“Kudüs’ün yıkımı, kaya ve sıvadan daha derine indi. Kudüs, görkemiyle tanrısallığın hissedildiği bir yerdi. Kudüs’ün her zamankinden daha büyük ve daha cesur inşa edildiği bugün bile, eski Kudüs’ün ışıkla dolu olması için hâlâ yas tutuyoruz.”⁸²

“Kudüs’te olan kimse kalbini Mabel’e odaklamalıdır.”⁸³

“Kudüs, yalnızca sakinleri saygısızlık ettikleri için yıkıldı.”⁸⁴

---

⁷⁹ Hayim Lapin - Marjorie Lehman, “Introduction to the Theme: The Jerusalem Temple in History, Memory, and Ritual”, *AJS Review* 43/2 (Kasım 2019): 268.

⁸⁰ *Talmud*, Kiddushin 49b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Kiddushin.49b>

⁸¹ *Talmud*, Succah 51b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Sukkah.51b>

⁸² *Talmud*, Taanit 30b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Taanit.30b>

⁸³ *Talmud*, Berakhot 30a. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Berakhot.30a>

⁸⁴ *Talmud*, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

“Kudüs sırf okul çocuklarını eğitmeyi bıraktıkları için yıkıldı.”⁸⁵

“Kudüs sırf utanmaları olmadığı için yıkıldı.”⁸⁶

“Kudüs, yalnızca küçük ve büyük eşit kılındığı için yıkıldı.”⁸⁷

“Kudüs sadece (kötülükler için) birbirlerini azarlamadıkları için yıkıldı.”⁸⁸

“Kudüs sırf âlimleri hor gördükleri için yıkıldı.”⁸⁹

“Kudüs sırf imanlı ve namuslu insanlar orada yaşamayı bıraktığı için yıkıldı.”⁹⁰

“Gelecek yaşamın Kudüs'ü, bu dünyanın Kudüs'ü gibi olmayacak: Bu dünyanın Kudüs'üne herkes girebilir. Gelecek yaşamın Kudüs'üne sadece davet edilenler yükselebilir.”⁹¹

“Kudüs'ün tarihi dünyanın tarihidir; daha fazlasıdır, yerin ve cennetin tarihidir.”⁹²

“Talmud, insanlar uygunsuz davrandığında neler olduğunu vurgulamak için Mabel ve Kudüs'ün yıkılmasını kullanır.”⁹³

“Üç bin yıldır Kudüs, Yahudilerin umut ve özleminin merkezi olmuştur. Başka hiçbir şehir, bir halkın tarihinde, kültüründe, dininde ve bilincinde, Yahudilik hayatında Kudüs kadar baskın bir rol oynamamıştır. Sürgündeki yüzyıllar boyunca Kudüs, Yahudi tarihinin odak noktası, kadim ihtişamın, ruhsal doyumun ve modern yenilenmenin sembolü olarak her yerde Yahudilerin kalbinde canlı kaldı. Yahudi halkının bu kalbi ve ruhu, tüm Yahudi tarihini simgelemek için basit bir kelime istiyorsanız, o kelimenin 'Kudüs' olacağı düşüncesini doğuruyor.”⁹⁴

---

⁸⁵ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁸⁶ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁸⁷ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁸⁸ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁸⁹ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁹⁰ Talmud, Shabbat 119b. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/Shabbat.119b>

⁹¹ Talmud, Bava Batra 75b. Erişim 06 Mart 2022. https://www.sefaria.org/Bava_Batra.75b

⁹² Benjamin Franklin. Erişim 06 Mart 2022. https://en.wikiquote.org/wiki/Benjamin_Disraeli

⁹³ Hershey H. Friedman, “Wisdom of the Ancients: Sayings of the Talmud”, *SSRN Electronic Journal*, (2013): 33, Erişim 11 Aralık 2021. https://www.academia.edu/17728005/Wisdom_of_the_Ancients_Sayings_of_the_Talmud

⁹⁴ Teddy Kollek, “Jerusalem”, *Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy* (1990): 19-20.

“Kudüs sonsuzluğun kıyısında bir liman şehridir.”⁹⁵

“İsrail ülkesinde hiçbir yer Yahudiler için Kudüs’ten daha büyük etnik ulusal öneme sahip değildir.”⁹⁶

“Dünyadaki hiçbir şehir, hatta Atina ya da Roma bile, bir milletin hayatında, Kudüs’ün Yahudi halkının hayatında oynadığı kadar büyük bir rol oynamamıştır.”⁹⁷

Yahudiler Kudüs’e verdikleri değer doğrultusunda hareket etmişlerdir. Kentin hayatlarında taşıdığı değeri anlatmak ve kent üzerinde hak iddiasında bulunmak için dinî kaynaklardan yararlanmaktadır. Kudüs İsrail’in başkenti ilan edildiğinde Yahudilerin üç bin yıllık ebedi başkenti olduğu, bunun Davud ile başladığı İsrail yöneticileri tarafından belirtilmiştir.

Yahudi geleneği Kudüs’ün kutsallığını Yahudi tarihinin rasyonel olaylarıyla sınırlı tutmamıştır. Kudüs için ileri sürülen hak iddiasındaki gerekçelerde dinî, mitoloji ve eskatolojiden yararlanmaktadır. Yaratılış, mesihi dönem, kıyamet ve yeniden dirilme anlayışında Kudüs önemlidir.

Rabbînik kaynaklarda dünyanın Kudüs’ten başlayarak yaratıldığı ifade edilmekte, Kudüs’ün merkezinin de Süleyman Mabedi olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Talmud’ta Hz. Âdem’in yaratılışında kullanılan toprağın Süleyman Mabedi’nin inşa edildiği yerden alınması nedeniyle Hz. Âdem’in Kudüs’te doğduğu belirtilmektedir.⁹⁹ Hz. Âdem’in kabrinin de Kudüs’te olduğu yine Yahudi geleneğinin kabulüdür. Hatta Hz. Âdem’in burada gömülmüş olmasından hareketle buradaki topraktan yaratıldığı inancının oluştuğu da belirtilmektedir. Sonraki süreçte Yahudi halkı Hz. Âdem’in kabrinin Hebron kentinde olduğuna inanmaya başlamıştır. Yahudilerin Kudüs’e

---

⁹⁵ Thomas E. Levy, “Interpreting Jerusalem”, *Science* 374/6573 (10.12. 2021): 1330.

⁹⁶ Dov Waxman, *The Pursuit of Peace and The Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining The Nation*, 1st ed (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 159.

⁹⁷ David Ben Gurion, 1947, Erişim 11 Aralık 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Jerusalem#cite_note-4

⁹⁸ Harman, “Kudüs”, 26: 326.

⁹⁹ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 358.

girmelerinin yasak olduğu 135-336 yıllarında bu inancın oluştuğu iddia edilmektedir.¹⁰⁰

Dinlerde kutsallık atfedilen mekânların dünyanın merkezi olduğu inancı Kudüs için de geçerlidir. Kudüs'ün en kutsal yeri günümüzde Kubbetü's Sahre'nin üzerinde bulunduğu Hacer-i Muallak'ın (Odak taşı) dünyanın merkezi olduğuna inanılmaktadır.¹⁰¹ Ayrıca Hz. Âdem'in Aden Bahçesi'nden kovulması sonrasında yaşadığı yerin Kudüs olduğu, oğulları Habil ve Kabil'in Tanrı'ya kurban sundukları bölgenin Moriya Dağı olduğuna inanılmaktadır.¹⁰² Ayrıca Hz. Nuh'un ve oğullarının kurban sunularını Kudüs'te yaptıkları kabul edilmektedir. Hz. Âdem ve diğer peygamberlerin kente değer vermelerinin kentin kutsal olması nedeniyle olduğu ifade edilmektedir.¹⁰³

Süleyman Mabedi cennetsel tapınağa karşılık görülmüştür. Bu her iki dünyada da kozmik birliği taşımıştır. Hatta Mabed'in yıkılışından sonra bile Tanrı ile Yahudi halkı arasında Mabed bağlantısında kesinti olmamış, aksine Mabed'in kalıntısı ve hatırası bu bağlantıyı güçlendirmiştir. Mabed'in yapılması için edilen dualar ve yapılan girişimler, Tanrı ile bağlantının devamlılığının göstergesi olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁴

Yahudi geleneği yerde ve gökte olmak üzere iki yönlü olduğuna inanılan Kudüs'ün gökteki şekline girebilmenin şartının önce yeryüzündeki Kudüs'e girmeye bağlamaktadır. Dünya yaşamının sonunda gökteki Kudüs'ün yerdeki Kudüs'ün yerini alacağı Yahudi geleneğinde yer almaktadır. Ayrıca dindar Yahudiler ölüm sonrası yaşamda daha rahat bir süreç geçirmeleri için Zeytin Dağı'na yakın gömülmeyi arzu etmektedir.¹⁰⁵ Ölümden sonra dirilmenin Kudüs'te Zeytin Dağı'nın olduğu yerde gerçekleşeceği “*Sonra Rab, savaş zamanlarında yaptığı gibi gidip bu uluslara karşı savaşacak. O gün Rabb'in ayakları Kudüs'ün doğusundaki Zeytin Dağı'nın üzerinde*

---

¹⁰⁰ Anthony Hilhorst, “Ager Damascenus: Views on the Place of Adam's Creation”, *Warszawskie Studia Teologiczne* 20/2 (2007): 133.

¹⁰¹ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı* (İstanbul: Alfa, 2019), 38.

¹⁰² Rivka Ulmer, “The Jerusalem Temple in Pesiqta Rabbati: From Creation to Apocalypse”, *Hebrew Studies* 51 (2010): 232.

¹⁰³ Aydın, “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”, 114.

¹⁰⁴ Daniel M. Horwitz, *A Kabbalah and Jewish Mysticism Reader* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2016), 64.

¹⁰⁵ Harman, “Kudüs”, 26: 326.

*duracak. Zeytin Dağı, doğuya ve batıya doğru ortadan yarılıp çok büyük bir vadi oluşturacak. Dağın yarısı kuzeye öbür yarısı güneye çekilecek*¹⁰⁶ şeklinde Tanah'ta belirtilmektedir.”¹⁰⁷ Diasporada gömülenlerin yeraltı tünelleriyle Kudüs'e getirileceğine inanılmaktadır.¹⁰⁸ Kudüs dışında ölenler, ayakları Kudüs'e doğru olacak şekilde defnedilmektedir. Ölen kişilerin avuçlarının içine İsrail'den getirilen toprak konulmaktadır. Kudüs'te Zeytin Dağı'nda defnedilenlerin acı çekmeden dirileceklerine ve kıyamet günü cennete ilk gideceklerin burada direcek olanlar olacağına inanılmaktadır. Bu nedenle Zeytin Dağı'na olan yoğun talep burada mezar fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır.¹⁰⁹

Kudüs Mesih inancının da merkezindedir. Gelecek Mesih'in Davud soyundan olacağına ve Kudüs merkezli İsrail Krallığı'nı kuracağına inanılmaktadır. Gelecek Mesih'in kuracağı krallığın refahını Tanah “*O'nun döneminde kurt ile kuzu bir arada yaşayacak. Pars ile oğlak birlikte yatacak. Buzağı, genç aslan ve besili sığır yan yana duracak. Onları küçük bir çocuk güdecek. İnek ile ayı birlikte otlayacak. Aslan sığır gibi saman yiyecek. Emzikteki bebek kobra deliği üzerinde oynayacak. Sütten kesilmiş çocuk elini engerek kovuğuna sokacak. Kutsal dağının hiç bir yerinde kimse zarar vermeyecek, yok etmeyecek. Çünkü sular denizi nasıl dolduruyor ise dünya da Rabbin bilgisi ile dolacak.*” şeklinde tasvir etmektedir.¹¹⁰

Yahudi geleneğinde Kudüs'e atfedilen değer fazladır. Kutsal metinler aracılığıyla atfedilen değer Yahudi hafızasında yer almış, bu doğrultuda hareket edilmesinde motivasyon sağlamıştır. Yahudi geleneği Kudüs'ün anlamını ve değerini ifade ederken Yahudi kutsal metinler ve somut Yahudi tarihi dışında bu inanışları kullanmaktadır.

1.2.4. Yahudi Ataları ve Kudüs

Tanrı Yahve'nin Kenan ülkesi vaadi Yahudi atalarının Kudüs mücadelesine temel oluşturmuştur. Kudüs'e sahip olma Yahudilerin amacı olmuştur. Hz. İbrahim'in

---

¹⁰⁶ Zek. 14:3-4.

¹⁰⁷ Yasin Meral, “Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gereklileri ve Kur'an'ın Tanıklığı”, *Journal of Islamic Research* 31/1 (2020): 5.

¹⁰⁸ Ofer Livne-Kafri, “Burial in the Holy Land and Jerusalem according to Muslim Tradition”, *Liber Annuus* 53 (2003): 418.

¹⁰⁹ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 264.

¹¹⁰ Yşa. 11:6-9.

Kudüs’e gelmesi, Hz. Musa’nın Yahudi halkını bu şehre getirme çabası, Yeşu’nun mücadelesi ve Davud’un buraya sahip olmasında Tanrı’nın vaadinin etkili olduğu geleneksel Yahudilerin kabulüdür. Makkabi ve Bar Kohba isyanı, Haçlılara karşı durma, Filistin halkına sert çıkma, İngiltere mandasına başkaldırma ve BM’nin Kudüs kararlarının Yahudilerce tanınmamasında yine bu vaat etkili olmuştur. Yahudi atalarının ve Yahudi halkının Kudüs için aktif mücadele ettikleri dönemler olmasının yanında pasif bir bekleyiş içerisinde oldukları dönemler de olmuştur.

Hz. İbrahim önemli bir Yahudi atasıdır. Hz. İbrahim soyundan gelmek demek Yahudi terminolojisinde “Doğuştan Yahudi” demektir. Hz. İbrahim’in yaşantısıyla alakalı bilgiler onun döneminden çok daha sonra kaydedilmiştir. Dolayısıyla Hz. İbrahim hakkında detaylı ve sağlıklı bilgilere ulaşmak zordur. Hz. İbrahim’e dair bilgilere sınırlı şekilde Tanah’tan ulaşılmaktadır. Bu durum sadece Hz. İbrahim’le sınırlı değil, diğer Yahudi ataları Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa, Saul, Yeşu, Davud ve Süleyman için de geçerlidir. Bu yüzden Kudüs’ün Yahudi ataları için ifade ettiği anlam ve Yahudi atalarının Kudüs için verdikleri mücadele ve elde ettikleri kazanımlar ile ilgili bilgiler, Tanah ve Rabbinik kaynaklardaki kadardır.¹¹¹

Hz. İbrahim’in Tanrı ile muhatap olmadan önceki adı olan Abra’am Tanrı ile ahitleşmesi sonrasında “Ulusların Babası” manasında *Abraham* olarak değişmiştir. Hz. İbrahim Tanrı’nın ahdine karşılık doğduğu Ur şehrinden Harran’a, ardından Kenan bölgesine göçmüştür. Hz. İbrahim, Hz. Nuh’un oğlu Sami’nin onuncu neslidir.¹¹² Yahve Hz. İbrahim’e Nil Nehri’nden Fırat’a kadar olan bölgeyi soyuna vereceğini vadetmiştir.¹¹³ Tanrı Yahve’nin “*Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git*” hitabı ile Hz. İbrahim Kudüs’e göç etmiştir. Hz. İbrahim burada bir sunak yapmıştır.¹¹⁴ Hz. İbrahim geldiği Kenan ülkesinden şiddetli kıtlıktan

---

¹¹¹ Albert De Pury, “Abraham, what Kind of an Ancestor is He? A New Look at Biblical Traditions” (Muslim-Christian Conference on the Heritage of Abraham, Beirut, 1998), 1-2. Erişim 18 Temmuz 2022. <http://www.unige.ch/theologie/distance/courslibre/atjacobdt2005/lecon2/abraham.pdf>

¹¹² Nahum M. Sarna - S. David Sperling, “Abraham”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 1: 280-282.

¹¹³ Yar. 15:18-21.

¹¹⁴ Yar. 12:1-9.

dolayı Mısır'a gitmek durumunda kalmış, sonradan Mısır'dan ayrılıp Negev'den Beytel'e kadar gittiği Tanah'ta anlatılmaktadır.¹¹⁵

Hız. İbrahim'in yerleşmiş olduğu Kenan'da şahsına ait bir toprak parçasına sahip olması Hititli birinden satın aldığı arazi ile olmuştur. Hız. İbrahim Kenan ülkesini zoraki bir şekilde ele geçirmeyi düşünmemiştir. Tanrı'nın vaadinin gerçekleşmesi Hız. İbrahim'in soyuna kalmıştır. Hız. İbrahim ölen eşi Sâre'yi Hebron'da satın aldığı bölgede bulunan Makpela Mağarası'nda defnetmiştir. Sonrasında 175 yaşında iken Hız. İbrahim de vefat etmiştir. Hız. İbrahim'in defni Hız. İshak ve Hız. İsmail tarafından Makpela Mağarası'nda gerçekleşmiştir. Hız. İbrahim'in ölümüyle Yahve Hız. İshak'ı kutsamış "...Çünkü senin soyun İshak'la sürecektir" hitabıyla Yahudilerin soyunun Hız. İshak'la devam edeceğini bildirmiştir.¹¹⁶ Hız. İshak 180 yıl yaşamış, öldükten sonra oğulları Hız. Yakup ve Esav tarafından Hız. İbrahim ve Sâre'nin mezarının olduğu Makpela Mağarası'na defnedilmiştir.¹¹⁷

Hız. İshak, Hız. İbrahim'in ilk eşi Sâre'den dünyaya gelmiştir. Sâre öncesinde çocuk sahibi olmamış, dönemin âdeti üzerine Hız. İbrahim, cariyesi Hacer ile evlenmiş, bu evlilikten Hız. İsmail doğmuştur. Aslında ilk doğan çocuk Yahudi adetlerinde babanın soyunun devam ettiricisi olarak kabul edilmesine rağmen Yahudi geleneği Hız. İsmail'in Hız. İbrahim'in ilk eşi Sâre'den doğmamasını gerekçe göstererek Sâre'den olan Hız. İshak'ı soylarının devam ettiricisi kabul etmektedir. Hız. İbrahim 99, eşi Sâre ise 89 yaşında iken Yahve kendilerine bir erkek çocukları olacağı müjdesini vermiş bunun üzerine Hız. İbrahim ve Sâre gülmüştür. Hız. İbrahim ve Sâre İbranice "gülmek" manasına gelen *sahak* kökünden türetilmiş Hız. İshak adını doğan çocuklarına vermişlerdir. Hız. İshak tahminen MÖ XIX-XVIII. yüzyıllarda yaşamıştır. Kudüs Hız. İshak için kurban edilme girişimi olayı ile anlamlıdır. Hız. İbrahim; Hız. İshak'ı Yahudi inancına göre Kudüs'ün merkezi kabul edilen Moriya Dağı'nda kurban etmek istemiş, Hız. İshak buna boyun eğip tanrısal imtihanı başarıyla geçmiştir. Hız. İshak, Kudüs merkezli bölgede babasının ölümü sonrasında yaşamaya devam etmiştir.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Yar. 14:17-24.

¹¹⁶ Yar. 21:12, 25:9-11.

¹¹⁷ Nahum M. Sarna, "Jacob", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 11: 19-20; Yar. 35:27-29.

¹¹⁸ Ömer Faruk Harman, "İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 519.

Hız. İşhak babası döneminde olduğu gibi şiddetli kıtlık döneminde bölgeden ayrılmak istemiş ancak Tanrı ona kalmasını söylemiş, bölgeyi ona ve soyuna vereceğini, soyunu gökteki yıldızlar kadar  oğaltacağını, ülkeleri soyuna vereceğini, böylece yeryüzündeki bütün ulusların soyunun aracılığıyla kutsanacağını bildirmiştir. Hız. İşhak bunun üzerine bölgede kalmaya devam etmiştir. Hız. İşhak bölgede tarım faaliyetine devam etmiş, bereketli hasat toplayarak zenginleşmiştir. Bunun  zerine bölgenin h kimi Avimelek bölgeden ayrılmasını söyleyerek O’nu uzaklaştırmıştır. Hız. İşhak Gerar Vadisi’ne yerleşerek yarı göçebe yaşama devam etmiş, oradan da Beer şeba’ya gitmiştir. Burada Tanrı adına sunak yapmıştır.¹¹⁹ Hız. İşhak’ın yaşamında Kudüs,  zel bir anlam ifade etmemiştir. Kudüs’ n de d hil olduğu Kenan  lkesinin Hız. İşhak’a vadedilmesiyle Kudüs ve diğer Kenan bölgeleri kutsallık taşımıştır. Dolayısıyla Kudüs, diğer Kenan bölgelerinden farklı bir anlam ifade etmemiştir. Yahudi geleneği, kurban olayının Moriya Dağı’nda gerçekleşmesi nedeniyle Kudüs’  Hız. İşhak ile anlamlandırmaktadır.

Hız. İşhak’tan sonra Yahudi soyu oğlu Hız. Yakup ile devam etmiştir. Yahudi geleneğine göre Hız. İşhak’tan sonra Yahudi atası olması gereken ilk erkek  ocuk Esav’dır. Ancak Hız. İşhak, Esav yerine Hız. Yakup’u kutsamıştır. Hız. İşhak’ın karısı Hız. Yakup’a beslediği sevgi dolayısıyla görme sorunu yaşayan Hız. İşhak’a Esav yerine Hız. Yakup’u kutsatmıştır. Böylece Hız. Yakup sonraki Yahudi atası konumuna yerleşmiştir. Konumu gaspedilen Esav, Hız. Yakup’a karşı nefret duymaya başlamıştır. Bu nefretin doğuracağı sonuçtan kaçmak zorunda kalan Hız. Yakup, Kenan’dan ayrılıp Paddan Aram’a giderek burada dayısının yanında kalmıştır. Hizmet karşılığında dayısının iki kızıyla evlenmiştir. Zamanla büyük servet sahibi olan Hız. Yakup’a dayısının oğulları tarafından suçlamalar y nelti miş, sahip olduğu sermayenin babalarının olduğu iddiasında bulunulmuştur. Hız. Yakup bu itham karşısında Kenan’a dönmeye karar vermiştir. Hız. Yakup dönüş yolunda Tanrı’nın vaadine mazhar olmuş, soyunun çoğaltılıp her yere yayılacağı belirtilmiş, üzerinde bulunduğu toprakların kendisine ve soyuna verileceği vadedilmiştir.¹²⁰

---

¹¹⁹ Yar. 26:1-23.

¹²⁰ Yar. 28:15; Yar. 31:1-19.

İsrail adının bütün Yahudi halkını içine alacak şekilde bir anlam kazanması bu seyahat sırasında gerçekleşmiştir. Hz. Yakup Kenan'a, babası Hz. İshak'ın yanına dönüş yolunda karşılaştığı bir kişiyle sabaha kadar güreşip o kişiyi yenmiştir. Güreştiği kişinin melek Mikail ya da Tanrı olduğuna inanılmaktadır. Güreştiği kişi Hz. Yakup'a İsrail adını vermiştir.¹²¹ Tanrı Hz. Yakup'a Şekem'den sonra Beytel'e gidip oraya yerleşmesini ve orada Tanrı'ya sunak yapmasını istemiştir. Ayrıca ailesinin ve yanındakilerin yabancı Tanrılara tapmayı bırakmalarını söylemiştir. Beytel'de Tanrı Hz. Yakup'a “İbrahim, İshak'a verdiğim toprakları sana verecek, senden sonra da soyuna bağışlayacağım” diyerek vadedilen toprakların Yahudi soyuna vereceğini Hz. Yakup ile tekrarlamıştır.¹²²

Yahudi halkına Hz. Yakup'un on iki oğluna nispetle İsrailoğulları denmiştir. Hz. Yakup'un on iki oğlunun soyundan gelenler on iki Yahudi kabilesini oluşturmuştur. Yahudiler Hz. Yakup'u Kudüs ile zorlayıcı yorumlarla ilişkilendirmeye böylece Kudüs mücadelesinde haklılıklarını güçlendirmeye çalışmaktadır. Hz. Yakup'un Şekem'in babası Hamor'dan yüz gümüşe satın aldığı Şekem bölgesi Kudüs'le ilişkilendirilmektedir.¹²³ Şekem, Kudüs'ün kuzeyinde olduğu halde, Yahudiler Kudüs'ün buraya bağlı olmasından hareketle Hz. Yakup'un Kudüs'ü satın aldığını iddia etmektedir. Hz. Yakup'un bölgede yer satın alması sonrasında burada sunak inşa etmesi Kudüs'ün belirleyici özelliği olarak sunulmaktadır. Buradaki yerel halkın, Yahudilere *Şlemim* yani “Salem Halkı” şeklinde hitap ettiği belirtilmektedir.¹²⁴

Hz. Yakup, yerleştiği Kenan bölgesinden yaşanan yoğun kıtlık dolayısıyla Mısır'a ailesiyle beraber göç etmiştir. Bu göç abilerinin kıskançlığının hışmı sonucu Mısır bürokrasisinde yer alan Yusuf'un ailesini Mısır'a davet etmesiyle devam etmiştir. Yahudi halkının yaklaşık 400 yıl sürecek kölelik yaşamının başlaması bu göçle olmuştur. Mısır'da nüfuz kazanan Yahudiler, dönemin firavunları tarafından köleleştirilmişlerdir. Mısır esaretinin son bulması Yahudi atası Hz. Musa'nın liderliği

---

¹²¹ Ömer Faruk Harman, “Ya'küb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 274; Yar. 32:22-32.

¹²² Yar. 35:12-15.

¹²³ Yar. 33:18-20.

¹²⁴ Gol Kalev, “Did the Biblical Jacob Purchase Jerusalem, or Another City?”, *The Jerusalem Post*, 2020. Erişim 07 Eylül 2022. <https://www.jpost.com/judaism/did-the-biblical-jacob-purchase-the-jerusalem-or-another-city-653139>

ve başkaldırısı ile olmuş, Yahudi halkının vadedilmiş topraklara erişme süreci başlamıştır. Kenan yurdunu Yahudi yurdu yapma hedefi Hz. Musa'ya nasip olmamış, kırk yıllık çöl yaşamı ile Hz. Musa hedefindeki topraklara uzaktan bakma ile yetinmiştir. Hz. Musa'nın yerine geçen Yeşu, Kenan yurduna girmiş, yerleşik halkla birlikte bir yaşam başlatmış ancak Kudüs'e girmemiştir.¹²⁵

Kudüs'ün önemini somut olarak Hz. İbrahim dönemine dayandıran Yahudi düşüncesi, Hz. İbrahim'in Kenan'a göçünü ve Tora'da buranın kralı ile görüşmesini kanıt göstermektedir. Oğlu Hz. İshak'ı imtihan gereği kurban sunmaya çalıştığı bölgenin Kudüs'te olması bir başka önemli gösterge olarak sunulmaktadır. Fakat Hz. İbrahim'in buraya sahip olmak için ciddi bir mücadele içinde olmadığı söylenebilir. Vefat ettiğinde dahi defnedildiği yeri ücreti mükabilinde satın almıştır. Kudüs'ün Yahudi hayatında asıl anlamını, Davud ve oğlu Süleyman ile kazandığı kabul gören güçlü anlayıştır.

1.3. KUDÜS'ÜN ELE GEÇİRİLMESİYLE KUDÜS'ÜN DİNÎ ANLAMI

Yahudiler açısından Kudüs, Mısır'da kölelik döneminde diğer kentlerden farklı bir değer taşımamıştır. Davud dönemine kadar Kudüs için özel bir mücadeleden bahsedilemez. Yapılan mücadele Kenan bölgesinin geneli için olmuştur. Ayrıca Yahudi ataları Kudüs'e özel bir kutsallık atfetmemişlerdir. Yahudi tarihinde Kenan bölgesi için somut mücadele Yeşu ile başlamıştır. Kudüs'ün Yahudi halkının merkezi olması ise Davud'un mücadelesiyle olmuştur. Davud Kudüs'ü Yahudi kabilelerinin merkezi haline getirmiş ve dinî merkez yapma girişiminde bulunmuştur. İlk olarak Ahit Sandığı'nı kente getirmiş, Kudüs'ü dinî merkez yapma adımı bir Mabet yapma girişimiyle devam etmiştir. Fakat Davud'un Mabet inşa etme hedefi ölümü sonrasında Süleyman ile gerçekleşmiştir.

Tanrı'nın vadettiği bölgeye girmeyi başaran Yeşu ve sonrasında Davud'un başarılı mücadelesiyle Yahudi egemenliğine giren Kudüs'ün siyasal, sosyal ve özellikle dinsel açıdan değişimi “Yeşu ve Kudüs” ve “Kudüs'ün Davud'la Kazandığı Anlam” alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

---

¹²⁵ Say. 27:23; Yas. 31:3.

1.3.1. Yeşu ve Kudüs

Hız. Musa, Yahudi halkını kölelikten kurtarmayı başarmış ancak vadedilen Kenan yurduna girdirememiştir. Hız. Musa'nın ölümü sonrasında yerini alan yardımcısı Yeşu ile Kenan bölgesine girilmiştir. Yeşu, Hız. Mısır'dan çıkışta Hız. Musa'nın yanında yer almış, iyi bir savaşçı ve dindar bir kişidir. Hız. Musa'yı koruma görevini üstlenmiş, askeri gücünü çöl yaşamında karşılaşılan Amalek yönetimindeki orduyu bozguna uğratarak göstermiştir. Hız. Musa, ölümüne yakın zamanda resmi bir törenle üstün kabiliyeti nedeniyle Yeşu'yu Yahudi halkına lider olarak atamıştır.¹²⁶

Yeşu Tanrı'nın vahyine mazhar olmuş, Kenan bölgesi Yeşu aracılığıyla da vadedilmiştir. *“Kulum Musa öldü. Şimdi kalk, bütün halkla Şeria Irmağı'nı geç. Size, İsrail halkına vereceğim ülkeye girin. Musa'ya söylediğim gibi, ayak basacağınız her yeri size veriyorum. Sınırlarınız çölden Lübnan'a, Büyük Fırat Irmağı'ndan –bütün Hitit ülkesi dâhil- batıdaki Akdeniz'e kadar uzanacak”* şeklinde Yahudi halkının egemenlik sağlayacağı rota belirlenmiştir.¹²⁷

Yeşu Kenan'a girmek için mücadele başlatmış, Yahudi halkına Tanrı'nın kendilerine vadedilen bölgeyi almak için hazır olmalarını emretmiştir. İlk olarak Şeria Nehri'nin geçilmesi gerekmiştir. Yahudi halkı, Şeria Nehri'nden başarıyla geçene kadar ırmağın akıntısı durmuştur. Yeşu sırada ele geçirilmesi gereken Eriha şehrini almak için mücadeleye devam etmiştir. Kentin ele geçirilmesi öncesinde Ahit Sandığı'nın altı gün boyunca kentin çevresinde dolaştırılması emrini vermiş, yedinci gün kentin etrafı Ahit Sandığı'yla dolaşmış, sonrasında Yeşu, halka *“Bağırın! RAB kenti size verdi”* diyerek kentin teslim alındığını bildirmiştir.¹²⁸ Eriha kentinin sakinleri ve hayvanları tamamen yok edilmiş, şehir yıkılmış ve yakılmıştır.¹²⁹ Yeşu, hızla Kenan bölgesini ele geçirmeye devam etmiştir. Sırada Ay kenti olmuştur. Ay kentinde yaşayan halkla yapılan savaş başta Yahudi halkının hezimetıyla sonuçlanmış fakat Yeşu önderliğinde Yahudiler Tanrı'nın desteğiyle Ay kenti halkını da yenilgiye uğratarak Ay kentini yıkmış ve yakmıştır.¹³⁰ Ay kentinin ele geçirilmesi sonrasında

---

¹²⁶ Johnson - Orman, *Yahudi Tarihi*, 45; Say. 27:23.

¹²⁷ Yeşu. 1:2-4.

¹²⁸ Yeşu. 6:16.

¹²⁹ Johnson - Orman, *Yahudi Tarihi*, 45.

¹³⁰ Yeşu. 8:1-29.

Givon halkı, Yeşu liderliğindeki Yahudilerin Eriha ve Ay kentinde yaptıklarını duymaları üzerine Yahudi halkıyla barış antlaşması yapmışlardır.¹³¹ Yeşu'nun sonraki hedefi Kudüs olmuştur. Kudüs Kralı Adoni-Sedek, Eriha ve Ay kentlerinin acı sonunu görmüş, Givon halkının da Yahudilerle barış antlaşması yaptığını duyunca korkuya kapılmış ve Hevron, Yarmut, Lakiş ve Eglon krallarına Yahudi halkına karşı savaşma çağrısında bulunmuştur. Bu beş Amorit kent krallarına karşı Tanrı'nın dolu yağdırması yardımıyla Yeşu zafer kazanmıştır.¹³² Yeşu, Kenan'ın kuzey bölgesinde Yahudi halkına karşı koalisyon kuran Hasor Kralı Yavin'e de karşı başarı sağlamıştır. Ele geçirdiği yerleri Yahudi kabileleri arasında bölüştüren Yeşu, 110 yaşında iken vefat etmiştir.¹³³ Yeşu, Kenan bölgesinde yaptığı fetihlerle büyük başarılar elde etmiş ancak Kudüs'e girmemiştir. Zaten Yahudi kutsal metinlerinde Yeşu'nun Kudüs için özel bir çabasından bahsedilmemektedir. Yeşu için Kudüs'ün Kenan bölgesindeki diğer kentlerden farklı özel bir anlam ifade etmediği anlaşılmaktadır.¹³⁴

1.3.2. Kudüs'ün Davud'la Kazandığı Anlam

Davud'un Yahudi hayatında sahneye çıkması Hâkimler döneminde deniz kavmi Filistiler'in Yahudi yaşamını tehdit etmeye başladığı zamanda olmuştur. Yeşu döneminde tamamen egemen olunamayan Kenan bölgesinde etkili olmaya başlayan Filistiler'e karşı girişilen Ebenezer Muharebesi'nde yenilgi yaşayan Yahudi halkının başına Samuel genç komutan Saul'u atamış ve Saul Filistiler'e karşı başarı sağlamıştır. Davud'un ilk önemli başarısı, Saul ve Filistiler'in karşı karşıya geldiği savaşta Filistiler'in ordusunda tamamen zırha bürünmüş Calut adındaki savaşçıyı sapanla öldürmesi olmuştur. Davud bu başarısından dolayı terfi almıştır. Davud'un Saul'un yerine geçmesi, bir dizi olaydan sonra gerçekleşmiştir. Çünkü Saul kıskandığı Davud'u öldürmek istemiş ancak bunu başaramamıştır. Saul'un öldürülmesi sonrasında Davud güneydeki Yahudi kabilelerinin başına geçmiştir. Kuzeydeki Yahudi kabilelerinin lideri ise Saul'un oğlu İşboşet olmuştur.¹³⁵

---

¹³¹ Yşu. 9:1-27.

¹³² Yşu. 10:1-15.

¹³³ Ömer Faruk Harman, "Yûşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 44.

¹³⁴ Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/02 (04 Ocak 2016): 133.

¹³⁵ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 20-24.

Saul'un oğlu İşboşet'in ölümünden sonra kuzeydeki Yahudi kabileleri Hebron kentine gelip Davud'u İsrail kralı olarak kabul etmişlerdir. Davud başarılı bir komutan olarak, Yebusilerin ele geçireceğini asla düşünmediği Kudüs kentini almak için Yahudi halkıyla Kudüs'e saldırmış ve Siyon kalesini ele geçirmeyi başarmıştır.¹³⁶ Davud kente "Davud'un Şehri" anlamında *İr Davud* adını vermiştir.¹³⁷ Davud otuz yaşında kral olmuştur. Yedi yıl Hebron kentinde Yehuda Krallığı'na, otuz üç yıl Kudüs merkezli Birleşik İsrail Krallığı'na liderlik yapmıştır.¹³⁸

Davud Kudüs'ü ele geçirirken barışçıl bir yol izlemiştir. Davud kendi adını verdiği kentten Yebusiler'i kovmamış, onlara askeriye ve bürokraside görevler vermiştir. Davud, Hebron kentinin siyasi konumuna karşı Kudüs'ü dinî merkez yapmaya girişmiş ayrıca siyasi merkez unvanını kente kazandırmıştır.¹³⁹

Davud mensubu olduğu Güney Yahudi kabilelerinin merkezi olan Hebron kenti, Kudüs'e nazaran Yahudi birliği için kırılğan bir konumda olmuştur. Bu nedenle kuzeydeki Yahudi kabilelerinin de kralı olmayı başaran Davud, Kudüs'ü Yehuda ve İsrail kabilelerine merkez seçmiştir. Ayrıca Kudüs, Hebron kentinden daha stratejik üstünlükler taşımıştır. Kentin merkezi bir yerde olması ve yükseltisinin fazla olması çevre krallıklarının saldırılarının püskürtülmesinde avantaj sağlamıştır. Ayrıca suya erişilebilen konumda olması kente artı değer katmıştır.¹⁴⁰ Davud'un Kuzey ve Güney Yahudi kabilelerini birleştirip kurduğu Birleşik İsrail Krallığı, kuzeyde Mezopotamya ile Anadolu, güneyde Mısır ile ara bir güç statüsüne ulaşmış, Orta Asya'da politik ve ekonomik yönden önemli bir güç olmuştur.¹⁴¹

Davud Kudüs'ü izole bir kent durumundan gelişmiş, kültürel zenginliğe ve öğrenme merkezine dönüştürmüştür. Yahudi geleneği Davud'un Kudüs'ü Yahudi yurdu yapmasından çok önce buranın Yahudi tarihi, bilinci, dinî ve ulusunun odak

---

¹³⁶ 1. Ta. 11:1-9; 2. Sa. 5:8.

¹³⁷ 2. Sa. 5:6.

¹³⁸ 2. Sa. 5:4-5.

¹³⁹ Jonathan Grossman, "Did David Actually Conquer Jerusalem? The Blind, the Lame, and the Şinnôr", *Vetus Testamentum* 69/1 (21 Ocak 2019): 59.

¹⁴⁰ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 73-75.

¹⁴¹ Abraham Malamat, *History of Biblical Israel: Major Problems and Minor Issues* (Leiden; Boston: Brill, 2001), 189.

noktası olduğunu belirtmektedir. Ancak bu rasyonel olmaktan uzaktır.¹⁴² Davud'un Kudüs'ü iki Yahudi tarafının ortak mahalli seçip başkent yapması sonrası buraya dinî özellik kazandırmaya sıra gelmiştir. Çünkü siyasi birlikteliği güçlendirmek için dinî argümanları kullanmayı faydalı görmüştür. Davud'un kente Ahit Sandığı'nı yerleştirmesi birlikteliği ve şehrin merkeziliğini güçlendirmiştir. Ancak Ahit Sandığı'nın dinî ağırlığı ve sıradan kişilerin sandığa yaklaşmasının tehlikeli olması, sandığa sabit bir yer bulmayı gerektirmiştir. Davud, Ahit Sandığı'nı Kudüs'e taşıyarak şehri dinî merkez yapmanın adımını atmıştır.¹⁴³

Davud'un Kudüs'te kendine bir ev yaptırması üzerine Yahve Davud'a kendisine neden böyle bir yer inşa etmediği uyarısında bulunmuştur. Bunun üzerine Davud, Mişkan'da (Çadır Mabel) kalan Ahit Sandığı'na ve Yahve'ye bir yer yapmaya girişmiştir. Bunun için Mabel'in arsasını satın almıştır. Ancak Yahve, Davud'un çok kan döktüğü gerekçesiyle Mabel'i inşa etmesini mümkün kılmamış, bunu gerçekleştirmeyi oğlu Süleyman'a bırakmıştır. Davud, Mabel'in inşasında kullanılacak sermayeyi ve inşaat malzemelerini temin etmiştir. Bu malzemeler Mabel inşasında kullanılmıştır.¹⁴⁴

Davud'un Kudüs için yapmış olduğu icraatler buranın siyasi ve dinî merkez olmasını sağlaması sadece o günün başarısı olarak kalmamış, Yahudi halkına sonraki dönemlerde motivasyon sağlamıştır. Üzerinden üç bin yıl geçmesine rağmen Yahudi halkının hafızasındaki yerini koruyan o ihtişamlı dönemin tekrarını sağlama hayali, İsrail'in kurulmasında rol oynamıştır. Hatta Davud döneminin ihtişamı mesihi dönem anlayışını da şekillendirmiştir.

1.4. SÜLEYMAN MABELİ'NİN KUDÜS'E KATTIĞI ANLAM

Kudüs'ü özel kılan asıl olay Mabel'in inşa edilmesi olmuştur. Buna Davud'un inşa planı temel oluşturmuştur. Davud inşa etmeyi hedeflediği Mabel'in en kutsal yerini Ahit Sandığı'na yer olarak düşünmüştür. Davud'un yapmayı hedeflediği Mabel'i oğlu Süleyman inşa etmiştir. Böylece Kudüs'ün kutsallaşmasındaki en

---

¹⁴² Zvi Gabay, "Jerusalem: The Focus of Jewish History", *Studies: An Irish Quarterly Review* 88/351 (1999): 323.

¹⁴³ Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 535.

¹⁴⁴ Güç, *Dinlerde Mabel ve İbadet*, 118.

önemli adım atılmıştır. MÖ 964-957 yılları arasında Mabel'din yapımı sürmüş, sonrasında burası kurban ve hac ibadeti başta olmak üzere ibadetlerin merkezi olmuştur.

Süleyman Mabeli iki kez inşa edilmiştir. İlk olarak Süleyman tarafından inşa edildikten sonra MÖ 586 yılında Babil Kralı Nebukadnezzar tarafından yıkılmıştır. Sonraki süreçte Kudüs'te egemen güç Babillilerin Perslere mağlup olması sonrasında Pers Kralı II. Kyros'un isteğiyle Mabel ikinci kez inşa edilmiştir. Titus'un, 70 yılında Kudüs üzerine sefer düzenlemesiyle Mabel ikinci defa yıkılmıştır.

Kudüs ve Mabel'din yıkılmasıyla başlayan diaspora yaşamında Kudüs kible olarak kalmaya devam etmiş ve Kudüs'ün kaybedilmesi anısına oruçlar oluşturulmuştur. Mabel'din inşası ve Mabel ile ilişkili durumların Kudüs'e kattığı anlam "Ahit Sandığı ve Kudüs", "Kurban ve Kudüs", "Kible ve Kudüs", "Hac ve Kudüs" ve "Oruç ve Kudüs" alt başlıkları ile işlenmiştir.

1.4.1. Ahit Sandığı ve Kudüs

Ahit Sandığı, Tora'da bahsi geçen Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya verilmiş On Emir'in yazılı olduğu tabletlerin içinde olduğu, Tanrı'nın tarifi üzerine akasya ağacından Hz. Musa tarafından yapılmış bir muhafazadır. Sandığın ebatları 2,5 arşın (1,1 metre) boyunda, 1,5 arşın yüksekliğinde ve 1,5 arşın derinliğindedir. Ahit Sandığı İbranice *aron ha-berit* ve *aron ha-edut* kavramlarıyla karşılık bulmaktadır. Ahit Sandığı için birçok tanım yapılmıştır. "Kutsal Sandık", "Yahve'nin Sandığı", "Tüm Dünya Rab'binin Sandığı" ve "Yahve'nin Ahit Sandığı" bu tanımlardan bazılarıdır. Sandık, altın ile kaplanmış, sandığa kolayca taşınabilmesi için alttan çıkıntılı kollar eklenmiştir. Kapağının üzerine iki melek tasviri yapılmıştır.¹⁴⁵

Ahit Sandığı, Tanrı'nın desteğini sağladığına inanıldığı için savaşlarda muharabe alanında dolaştırılmıştır. Yahudiler sandığı Yahve'nin desteğini almak için yanlarından ayırmamışlardır. Sandık, taşıdığı yoğun maneviyattan olumsuz

---

¹⁴⁵ Yehoshua M. Grintz, "Ark of the Covenant" (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 2: 464; Detaylı bilgi için bkz: Çık. 25:40.

etkilenmemek için önden taşınmıştır. Taşıma görevini sadece yetkili kişiler yapmıştır.¹⁴⁶

Ahit Sandığı Hz. Musa'dan sonra kardeşi Harun'un himayesinde kalmıştır. Sandık, Hâkimler döneminde Şilo'da korunmuş, MÖ 1100 yıllarında Filistilerin eline geçmiştir. Ancak Filistilerin başına gelen bir takım musibetin sebebi görülmüş, Saul döneminde Yahudi halkına gönderilmiştir.¹⁴⁷ Bundan sonra Yahudilerde yaklaşık yirmi yıl kalan Ahit Sandığı, Davud'un Kudüs'ü almasına kadar Kiryat-Yearim'de, Abinadab'ın evinde muhafaza edilmiştir. Ancak sandığın Kudüs'e getirilmeye çalışıldığı süreçte yetkin olmayanların dokunup ölmeleri nedeniyle Kudüs'e getirilmesi ertelenmiş, Gatlı Obed-Edom'un evinde koruma altına alınmıştır. Üç aylık bir dönem sonrasında Kudüs'e taşınan sandık, geçici olarak çadır Mabel'de korunmuş, Süleyman Mabeli'nin inşasına kadar Kudüs'ün Kohen'i Zadok gözetiminde kalmıştır.¹⁴⁸

Davud Ahit Sandığı'na daimi bir yer sağlamak istemiştir. Davud bu fikri Natan peygambere açmış, Natan onay vererek desteklemiştir. Ancak sonradan Natan peygamber, Davud'a çok kan döktüğü gerekçesiyle Tanrı'nın izin vermediğini söylemiştir.¹⁴⁹ Davud'un yapmayı başaramadığı mekânı Süleyman yapmıştır. Mukaddes ev olan bu yapı Süleyman Mabel'i olarak anılmıştır. Yapının merkezi, yani kutsallar kutsalı (Qodesh haQodashim) Ahit Sandığı için ayrılmıştır. Süleyman, Sukkot bayramında alay gösterileri, danslar ve kurban sunumu eşliğinde Ahit Sandığı'nı bu kutsal alana yerleştirmiştir.¹⁵⁰ Ahit Sandığı, Babillilerin Yehuda Krallığı'nı ortadan kaldırıp Mabel'i yıkmasına kadar burada kalmış ancak Mabel'in

---

¹⁴⁶ Hugo Bouter, *The Story of the Ark of the Covenant: from Mount Sinai to Mount Moriah*, 3. Edition (London: Chapter Two, 2002), 13.

¹⁴⁷ Küçük, "Ahid Sandığı".

¹⁴⁸ Lütfi Kaçan, *Kitab-ı Mukaddes ve İslam Geleneğinde Ahid Sandığı* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2004), 24.

¹⁴⁹ Bouter, *The Story of the Ark of the Covenant*, 81.

¹⁵⁰ Scott B. Noegel, "The Egyptian Origin of the Ark of the Covenant", *Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective*, ed. Thomas E. Levy v.dğr., *Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences* (Cham: Springer International Publishing, 2015), 234. Erişim 27 Kasım 2022. http://link.springer.com/10.1007/978-3-319-04768-3_17, 1.Kr. 8:1-5.

yıkılmasından sonra bir daha bulunmamak üzere kaybolmuştur. Sandığın Babil'e götürüldüğü iddia edilmiştir.¹⁵¹

Kudüs'ün kutsallığını dünyanın yaratılması sürecine kadar geriye götüren anlayışların aksine Kudüs'e kutsallık kazandıran ilk somut olay Ahit sandığı'nın kente getirilmesidir. Yahve'nin tahtı olarak kabul edilen Ahit Sandığı'nın Mabet'e taşınması Kudüs'ün dinî merkez hüviyetini kazanmasında önemli olmuştur. Ahit Sandığı Süleyman Mabedi'nin ruhani vasfını daha da güçlendirmiştir.

1.4.2. Kurban ve Kudüs

Yahudilikte kurban diğer ibadetlerin üzerinde bir değere sahiptir. Kurban ibadeti, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ı Tanrı'ya sunmak istemesi olayına dayandırılmaktadır. *"İshak'ı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git, orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun"*¹⁵² şeklindeki Tanrı'nın emri sonrasında Hz. İbrahim, oğlu Hz. İshak'ı Kudüs'te Moriya Dağı'nda Tanrı'ya kurban etmek istemiş, Hz. İshak da karşı durmamış, baba-oğul imtihandan başarıyla geçmiştir. Hz. İshak'ın teslimiyetçi davranışı karşısında Yahve kurban için bir koç göndermiştir.¹⁵³

Hz. İbrahim'e dayandırılan kurbanın aslında Hz. İbrahim'den önce farklı medeniyetlerde olan bir uygulama olduğu, Hz. İbrahim'in bu uygulamayı diğer kültürlerin etkisinde kalarak uyguladığı, bunun tanrısal bir istek ile alakalı olmadığı yapılan eleştirilerdendir. Ancak geleneksel Yahudi anlayışı bunun Tanrı'ya özel bir sunu olduğunu ifade ederek kurban ibadetinin tanrısal bir talep olduğunu belirtmektedir. Kurban sunusu, bazen canlı hayvan kurban etme şeklinde, bazen de tahıl sunusu şeklinde olmuştur. Kurban vekaleten görevli Kohenler tarafından uygulanmıştır.¹⁵⁴

---

¹⁵¹ İsmail Başaran, "Ahit Sandığı: Eski İsrail'in En Kutsal Ayinsel Eşyası = Ark of the Covenant: The Most Sacred Ritual Possession of Ancient Israel", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* XV/30 (2020): 239.

¹⁵² Yar. 22:2.

¹⁵³ Bonnie L. Kutbay, "Jewish Sources for Iconography of the Akedah/Sacrifice of Isaac in Art of Late Antiquity", *Journal of Literature and Art Studies* 12/1 (28 Ocak 2022): 46.

¹⁵⁴ Sara E. Karesh - Mitchell M. Hurvitz, "Sacrifice", *Encyclopaedia of Judaism* (New York: Facts on File, 2006), 442.

Kurban, Mabel inşa edilene kadar Yahudi halkının konakladığı yerlerde mezbahlarda sunulmuştur. Altar denilen mezbahlar genelde konaklanan bölgenin yüksek yerlerine kurulmuştur. Altar daha çok Şekem, Mamre, Berşeba, Gilgal, Şilo ve Mizpah bölgelerinde yapılmıştır.¹⁵⁵

Kurban İbranice *korban* kavramıyla “yaklaştırmak” anlamına gelmektedir. Yiyecek ve tahıl sunularına karşın makbul olan hayvan sunmadır. Sunulan hayvan sunan kişinin malı olmalıdır. Ayrıca sunulacak hayvan yalnızca yiyecek sağlamak amacıyla yetiştirilen evcil hayvan olmalıdır. Dolayısıyla binek ve vahşi hayvanlar kurban edilecek hayvanların dışında tutulmuştur. Yapılan kurban sunuları çeşitlidir. Günlük, haftalık, aylık ve yıllık sunulan kurbanlar vardır.¹⁵⁶

Kurban, günahlara kefarete, Tanrı’ya yakınlaşmak veya dileklerin yerine gelmesi ve şükretmek için sunulmuştur. Keyfi olarak yapılan hataların affı için kurban sunmak yeterli görülmemiştir. Kurbanların hayvan ve zirai mahsullerden olması ve Mabel’te sunulması gerekmiştir. Kurban ibadetinin Süleyman Mabeli’nin yapımı sonrasında Mabel merkezli icra edilmesi Mabel’in kutsallığını, dolayısıyla Kudüs’ün kutsallığını artırmıştır. Hayvan sunusu çeşitleri *ola*, *şelamim*, *hatat* ve *aşam* şeklinde olmuştur.¹⁵⁷ Kral Yoşiyahu dönemine kadar Yahudi halkı kurban uygulamasını sabit bir yerde yapmamış, gittikleri bölgelerde yerel sunaklar yaparak kurban ibadetini yerine getirmişlerdir. Samuel ve Davud kurbanlarını yerel sunaklarda sunmuşlardır. Yoşiyahu döneminde kurban sunma mekânı sabitleşmiş, bu alan Süleyman Mabeli olmuştur. Mabel, Yoşiyahu dönemine kadar aslında ibadetlerin tek merkezi olmamıştır. Ancak Yoşiyahu ibadetlerin ifa yerini Mabel olarak belirlemiştir. Mabel, kurban ve diğer ibadetlerin tek merkezi olması olası bir Mabel yıkıntısında ibadetlerin askıya alınması tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Babil istilasıyla Mabel’in yıkılması ve 70 yılında Romalılar tarafından Mabel’in ikinci defa yıkılması, kurban ibadetinin ifa mekânını ortadan kaldırmış, kurban ibadeti yapılamaz duruma gelmiştir. Ayrıca kurban sunma yetkisinin Harun’un soyundan olan Kohenlere verilmesi Hz.

---

¹⁵⁵ Merve Yetim, “Belgesel Hipotez’e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 17/1 (30 Haziran 2020): 70.

¹⁵⁶ Anson Rainey, “Sacrifice”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 17: 639.

¹⁵⁷ Yusuf Besalel, “Korbanot”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 2: 340.

Musa'dan sonra uygulanmaya konulmuştur. Halbuki Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Musa kurbanlarını kendileri sunmuşlardır.¹⁵⁸

Mabed'in yıkılması sonrasında kurban ibadetinin yerini sözlü dualar almıştır. Aslında daha Mabed yıkılmadan kurban ibadetinin bir kısmı sözlü dua şeklinde Mabed'te icra edilmiş ancak Mabed'in yıkılmasıyla kurban, yerini tamamen sözlü dua uygulamasına bırakmıştır. Geleneksel Yahudi anlayışı gelecek Mesih'in Mabed'i inşa etmesi ile kurban uygulamasının tekrardan başlayacağını savunmakta, Kudüs'e dönmeyi, Mabed'i tekrar inşa edip kurban sunmayı dualarında temenni etmektedir.¹⁵⁹ Modern Yahudi anlayışı hem Mesih'i beklemenin hem de tekrar kurban uygulamasının yeşerecek olması beklentisinin afaki olduğu düşüncesindedir.¹⁶⁰ Dindar Yahudiler günümüzde Yom Kippur gününde tavuk veya horoz kurban edip fakirlere dağıtmaktadır.¹⁶¹

1.4.3. Kible ve Kudüs

Mabed'in ibadetlerin merkezi olması yıkıldıktan sonra da devam etmiştir. Babil Sürgünü döneminde Mabed'e dönülerek ibadetlerin icra edilmesi buranın unutulmamasında ve Yahudi hatırasında canlılığını korumasında etkili olmuştur. Mabed, sürgün dönüşünde inşa edildikten sonra kible konumu olmaya devam etmiştir. Son olarak 70 yılında Mabed'in ve Kudüs'ün yıkılmasıyla Yahudi halkı gittikleri yerlerde Kudüs'e yönelerek dualarını ve ibadetlerini yapmışlardır. Yahudi anlayışında kible, ibadet ederken yüzlerin kendine dönüldüğü, sinagogların yönlerinin kendisine doğru inşa edildiği yerdir. Burası da Süleyman tarafından inşa edilen Mabed'tir. Süleyman MÖ 957 yılında yapımını bitirdiği Mabed'in kible olarak belirlenmesi Tanah'ta *“Ya Rab Tanrı'm, kulunun bugün ettiği duayı, yalvarışı işit; duasına ve yalvarışına kulak ver. Gözlerin gece gündüz, 'Orada bulunacağım!' dediğin bu tapınağın üzerinde olsun. Kulunun buraya yönelerek ettiği duayı işit. Buraya yönelerek dua eden kulunun ve halkın İsrail'in yalvarışını işit. Göklerden, oturduğun yerden kulak ver; duyunca bağışla”* şeklinde geçmektedir.¹⁶²

---

¹⁵⁸ Yetim, “Belgesel Hipotez'e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci”, 73-74.

¹⁵⁹ Besalel, “Korbanot”, 2: 342.

¹⁶⁰ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 6. Baskı (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 279.

¹⁶¹ Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslamda Kurban* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003), 261.

¹⁶² 1. Kr. 8:28-30.

Yahudi halkı kibleyi tarif için *Mizrah* (Doğu yönü) kavramını kullanmaktadır.¹⁶³ Sinagoglarda *Aron ha-Kodeş* denilen Tevrat rulolarının muhafaza edildiği sanduka, Kudüs yönüne doğru sinagoglarda duvar kısmında yer almaktadır. Ayrıca Yahudi geleneğinde dekoratif motif içerikli levhalara yer verilir. Sinagoglarda ve evlerde bulunan bu levhalar, Kudüs yönünü gösterecek şekilde konumlandırılır. Muhafazakâr Yahudilerin evlerinde bulunan bu motiflere dönülerek ibadet edilir. Bu levhalar, genelde oturma odalarında olur. İşlenen motiflerde genelde On Emir ve Menora yer alır.¹⁶⁴

Yahudi halkının Mabet'ten uzakta kaldıkları süreçte Kudüs'e dönerek ibadet ettikleri Tanah'ta belirtilmektedir. Maneviyatın güçlenmesi için ibadet ederken Kudüs'e yönelmesi şarttır. Babil Sürgünü ve 70 yılında Mabet'in yıkılması ile başlayan diaspora yaşamında Yahudi halkı bulundukları yerlerde Kudüs'e dönerek ibadet etmişlerdir. Diasporada inşa edilen sinagoglar doğu tarafına yani Kudüs'e doğru inşa edilmiştir.¹⁶⁵ Babil Sürgünü'ne katılan önemli Yahudi karakter Daniel, sürgün sırasında günde üç kez odasının Kudüs yönünü gösteren pencereye doğru ibadet etmiştir.¹⁶⁶ Daniel kitabı bunu *”..odasının Yerusâlim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrı'sına övgüler sundu”* şeklinde anlatır.¹⁶⁷ Kudüs'e dönülerek yapılacak ibadetlerde *“Halkın düşmanlarına karşı gösterdiğin yoldan savaşa giderken sana, seçtiğin bu kente ve adına yaptırdığım bu tapınağa yönelip dua ederse, dualarına, yakarışlarına göklerden kulak ver ve onları kurtar”*¹⁶⁸, *tutsak oldukları ülkede candan ve yürekten sana dönerlerse, atalarına verdiğin ülkelerine, seçtiğin kente ve adına yaptırdığım tapınağına yönelip dua ederlerse, göklerden, oturduğun yerden dualarına, yakarışlarına kulak ver, onları kurtar”*¹⁶⁹ denilerek Yahve'nin yardımı talep edilmektedir.

---

¹⁶³ Ömer Özpınar, “Beyt-i Makdis'in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi”, *İSTEM*, 38 (31 Aralık 2021): 192.

¹⁶⁴ Yusuf Besalel, “Mizrah”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 2: 426-427.

¹⁶⁵ Ahmet Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (01 Haziran 2002): 4.

¹⁶⁶ Amnon Shiloah, “Mizrah”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 14: 392.

¹⁶⁷ Dan. 6:11.

¹⁶⁸ I. Kr. 8:44-45.

¹⁶⁹ I. Kr. 8:48-49.

Tanah'ın yanı sıra Talmud'ta da ibadetlerin Kudüs'e dönülerek yapılması gerektiği belirtilir. Diasporadaki Yahudilerin İsrail'e, İsraildekilerin Kudüs'e, Kudüs'tekilerin Mabed'e, Mabed'tekilerin kutsallar kutsalına dönerek ibadetlerini yapmaları istenir. Hatta binek üzerindeyken binekten inip Mabed'e yönelinmesi, mümkün değilse yüzün doğuya dönülmesi, bu da mümkün değilse kalbin kutsallar kutsalına yöneltmesi gerektiği savunulur.¹⁷⁰ Arkeolojik bulgular kadim sinagogların kapı girişlerinin Kudüs'e dönük olduğunu ortaya koymuştur. Geleneksel Yahudi anlayışında sandal veya gemide yolunu kaybeden kimsenin kalbini doğu tarafına yani Kudüs'e yönelterek dua etmesi istenir.¹⁷¹

1.4.4. Hac ve Kudüs

Yahudilikte hac ibadeti Mabed öncesi döneme dayanmaktadır. Hac, Mabed öncesi Hâkimler döneminde toplanma yeri olan Şilo denen yerlerde topluca yapılmıştır. Tanah'ta “*Bütün erkekleriniz yılda üç kez –Mayasız Ekmek Bayramı'nda, Haftalar Bayramı'nda, ve Çardak Bayramı'nda- Tanrı'nız Rab'bin önünde bulunmak üzere O'nun seçeceği yere gitmeli. Kimse RAB'bin önüne eli boş gitmemeli*”¹⁷² ve *Yılda üç kez bana bayram yapacaksınız*¹⁷³ denilerek hem hac mekânı hem de hac günleri belirlenmiştir. Hac bayramlarının en önemlisi ise Sukkot'tur. Hac ibadetini erkeklerin yapması zorunludur.¹⁷⁴

Hac *Hag*, *Aliyah*, *Aliyah le-Regal* kavramlarıyla karşılık bulmakta; “Kudüs'ü ziyaret etme” ve “Tanrı'nın lütfunun tecelli bulduğu yerleri ziyaret etme” anlamı taşımaktadır. Hac ibadetini yerine getiren kişiye *Ole Regal* denilmektedir.¹⁷⁵ Haccın değişen şartlar ve dönemler ile şekillendiği söylenebilir. Hz. İbrahim'in Harran'dan ayrılarak gittiği bölgeler, Tanrı'yla muhatap olduğu yerler ve zamanlar hac için belirleyici mekanlar olmuştur.¹⁷⁶ Yahudilikte hac ibadeti Kudüs'te Süleyman

---

¹⁷⁰ Abdulla Galadari, “The Qibla: An Allusion to the Shema?”, *Comparative Islamic Studies* 9/2 (27 Eylül 2016): 171.

¹⁷¹ Shiloah, “Mizrah”, 14: 393.

¹⁷² Yas. 16:16.

¹⁷³ Çık. 23:14.

¹⁷⁴ Yusuf Besalel, “Aliya Laregel”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 1: 58.

¹⁷⁵ Mehmet Alparslan Küçük, “Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış”, *Dini Araştırmalar* 16/42 (17 Haziran 2013): 112.

¹⁷⁶ İsmet Eşmeli, “İnanç ve İbadetlere Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021): 1058.

Mabedi'nin ziyaret edilmesiyle yapılmaktadır. Ancak Tanah'ın teşekkülü sürecinde Kudüs civarındaki mekânlar, Yahudi geleneğinde adı geçen kişilerin mezarları ve Yahudi tarihinde önemli görülen bazı şahsiyetlerin mezarları hac mekânı olarak kabul edilmektedir. Mabed öncesi Yahudi ataları döneminde Şekem, Beyt-el, Dan, Hebron, Beer-şeba, Beer-lahay-roi, Peniel bölgeleri önemli mekânlardır. Bu yerler sulak ya da yüksek alanlardan oluşmuştur. Kenan diyarı Yahudiler tarafından fethedilmesi sonrasında gerçek manada ilk olarak Şilo'da hac yapılmıştır. Filistiler'in yıkmasına kadar burası hac mekânı olarak kalmıştır. Mabed'in inşa edilmesiyle hac Mabed'te yapılmaya başlanmıştır. Yahudi birlikteliğini ve dinsel merkezîyetçiliği böldüğü gerekçesiyle Hizkiya ve Yoşiyahu'nun reformları sonucu hac uygulaması da dönüşüm yaşamıştır. Bunun sonucunda tek hac yapma yeri Mabed olmuştur.¹⁷⁷

Kudüs'te Mabed kalıntısı dışında diğer önemli yerler Beytullahim'deki Rahel'in mezarı ve Hebron'daki Makpela Mağarası'dır. Bu yerler Mabed'in kalıntılarından daha az önemli ve erişilebilir durumdadır. Mabed'in ikinci kez yıkılması sonrasında Yukarı Celile bölgesinde bulunan Safed, ana Yahudi merkezi olmuştur. Ayrıca Kudüs, Hebron ve Safed'ten sonra Yahudiler için dördüncü önemli bölge Tiberias'tır. Sidon, Merom, İlya Mağarası, Nebi Samvil, Kurna, Babil, Kerkük, Hemedan ve Fustat da hac mekânlarıdır.¹⁷⁸ Buraları özel kılan, burada gerçekleşen dinî olaylar ya da önemli azizlerin defnedilmesidir. Modern dönemde hac ibadetinin ve hac ifa yerlerinin popülaritesinin artmasında 1950'li yıllarından sonra Müslümanların etkisinde kalmış Afrika Yahudilerinin İsrail'e kitlesel göçleri etkili olmuştur.¹⁷⁹ Modern dönemde hac ibadetini erkeklerin yanı sıra çocuklar ebeveynleriyle, kadınlar eşleriyle yapabilmektedir. Ağlama Duvarı (Batı Duvarı) önünde yapılan hac uygulamasının tüm yönleriyle yapılabilmesinin gelecek Mesih'in Mabed'i tekrar inşa etmesiyle mümkün olacağı geleneksel Yahudiler tarafından ifade edilmektedir.¹⁸⁰

Yahudilerin tam olarak hac uygulamasını Mabed merkezli yapmaya başlaması, İsrail'in kurulmasıyla mümkün olmuştur. 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı'ndan galip

---

¹⁷⁷ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 383.

¹⁷⁸ Harman, "Hac", 14: 384.

¹⁷⁹ Noga Collins-Kreiner, "Current Jewish Pilgrimage Tourism: Modes and Models of Development", *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 58/3 (2010): 261.

¹⁸⁰ Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan yayınları, 2015), 667.

çıkan İsrail, Kudüs'ün kutsal alanlarının bulunduğu kısmı ele geçirmiş, hac için Ağlama Duvarı'nın önünde bulunan Meğaribe Mahallesi'ni yıkarak geniş ibadet alanı oluşturmuştur. Yahudiler bu olaydan sonra hac ibadetini kolayca yapmaya başlamıştır. Ayrıca üç önemli hac bayramı dışında hac uygulaması zamana bağlı olmadan her zaman yapılmaya başlanmıştır.

1.4.5. Oruç ve Kudüs

Oruç İbranice'de *tzom*, *Innah Nefesh* ve *Ta'anit* terimleriyle ifade edilmektedir. Yahudilik inancında işlenen günahattan tövbe etmek, yas tutmak veya Yahve'den yardım dilemek için oruç tutulur. Yahudilikte birçok oruç vardır. Ancak en önemlisi *Yom Kippur* ve *Tisha B'av* oruçlarıdır. Yom Kippur orucu, bir yıl boyunca işlenen günahlardan arınmak için Tisha Bav orucu ise Süleyman Mabedi'nin iki kez yıkılması anısına tutulmaktadır. Bu iki oruçta oruç süresi yirmi beş saattir. Diğer oruçlar ise gün doğumunda başlayıp gün batımıyla sona ermektedir.¹⁸¹ Bu oruçlarda yemek, içmek, cinsel ilişkide bulunmak, yıkanmak, temizlik yapmak, deri kıyafetler giymek, koku sürünmek gibi davranışlardan uzak durulmaktadır.¹⁸² Oruçlu iken nefse eza etme, ekmeğini muhtaç kişilerle paylaşma, evsiz olanlara kapıyı açma gibi meziyetlere sahip olunması istenmektedir. Bu şekilde orucun kabul edileceğine inanılmaktadır.¹⁸³

Tanah'ta birçok pasajda oruca değinilmektedir.¹⁸⁴ Oruç, bireyler ve topluluklar arasında çok eski kökene sahiptir. I. Mabad döneminde orucun kalıcı olduğu açıktır. Ayrıca Yahudi inancında çeşitli oruçlar bulunmaktadır. Bazen bir liderin ölümü anısına¹⁸⁵, bazen tövbe etmek, bazen de gelecek felaketleri önlemek¹⁸⁶ adına tutulan oruçlar vardır. Babilliler ve Persler tarafından yok edilmenin engellenmesi umuduyla oruç tutulmuştur.¹⁸⁷ Yahudi anlayışında orucun kişinin ruhen mütevazî olmasını sağladığına ve insanı Tanrı'ya yaklaştırdığına inanılmaktadır. Orucun temel amacı,

---

¹⁸¹ Jacob Neusner - Alan J Avery-Peck, *The Routledge Dictionary of Judaism*, 1. Baskı (New York; London: Routledge : Taylor & Francis Group, 2004), 39-40.

¹⁸² Ali İhsan Yitik, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 414.

¹⁸³ M. Hadi Tezokur, *Yahudilik I* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020), 129-130.

¹⁸⁴ Jacob Milgrom, "Fasting and Fast Days", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 6: 719-720.

¹⁸⁵ 2. Sa. 11:12.

¹⁸⁶ 1. Kr.21:27-29.

¹⁸⁷ Yer. 36:3,9; Est. 4:3,16.

Yahve'nin rahmetini kazanıp musibetleri önlemek içindir. Orucun Yahve'yi hoşnut ettiğine ve bireylerin ruhsal dönüşümüne vesile olduğuna inanılmaktadır.¹⁸⁸

Süleyman Mabedi ve Kudüs ile alakalı dört çeşit oruç vardır. Bunlar; *Tisha B'av* (Dokuz av orucu), *Shiva Asar B'Tammuz* (Dördüncü ay orucu), *Asarah B'tevet* (Onuncu ay orucu), *Tsom Gedalya* (Yedinci ay orucu) oruçlarıdır.

Tisha B'av orucu, Yahudi takviminde av (ağustos) ayının dokuzuncu gününde tutulan yirmi beş saatlik bir oruçtur. Tanah'ta beşinci ay orucu olarak tarif edilir. Nedeni ise Babil Sürgünü sırasında yılbaşının geçici olarak 1 Nisan şeklinde değiştirilmesidir. Gerçekte Yahudi takvimine göre yılbaşı Tişri ayının ilk günüdür.¹⁸⁹ Yahudiler bu günü, Kudüs'ün yıkımını ve Yahudi yaşamının trajedilerini hatırladıkları bir gün olarak anarlar. Kudüs'ün tarihsel, kültürel ve teolojik olarak temsil ettiği her şeyin kaybının yasının tutulduğu gündür. Antik Çağ'da, yıkılan şehirler için ağıtlar içeren yazılar kaleme alınmış, bu şehirler için yas tutulmuştur. Bu ağıtlar Orta Çağ'a kadar yazılmaya devam etmiştir. Tanah'ta bulunan, Kudüs'ün MÖ 586 yılında Babil Kralı Nebukadnezar liderliğinde yıkılması üzerine beş kitaptan oluşan Ağıtlar bölümü yazılmıştır. Bu kitap genelde ağıt olmasının yanında geleceğe umut ve Tanrı'ya güvenden bahsetmektedir.¹⁹⁰

Shiva Asar B'Tammuz orucu, 17 Temmuz günü tutulan, Süleyman Mabedi'nin Babilliler tarafından tahrip edilip Kudüs'ün Yahudilerin hâkimiyetinden Babillilere geçmesi anısına tutulan bir oruçtur.¹⁹¹ Bu gün hüznün günü olarak anılır. Üç haftalık bir dönem süresince müzik dinlenmez, neşeli etkinlikler yapılmaz ve denize girilmez. Buna *Orşelim Olayı* da denir.¹⁹² Bu güne sonradan Kudüs'ün Romalılar tarafından ele geçirilmesi ve çeşitli hüznü olaylar da eklenmiştir. Üç haftalık matem döneminin başlangıcı olan bu oruçta Yom Kippur ve Tisha B'av oruçlarından farklı olarak tutulan

---

¹⁸⁸ Muhammed Akram, "Meaning and Significance of Fasting in Comparative Perspective: A Study with Special Reference to Judaism, Christianity, and Islam", *Hamdard Islamicus: Quarterly journal of the Hamdard National Foundation* 39/2 (2016): 42.

¹⁸⁹ Yitik, "Oruç", 33: 414.

¹⁹⁰ Laura Suzanne Lieber, *Jewish Aramaic Poetry from Late Antiquity: Translations and Commentaries. Cambridge Genizah Studies Series, Volume 8* (BRILL, 2018), 57.

¹⁹¹ Zek. 8:19.

¹⁹² Rahim Ay, "İlahi Dinlerde Oruç: Kaynağı, Amacı ve Uygulanışı Bakımından Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Journal of Analytic Divinity* 5/2 (15 Haziran 2021): 218.

orucun süresi daha kısadır. Bu oruç esnasında dünyevi işlerin icra edilmesi yasaklanmamıştır.¹⁹³

Asarah B'tevet orucu olan onuncu ay orucu, Kudüs'ün Babil Kralı Nebukadnezzar tarafından kuşatılması anısına tutulan oruçtur. Tanah'ta bu olaydan “...onuncu ayın onuncu günü RAB bana şöyle seslendi: Ey insanoğlu; bu günü, bu günün tarihini tam olarak yaz. Çünkü Babil kralı tam bu gün Yeruşalim'i kuşatmaya başladı”¹⁹⁴ şeklinde bahsedilmektedir. Bu oruç kısa süreli olup günün doğmasıyla başlamakta ve günün batmasıyla sona ermektedir.¹⁹⁵

Tsom Gedalya orucu ise yedinci ay orucu olarak bilinmektedir. Tişri ayının üçüncü gününde tutulan bu oruç, Babil Sürgünü'nde Kudüs'te kalan Yahudilere liderlik eden Yehuda valisi Gedalya'nın öldürülmesi anısına tutulmaktadır. Bu durum Tanah'ta “O yılın yedinci ayında kral soyundan Elişamaoğlu Netanya oğlu İsmail on adamıyla birlikte Gedalya'yı öldürdü...”¹⁹⁶ şeklinde geçmektedir. Gedalya'ya duyulan saygı ve onu anmak için tutulan bu oruca günün doğumuyla başlanır, gün batımıyla son verilir. Bu oruçta günlük işlere ara vermek şart değildir.¹⁹⁷

Diasporada bu oruçlar tutularak Kudüs anılmış, bu günlerde özellikle Kudüs'e dönme, buraya sahip olma temenni edilmiştir. Günümüzde Muhafazakâr Yahudiler bu oruçlara devam etmektedir.

1.5. SÜLEYMAN MABEDİ DÖNEMİNDE KUDÜS

Kudüs birçok defa muhasara, saldırı, istila ve yıkım görmüştür. Ancak Davud ve Süleyman'ın hâkim olduğu dönemler tarihe geçmiştir. Özellikle Süleyman tarafından Mabel'in inşa edilmesiyle Kudüs dinî merkez haline gelmiştir. Böylece Kudüs tarihte Yahudi halkı için vazgeçilmez olmuştur. Mabel'in yıkılmadan önce Yahudi tarihinde bıraktığı etki Mabel yıkıldıktan sonra da devam etmiştir.

Davud'un mücadele içinde olan Yehuda ve İsrail kabilelerini uzlaştıran Birleşik İsrail Krallığı'nı kurması ve merkezlerini Kudüs olarak belirlemesi Yahudi halkının

---

¹⁹³ Yitik, “Oruç”, 33: 414.

¹⁹⁴ Hez. 24:1-2.

¹⁹⁵ Ay, “İlahi Dinlerde Oruç”, 219.

¹⁹⁶ 2. Kr. 25:25.

¹⁹⁷ Yitik, “Oruç”, 33: 415.

güçlü, refah içinde ve sorunsuz yıllar geçirmesini sağlamıştır. Bu durum Davud'un ömrünün sonlarına kadar devam etmiştir. Davud'un yaşlanması ve yerine geçecek kişinin belirlenmesi süreci olumsuzluklar doğurmuştur. Davud'un büyük oğlu Adoniya yeni kral olduğunu ilan etmiştir. Ancak Davud, krallığın başına küçük oğlu Süleyman'ı atamıştır. Davud ve çocukları arasında huzursuzluk yaratan lider belirlenmesi, Süleyman'ın başa geçmesiyle sonuçlanmıştır.

Süleyman, babasının oluşturduğu güçlü idareyi devam ettirmeyi başarmış, Firavun'un kızıyla evlenerek Mısır ile ittifak kurmuştur. Ayrıca Moab, Ammon, Sayda ve Hitti krallarının kızlarıyla evlenerek barış sağlamıştır. Süleyman, Sadece bir savaş yapmış ve bu savaşı kazanarak Hamat'ı almış, krallığın kuzeydoğusunda barışı tesis etmiştir.¹⁹⁸ Süleyman yaklaşık kırk yıllık krallık döneminin ilk yıllarında Kudüs'te imar faaliyetlerinde bulunmuş, Davud'un Kudüs'e getirdiği Ahit Sandığı'nın kaldığı yer ile toplanma alanlarının farklı olması ve sunakların çeşitli olması üzerine Mabet'i inşa etmiştir.

Birleşik İsrail Krallığı, Süleyman'ın ölümünden sonra yerine geçen Rehavam döneminde oluşan iktisadi sorunlarla zayıflamış ve sonunda bölünmüştür. Mabet, Güney Yehuda Krallığı tarafında kalmıştır. Yaşanan bu bölünme Yahudi halkında siyasi bölünmenin yanında dinî bölünmeler de ortaya çıkarmış, Kuzey İsrail Krallığı kendine yeni ibadet mekânları oluşturmuştur. Davud ile sağlanan Yahudi birlikteliğinin ardından bu birlikteliğin dağılması ve dış saldırılar "Birleşik İsrail Krallığı'nın Bölünmesi ve Kudüs" ve "Süleyman Mabeti'nin Yıkılması ve Kudüs" alt başlıklarında ele alınmıştır. Mabet'in yıkılmasıyla Yahudi halkının Kudüs'ten ve Mabet'ten yoksun olarak ertelemek durumunda kaldığı ibadetler olmuştur. Bu ibadetler "Mabet'in Yıkılmasıyla Ertelenen İbadetler ve Kudüs" alt başlığında işlenmiştir.

1.5.1. Birleşik İsrail Krallığı'nın Bölünmesi ve Kudüs

Birleşik İsrail Krallığı, Kuzey İsrail kabileleri ile Güney Yehuda kabilelerinin tek merkezde toplanmasıyla oluşmuştur. Birbirleriyle mücadele içinde olan bu iki

---

¹⁹⁸ Ömer Faruk Harman, "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 57.

tarafın birleşmesini sağlayan etken, civardaki egemenliklerin yarattığı tehditlerdir. Samuel döneminde gerçekleşen birleşim Saul liderliğinde yönetilmeye devam etmiştir. Saul'un ölümü sonrasında Güney kabileleri Davud liderliğinde birleşmiş,¹⁹⁹ Kuzey İsrail kabilelerinin başına ise Saul'un oğlu İşboşet geçmiş, krallık ikiye ayrılmıştır.²⁰⁰ İşboşet'in kısa süren Kuzey İsrail liderliği öldürülmesiyle son bulmuştur. Öldürülmesinden Davud'un sorumlu olduğu iddia edilmiş ancak Davud olaydan sorumlu olanları cezalandırarak suçlamaları boşa çıkarmıştır. İşboşet'in ölümü sonrasında Davud, Kuzey ve Güney Yahudi kabilelerinin kralı olmuş, Birleşik İsrail Krallığı'nı tekrar kurmuştur.²⁰¹ Davud'un sahip olduğu üstün komuta becerisinin yanı sıra devlet adamlığı, Yahudi kabilelerini bir arada tutmasını sağlamıştır. Davud'un yaptığı ilk önemli icraatlerden biri iki tarafın da memnun olacağı Kudüs'ü merkez seçmesidir. Davud dönemi; Yahudi tarihinin ekonomik, askeri, siyasi ve yönetim alanında en mükemmel dönemi kabul edilmektedir. Davud civar krallıkları yenmiş, sınırlarını güven altına almıştır. Yahudi halkının genelinin desteğini almıştır. Davud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Süleyman mevcut düzeni devam ettirmiştir. Davud'un Kudüs'te kurduğu siyasi birlik sonrasında Süleyman da burayı dinî merkez yapmıştır. Süleyman, MÖ 970-931 yıllarındaki liderliğinin son döneminde halka uyguladığı ağır vergiler yüzünden özellikle Kuzey Yahudi kabilelerinin tepkisini çekmiştir. Süleyman'ın mensubu olduğu Yehuda kabilelerine uyguladığı vergi kuzey kabilelerinkinden daha hafif olmuştur.²⁰²

Süleyman'ın siyasi alanda yaptığı değişimlerden biri krallığı on iki Yahudi kabilesi arasında valilikler atama yoluyla bölmesi olmuştur. Bu taksim ile her yıl bir kabile yönetimine maddi destek vermeyi planlamıştır. Süleyman'ın inşaat programları ve krallığın büyüklüğü ağır mali yükümlülükler getirmiştir. Mali sıkıntıları aşmak amacıyla alınan ağır vergiler halkın krallığa olan desteğini azaltmıştır. Nitekim kuzey

---

¹⁹⁹ 2. Sa. 5:5.

²⁰⁰ 2. Sa. 2:9.

²⁰¹ Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilik "Başlangıçtan İsrail'in Kuruluşuna"* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 30-31.

²⁰² Arthur E. Cundall, "The United Monarchy: Fact or Fiction?", *Vox Evangelica* 8 (1973): 37.

kabilelerinin krallıktan kopması uygulanan ağır vergilendirmenin devam etmesi nedeniyle olmuştur.²⁰³

Süleyman'ın ölümünden sonra yerine oğlu Rehavam geçmiştir. Rehavam tahta geçtikten sonra kuzey kabileleri ile görüşmek için Şekem'e gitmiştir. Burada babası Süleyman'ın koyduğu vergilerin ağırlığından yakınılmış, vergileri hafifletmesi durumunda kendisine biat edileceği bildirilmiştir. Ancak Rehavam cevabında *"Babam size ağır bir boyunduruk yüklediye ben boyunduruğunuzu daha da ağırlaştıracağım. Babam sizi kırbaçla yola getirdiyse, ben sizi akreplerle yola getireceğim"*²⁰⁴ diyerek karşı çıkmış, onları daha zor durumda bırakacağını belirtmiştir. Kuzey kabileleri Rehavam'a karşı çıkmış, elçisini öldürmüştür. Bunun üzerine Kudüs'e dönen Rehavam Güney Yahudi kabilelerine liderlik yapmıştır.²⁰⁵ On kuzey kabilesine ise Süleyman döneminde Süleyman'a karşı isyan edip Mısır'a kaçan Yarovam krallık yapmaya başlamıştır.²⁰⁶

Birleşik İsrail Krallığı'nın bölünmesinde uygulanan ağır vergilendirme etkili olsa da asıl nedenin Süleyman'ın Tanrı'yla yaptığı ahdi bozması olduğu Tanah'ta ifade edilmektedir. Süleyman'ın evlendiği kadınların Tanrılarına taptığı, onlar adına mabedler inşa ettiği belirtilmektedir. Süleyman'ın yaptığı ahde uymadığı, dolayısıyla Tanrı Yahve'nin Süleyman'a sinirlendiği ve bunun sonucu olacağı *"Seninle yaptığım antlaşmaya ve kurallarına bilerek uymadığın için krallığı elinden alacağım ve görevlilerinden birine vereceğim dedi, Ancak baban Davud'un hatırı için, bunu senin yaşadığın sürede değil, oğlun kral olduktan sonra yapacağım. Ama oğlunun elinden bütün krallığı almayacağım. Kulum Davud'un ve kendi seçtiğim Yeruşalim'in hatırı için oğluna bir oymak bırakacağım"*²⁰⁷ şeklinde Tanah'ta belirtilmiştir.

Süleyman'ın Tanrı'yla yapılan ahde karşı çıkarak başka Tanrılara boyun eğip onlar adına Mabed inşa etmesi, Tanrı'nın musibetlerine neden olmuştur. Ancak Yahve,

---

²⁰³ Yusuf Besalel, "Şelomo", *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3: 669.

²⁰⁴ 2. Ta. 10:13-14.

²⁰⁵ 1. Kr. 12:17.

²⁰⁶ Okay Pekşen, "Asur ve Babil Kralları Tarafından İsrail ve Yehuda Krallıklarının Halklarına Uygulanan Sürgünler", *İlkçağlardan Modern Döneme Tarihten İzler* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 23-24.

²⁰⁷ 1. Kr. 11:12-13.

hatırı olması nedeniyle Kudüs'ü Yahudi halkına bırakacağını belirtilmiştir. Birleşik İsrail Krallığı dönemi Yahudi tarihinin en muhteşem dönemi olarak tarihe geçmiş, Yahudi halkı bu dönemi özlemle anmış, tekrar yaşanmasını her zaman umut etmiştir. Birleşik İsrail Krallığı döneminin tekrar yaşanmasının ancak Mesih ile mümkün olacağına inanılmaktadır. Birleşik İsrail Krallığı, İsrail ve Yehuda krallıkları olarak ikiye ayrılmıştır. Bu iki krallık “İsrail Krallığı ve Kudüs” ve “Yehuda Krallığı ve Kudüs” alt başlıklarıyla işlenmiştir.

1.5.1.1. İsrail Krallığı ve Kudüs

Yaklaşık yüzyıl varlığını sürdüren Birleşik İsrail Krallığı, MÖ 930 yılında on kuzey kabilesinin ayrılmasıyla bölünmüştür. On kuzey kabilesi krallıklarını İsrail Krallığı olarak kurmuşlardır. Yusuf soyundan gelen Efraim kabilesinden Yarovam krallığın başına geçmiştir. Kuzey İsrail Krallığı Ruben, Şimeon, İssakar, Zebulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer, Efraim ve Manesse adındaki kabilelerden oluşmuştur.²⁰⁸

Yarovam Süleyman döneminde aktif ve cesur bir mizaca sahip biri olmuştur. Süleyman, bu özellikleri nedeniyle onu Kudüs'ün surlarının yöneticisi yapmış, ardından Yusuf kabilesinden sorumlu yapmıştır. Ancak Şilo kentinin Ahiya adındaki peygamberi, Yarovam'ı bir köşeye çekip üzerindeki kıyafeti on iki parçaya ayırıp bunun on parçasını kendisine vermiş, Yahve'nin on iki Yahudi kabilesini onun liderliğine vereceğini bildirmiştir. Süleyman'ın Tanrı'ya karşı günah işlediğini, kendisini eşlerine ve eşlerinin Tanrılarına teslim edip Tanrı'ya karşı geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Yarovam krallık halkını Süleyman'a karşı kışkırtmıştır. Süleyman, ayaklanma çağrısı yapan Yarovam'ı öldürmeye çalışmış ancak bunun haberini alan Yarovam, Mısır Kralı Şişak'ın koruması altına girmiş, Süleyman'ın ölümüne kadar Mısır'da kalmıştır.²⁰⁹ Süleyman döneminde başarısızlıkla sonuçlanan isyan hareketi Süleyman'dan sonra oğlu Rehavam'a karşı başarılı olmuş ve Yarovam İsrail Krallığı'nın başına geçmiştir.²¹⁰

---

²⁰⁸ Salih İnci, “Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak: İsrail (יִשְׂרָאֵל) örneği”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (21 Aralık 2019): 285.

²⁰⁹ Flavius Josephus - William Whiston, *The Antiquities of the Jews* (Cirencester: Echo Library, 2006), 266.

²¹⁰ Besalel, “Şelomo”, 3: 669.

Kuzey İsrail Krallığı Asurlular tarafından tarih sahnesinden silinene kadar Yarovam dönemi, Yehu dönemi, Menahem dönemi ve Hoşea dönemi şeklinde dört evrede varlığını devam ettirmiştir.²¹¹ Krallık, başkent olarak ilk Şekem'i seçmiş, Yarovam burada saray inşa etmiştir. Şekem'den sonra Tirzah başkent olmuştur. MÖ 880 yılında krallığın başında olan Kral Omri, Efrayim bölgesinin bulunduğu tepeyi Şemer adlı birinden iki talant gümüş karşılığında satın almış, burada kent kurmuştur. Eski sahibi Şemer adından hareketle buraya Samiriye denmiştir. Tirzah kenti sonrasında Kuzey İsrail Krallığı'nın başkenti Samiriye olmuştur.²¹²

İsrail Krallığı'nın lideri Yarovam Şekem'de Süleyman Mabed'ine karşılık mabedler inşa etmiştir. Yarovam altından iki altın buzağı heykeli yaptırmıştır. Bu heykelleri Beytal ve Dan bölgelerinde yaptırdığı mabedlere yerleştirmiş, buraları ibadet merkezi ilan etmiş, taraftarlarını bu mabedlerde ibadete yönlendirmiştir. Geleneksel Yahudi düşüncesi, Asurluların İsrail Krallığı'na musallat olup krallığı ortadan kaldırmasının temelinde İsrail Krallığı'nın Kudüs'e ve Süleyman Mabedi'ne yüz çevirmesi ve başka mabedler inşa etmesiyle işlediği günah olduğuna inanmaktadır.²¹³

Yarovam'ın Yahudi geleneği dışına çıkıp Süleyman Mabedi'ni ve Yahve'yi terk etmesi sonrasında krallık, sonraki süreçte benzer davranışlar içerisinde olmaya devam etmiştir. Krallığın VI. Kralı Omri, oğlu Ahav'ı pagan geleneğini devam ettiren Sidon'un kızı İzabel ile evlendirmesiyle pagan kültürün içerisinde büyüyen İzabel, Ahav'ı etkilemiş, krallığın pagan kültürünün etkisi altına girmesine neden olmuştur. İzabel'in isteği üzerine Samiriye'de Baal ve Aşerot için tapınak inşa edilmiştir. Yahudi halkının pagan öğretilerle tanışmasında Ahav ve İzabel sorumlu görülmüştür. Tanah'ta bu durum *“RAB'bin gözünde kötü olanı yapan Ahav, kendisinden önceki bütün krallardan daha çok kötülük yaptı”*²¹⁴ şeklinde anlatılmaktadır. İsrail Krallığı'nın

---

²¹¹ İnci, “Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak”, 285.

²¹² Yasin Meral, “Senin derdin neydi ey Sāmīrī?” (20/Ṭā-Hā:95)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017): 188.

²¹³ Antoon Schoors, *The Kingdoms of Israel and Judah in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 28.

²¹⁴ 1. Kr. 16:30.

Yahve’yi ve Mabel’i terk etmesi nedeniyle Yahve’nin İsrail Krallığı’na acımayacağı ama Yehuda soyuna acıyacağı bildirilmiştir.²¹⁵

İsrail Krallığı MÖ 930-720 yılları arasında inişli çıkışlı bir dönem geçirmiştir. Varlığını genişleten ve civar hâkimiyetleri vergiye bağlayan Asur Kralı III. Şalmanezzer, MÖ 841 yılında çıktığı seferde İsrail Krallığı’nı Yehu döneminde vergiye bağlamıştır. Asur’un değişen liderleri döneminde kesintiye uğrayan İsrail Krallığı’nın vergi ödemesi, Asur Kralı III. Tiglat-Pilaser döneminde devam etmiştir. Menahem döneminde vergilendirmeye maruz kalan İsrail Krallığı, finansal problemler yaşaması nedeniyle Menahem’in oğlu Pekah döneminde Asur’a karşı çıkmıştır. Ayrıca Pekah, Arami Kralı Resin ile birlikte Yehuda Krallığı’na karşı gelmiştir. Dönemin Yehuda Kralı Ahaz’ın Asur kralından yardım istemesi üzerine III. Tiglat-Pilaser, Pekah’ı tahtan indirerek Hoşea’yı başa getirmiştir. Dokuz yıl tahtta kalan Hoşea, kendisini tahta getiren Asur Krallığı’na vergi vermeyi kesmiştir. Ayrıca Asur’un sorun yaşadığı Mısır Krallığı’na yanaşmış ve Mısır Krallığı’ndan destek istemiştir. Bunun üzerine Asur Kralı V. Şalmanezzer İsrail Krallığı’nı üç yıl süreyle kuşatıp Hoşea’yı ele geçirmiş ve onu cezaevine atmıştır.²¹⁶

Kuzey İsrail Krallığı’nın yıkılma süreci, V. Şalmanezzer tarafından MÖ 722 yılında kuşatılmasıyla başlamıştır. Şalmanezzer, kuşatma sonrasında krallığın başkenti Samiriye’yi ele geçirmiştir. Ancak Şalmanezzer’in ölmesi sonrasında yerine geçen II. Sargon, MÖ 720 yılında İsrail Krallığı’nın başkenti Samiriye’yi ele geçirerek İsrail Krallığı’na son vermiş, krallık halkını Asur’a sürgüne yollamıştır.²¹⁷ Onları Halah, Gozan ve Med kentlerine yerleştirmiştir.²¹⁸ II. Sargon bu olayda 27.290 kişiyi sürgüne yollamıştır. Yahudi halkının boşalttığı Samiriye’ye Babil, Kuta, Avva, Hama ve Sefarvayim’den getirilen kişiler yerleştirilmiştir.²¹⁹ Sürgüne yollanan krallık halkının sonradan söylenecek olan kayıp on Yahudi kabilesi olduğu belirtilmektedir.²²⁰

---

²¹⁵ Hakan Olgun, “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları’na Etkisi”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/2 (12 Nisan 2016): 14-15.

²¹⁶ Ay, “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, 7-8.

²¹⁷ İnci, “Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak”, 285.

²¹⁸ 2. Kr. 1:3-6.

²¹⁹ 2. Kr. 17:24.

²²⁰ Muhammed Ali Bağır, “Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devletinde’ki Yansımaları”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 13/2 (28 Aralık 2016): 114-115.

Günümüz Yahudi halkı genel olarak Yehuda Krallığı'nı oluşturan Yehuda ve Bünyamin kabilesinin soyundandır.²²¹

Yıkılan İsrail Krallığı'ndan Yehuda Krallığı'na göç edenler olmuştur. Asur'un İsrail Krallığı'nı yıkması Yehuda krallığını da olumsuz etkilemiş, Yehuda Krallığı yarı bağımsız duruma düşmüştür. Bu durum Babil Krallığı'nın hâkimiyetini genişletmesine kadar devam etmiş, sonrasında Babil Krallığı'nın baskısı altında kalmıştır.²²²

Asur Krallığı'nın Yahudi halkına saldırısı sadece İsrail krallığını dağıtıp halkı sürgüne göndermesi ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıca Kudüs'e de saldırıp Yehuda Krallığı'nı yıkmayı ve halkını da sürgüne yollamayı hedeflemiştir. II. Sargon bunu gerçekleştirmeden ölmüştür. Yerine geçen oğlu Sanherib büyük bir orduyla Yehuda üzerine yürümüş, Kudüs'e saldırmadan krallığın başka kenti olan Lakış'i kuşatmıştır. Kuşatmaya Yahudi halkı karşı koymuş, Tanrı'nın yardımını dilemiştir. Kuşatma başarıya ulaşmamış, Asur ordusu geri çekilmiştir. Kuşatmaya karşılık veren Yahudi halkı büyük can kayıpları yaşamıştır. Yehuda'nın Kudüs dışında kalan bölgelerinin tahrip edilmesiyle 200.150 kişi göç etmek zorunda kalmıştır.²²³

1.5.1.2. Yehuda Krallığı ve Kudüs

Yehuda Krallığı'nın kuruluşu MÖ 1010 yılında Hebron merkezlidir. Yehuda Krallığı'nın kurucusu Yehuda kabilesinden Davud'tur. Yehuda ismi Hz. Yakup'un on iki oğlundan biri olan Yehuda'dan gelmektedir.²²⁴ Diğer on kuzey Yahudi kabilesinin Davud'un liderliğini kabul etmesiyle krallık Birleşik İsrail Krallığı olarak anılmıştır. Birleşik İsrail Krallığı, Rehavam döneminde on kuzey Yahudi kabilesinin ayrılmasıyla bölünmüş, İbranice adı *Memleket Yahuda* olan Yehuda Krallığı, Yehuda, Bünyamin kabileleri ve Levi kabilesinin bir kısmının katılımıyla varlığını sürdürmüştür.²²⁵

Yehuda Krallığı'nın nüfusunun bir kısmını Asurlular tarafından sürgüne gönderilen kişiler oluşturmuştur. Yehuda Krallığı'na göç edenler genel olarak İsrail

---

²²¹ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 36.

²²² Şeyma Ay Arçın, "Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yehuda Krallıkları", *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 17.

²²³ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 40.

²²⁴ Israel Moses Ta-Shma, "Judah", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 11: 477.

²²⁵ Okan Açıl, "Eskiçağda Yahudiye Tarihi Coğrafyası", *Filistin Araştırmaları Dergisi (FAD)*, 10 (31 Aralık 2021): 24.

Krallığı'nın dağlık kesiminden ve Yehuda Krallığı'na düşmanlık besleyen kişilerden olmuştur.²²⁶

Yehuda Krallığı ve İsrail Krallığı ilk dönemler savaş halinde olmuştur. Bu savaşlarda büyük can kayıpları yaşanmıştır. Tanah'ta bu savaşlarda İsrail Krallığı'ndan 500.000 kişinin öldüğü belirtilmektedir.²²⁷ Yehuda Krallığı Mısır'ın baskısını sürekli hissetmiştir. Rehavam'dan sonra yerine geçen oğlu Aviya ve torunu Asa krallığı güçlendirmiştir. Yehuda Krallığı'nın dinî merkezi Kudüs, İsrail Krallığı'nın yıkılması sonrasında tek Yahudi ibadet merkezi olmuştur. Bu dönemde Asur Krallığı'nın zayıflamasıyla Mısır'a bağlı hale gelen Yehuda Krallığı, bağımsızlığını büyük oranda kaybetmiştir. Krallık, sonrasında Mısır'ı yenen Babil Krallığı'nın etkisinde kalmıştır.²²⁸

Yahudi ve Babil tarihinde derin izler bırakan II. Nebukadnezzar, Nabopolassar'ın oğlu ve ardından Babil Krallığı'nın başına geçen kişidir. Tahta geçtiğinde krallığın yaşamış olduğu zorlu durumları düzeltmesi krallığın yeni kurucusu olarak anılmasını sağlamıştır. MÖ 605-562 yıllarında krallık görevini yürüten Nebukadnezzar, Mısır ve Suriye ile mücadele etmiş, krallığı askeri ve ekonomik yönden güçlendirmiştir. İlk savaşını MÖ 605 yılında Karkamış'ta Mısır'a karşı kazanmış, Suriye ve Hatti bölgelerini ele geçirmiştir. Yehuda dâhil başka toplulukları da vergiye bağlamıştır.²²⁹ Suriye üzerine düzenlediği başarılı seferlerden sonra Mısır üzerine de yürüyen Nebukadnezzar, MÖ 602 yılındaki savaşta ağır kayıplar vermiştir. Nebukadnezzar'ın Mısır ile olan mücadelesindeki ağır kayıpları Yehuda Kralı Yehoyakim'in Babil otoritesine yüz çevirmesine ve vergileri kesmesine sebep olmuştur.²³⁰

Nebukadnezzar MÖ 599 yılında Mısır yanlısı bölgeler üzerine sefer düzenleyerek hâkimiyetini genişletmiştir. Nebukadnezzar çıktığı seferde vergi

---

²²⁶ Israel Finkelstein, *The Forgotten Kingdom: The Archaeology and History of Northern Israel* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 157.

²²⁷ 2. Ta. 13:17.

²²⁸ Eldar Hasanoğlu - Nuh Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 1. Baskı (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 89-90.

²²⁹ Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006): 425.

²³⁰ Edward Lipiński, *A history of the Kingdom of Jerusalem and Judah* (Leuven: Peeters, 2020), 90.

vermeyi kesen Yehuda Krallığı'nın da üzerine yürümüş, bölgeyi kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında Yehuda Kralı Yehoyakim ölünce yerine 18 yaşındaki oğlu Yehoyakin geçmiştir. Yehoyakin'in üç aylık krallığı sırasında 16 Mart 597 tarihinde kuşatma başarıya ulaşmış, Yehuda'nın başkenti Kudüs düşmüştür. Nebukadnezzar Kudüs'e saldırmış Yehoyakin'i, annesini, yöneticileri ve hizmetçileri Babil'e sürgüne yollamıştır.²³¹ Mabel'in ve kral sarayının hazinelerini boşaltmış, şehrin önde gelen meslek erbablarından zanaatçıları, demircileri ve savaşçıları sürgün etmiştir.²³² Kudüs'te kalanlara yöneticilik yapmak üzere Yehoyakin'in amcası 21 yaşındaki Mattanya'yı atamış ve adını Sidkiya olarak değiştirmiştir.²³³

Sidkiya'nın Babil'e karşı tavrı diğer Yehuda krallarından farklı olmamıştır. Sidkiya görevinin dokuzuncu yılında Babil Krallığı'na ödediği vergiyi keserek Edom, Ammon, Moab ve Tyr ile ittifak kurup Babil'e karşı Mısır'ın yanında yer almıştır.²³⁴ Bunun üzerinde Nebukadnezzar komutasındaki Babil ordusu Kudüs'ü kuşatmıştır. Kuşatmanın başlarında Kudüs'teki Yahudi halkı büyük bir kıtlık ile karşı karşıya kalmıştır. Kuşatmaya rağmen Sidkiya ve askerleri kentten çıkıp Arava yolundan kaçmış ancak Babil ordusu, onları Eriva Ovası'nda yakalamıştır. Sidkiya, bu ayaklanmanın cezasını gözleri önünde oğullarının öldürülmesi ve daha sonra gözlerinin oyulup sürgüne yollanmasıyla ödemiştir. Böylece MÖ 586 yılında Yehuda Krallığı yıkılmıştır.²³⁵

1.5.2. Süleyman Mabedi'nin Yıkılması ve Kudüs

Süleyman Mabedi, yaklaşık yedi yılda (MÖ 964-957) inşa edilmiştir. Yapının eksik kalan kısımları yirmi yılı aşkın sürede tamamlanmıştır. Mabel'in İbranice adı *Bet- Amikdaş* (Mukaddes Ev)' tır. Genel olarak Süleyman Mabedi olarak anılmıştır. Yahudi yaşamında önemli bir yer tutan Mabel, ibadetlerin merkezi ve Ahit Sandığı'nın mekânı olmuş, Tanrı'nın evi olarak anılmıştır. Süleyman döneminde

---

²³¹ Peter R. Ackroyd, *Exile and Restoration/A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century B.C* (Philadelphia: The Westminster Pres, 1968), 21.

²³² Tuğba Tekin, "Mö.5000-Ms.1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 60 (01 Mayıs 2017): 325-326.

²³³ 2. Kr. 24:5-17.

²³⁴ Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 381.

²³⁵ 2. Kr. 25:1-7.

tamamlanan yapı, sonraki peygamberler tarafından korunmuş, ibadetlerin merkezi olması için uğraş verilmiştir. Özellikle Hizkiya ve Yoşiyahu alternatif mabedlerle mücadele etmiş, Süleyman Mabedi'nin ortak ibadet alanı olmasını sağlamışlardır. İnşa edildikten sonra dinî değerini kazanması zamanla olmuştur. Hatta asıl değerini kazanması, yıkılması ve Babil Sürgünü sürecinde olmuştur.

Süleyman Mabed'in uzunluğu 27,43, genişliği 9,14 ve yüksekliği 13,12 metre olmuştur. Tapınağın önüne inşa edilen sundurma 9,14 genişliğinde ve 4,57 derinliğindedir. Yapıda dara pencereler kullanılmıştır. Mabed'in inşasında kullanılan taşlar ocaklarda yontulmuş; inşaat sahasında çekiç, balta gibi gürültü çıkaran aletler kullanılmamıştır.²³⁶ Mabed'in inşası sonrasında iç alana zeytin ağacından yapılmış iki melek heykeli yerleştirilmiştir.²³⁷

Mabed yaklaşık 400 yıl ayakta kalmıştır. Babil Krallığı'nın Yehuda Krallığı'nı vergiye bağlaması ve sonrasında Yehuda Krallığı'nın vergi vermeyi kesmesi Mabed'in ilk darbeyi almasına sebep olmuştur. Babil Krallığı'nın MÖ 597 yılındaki ilk saldırısında Mabed'in zararı parasal olarak kalmıştır. Yehuda'yı yönetmesi için görevlendirilen Sidkiya'nın Babil'e başkaldırması ve Mısır'la ittifak kurması nedeniyle Nebukadnezar MÖ 589 yılında Kudüs'e saldırmıştır. Nebukadnezar krallık döneminin on dokuzuncu yılında atadığı Nebuzaradan komutasındaki Babil ordusu, MÖ 586 Kudüs'e girerek Süleyman Mabedi'ni yıkmış, kral sarayını ve kentteki bütün evleri ateşe vermiştir.²³⁸ Mabed'in tunç sütunlarını ve tunç havuzunu parçalamıştır. Dinî törenlerde kullanılan kova, kürek, fitil maşaları, vs. kullanılan eşyalar ve Mabed'teki saf altın ve gümüş buhurdanlıklar da Babil'e götürülmüştür. Mabed'in yapımında kullanılan tunç da yağmalanmıştır.²³⁹

Süleyman Mabedi'nin yıkılması Yahudi halkında ağır bir travmaya neden olmuş ancak umutsuzluk yaratmamıştır. Mabed'in yıkılması din adamlarının

---

²³⁶ 1. Kr. 7:2-6.

²³⁷ George Chinedu Alozie - Eze M. U., "Architectural Review of King Solomon's Temple, Jerusalem", *International Journal of Advanced Research in Social Sciences, Environmental Studies & Technology* 4/2 (2019): 81.

²³⁸ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 31.

²³⁹ 2. Kr. 25:8-17.

karizmasını bozmamış, babadan oğula geçen din adamlığı devam etmiştir. Mabet'in tekrar inşa edileceği umudu canlılığını korumuştur.²⁴⁰

Mabet'in yıkılması ve Kudüs'ün kaybedilmesinin nedeni olarak Yehuda halkının Tanrı'ya verdikleri sözü tutmamaları ve peygamber Yeremya'ya karşı mütevazî davranmamaları olduğu Tanah'ta belirtilmektedir. Tanrı'nın Babillileri bu nedenle Yahudilere musallat ettiğine inanılmaktadır. Ayrıca Yehuda kahinlerinin ve halkın önde gelenlerinin diğer halkların törelerine uydukları ve bu durumun Tanrı'yı öfkелendirdiği Tanah'ta geçmektedir.²⁴¹ Ancak Babil Krallığı'nın askeri ve insani gücünü gözardı edip yaşanan yıkımı sadece Tanrı'ya ve peygamberlere karşı gelmek ve ahlaki çöküntünün sonucu olarak göstermek rasyonel gerçekleri görmezden gelmektir.²⁴²

Asur ve Babil krallıklarının İsrail ve Yehuda krallıklarını ortadan kaldırması ve Babil'in Kudüs ve Süleyman Mabeti'ni yıkması geleneksel Yahudi anlayışında politik bir mücadelenin sonucu olmaktan ziyade, teolojik bir fonksiyon taşıdığı düşüncesi hâkimdir. Tanah'ta bu sürgünler ve Yahudi halkının yenilgisinin işlendiği pasajda bu durumdan “*RAB Yerusâlim'e Yehuda'ya öfkелendiği için onları huzurundan attı*”²⁴³ şeklinde bahsedilmektedir. Dönemin krallarının peygamberlerin sözlerini dinlememeleri ve yanlış kararlar vermeleri nedeniyle Tanrı'nın Asur ve Babillileri musallat ettiği kabul edilmektedir.²⁴⁴

1.5.3. Mabet'in Yıkılmasıyla Ertelenen İbadetler ve Kudüs

Babil Sürgünü sırasında Yehuda'da kalanlar ve sürgünü yaşayanların ibadet uygulamaları ile ilgili bilgiye sadece Tanah'ta olduğu kadarıyla ulaşılabilmektedir. Bu da yetersiz kalmaktadır. Tanah'taki bilgiler genel olarak sürgünü yaşayanlarla ilgilidir. Bu nedenle Kudüs'teki halkla ilgili genelde tahmine dayalı fikir yürütülmektedir. Yahudi geleneği Babil'e sürgüne gönderilenlerle sürgüne dâhil olmayanları farklı

---

²⁴⁰ Talmon Shemaryahu, “Exile’ and ‘Restoration’ in the Conceptual World of Ancient Judaism”, *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives* (Leiden: Brill, 2001), 122.

²⁴¹ 2. Ta. 36:11-21.

²⁴² Yehezkel Kaufmann - Moshe Greenberg, “The Religion of Israel, from Its Beginnings to the Babylonian Exile”, *Journal of Biblical Literature* 81/2 (1962): 188.

²⁴³ 2.Kr. 24:20.

²⁴⁴ Ali Osman Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 63.

konumlandırmakta, sürgünü yaşayanların Kudüs'te kalanlardan daha maneviyatlı olduğunu belirtmektedir. Sürgünü yaşayanların geleneksel yapılarını daha iyi muhafaza ettikleri, hatta dinî inanç ve ibadetlerini icra noktasında daha disiplinli davrandıkları belirtilmiştir. Sürgüne yollananlar, aralarında din adamları olduğu için lider sıkıntısı çekmemiş ve bu din adamları; Süleyman Mabedi'nin merkeziliğini üstlenmişlerdir. Sürgünde, geleneksel yapılarını koruyan halktan az sayıda kişi Babil'in yerel inançlarını benimsemiştir.²⁴⁵

Babil Sürgünü'nde, Yahudi halkı Mabel yoksunluğunu aşmak için Hezekiel'in evinde toplanmış; dinî, siyasi ve sosyal sorunları tartışmışlardır. Sürgünde ibadet merkezleri olarak sinagoglar inşa edilmiştir. Başlarda geçici Mabel olarak inşa edilmiş olan sinagoglar Mabel'in yerini alamamışlardır.²⁴⁶ Sürgün yaşamında Mabel'in yoksunluğu ibadetlerin ve bayramların daha yoğun icra edilmesine neden olmuştur.²⁴⁷

Babil Sürgünü'ne katılmayıp Yehuda'da kalan halkın dinî lider sınıfından yoksun olması dinsel ve kültürel alanda asimilasyonlarını kolaylaştırmıştır. Sürgünü yaşayanlar kutsal kentleri Kudüs'ten uzak ve Mabel'den yoksun olmaları dinî inançlarına daha güçlü sarılmalarını sağlamıştır. Nitekim Kudüs'ün dinî anlamını tamamlaması sürgün sırasında olmuştur. Sürgünü yaşayan Yeramya; dinin içsel bir karakter taşıdığı, dışsal bir figüre gerek olmadığını ifade etmiş, Yahve ile irtibatın kalp ile olduğunu, dolayısıyla Mabel'e ihtiyaç olmadığını belirtmiştir.²⁴⁸ Yeramya'nın aksine bir asır öncesinde Yeşaya Tanrı'yla irtibat için bir Mabel'in gerekliliğini savunmuştur. Yaşanan felaketler Yahudileri, ruhi ve yaşama temellerini aramaya itmiş böylece Mabel olmadan Yahve ile ilişki içerisinde olmuşlardır.²⁴⁹ Sürgünü yaşayan Yahudi halkından az sayıda kişi, Yahve'nin Babil Tanrı'sı Marduk'a yenildiği ve Marduk'un daha güçlü olduğu düşüncesine kapılmış, Yahve'yi bırakıp Babil Tanrı'sına kulluk etmiştir. Hatta evlerinde Babil Tanrı panteonuna ait heykeller

---

²⁴⁵ Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, 34.

²⁴⁶ Reuven Kimelman, "Rabbinic Prayer in Late Antiquity", *The Cambridge History of Judaism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 574.

²⁴⁷ Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, 40.

²⁴⁸ Yer. 31:33.

²⁴⁹ George A. Barton, "Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel", *The Biblical World* 37/6 (Haziran 1911): 369-371.

bulundurmşlardır. Bazısı Yahve'nin yanında Marduk'un ilahlığını kabul ederek politeist inancı benimsemiştir.²⁵⁰

Babil'de Mabet'ten yoksun olan Yahudiler kurban ve hac ibadetlerini ifa edemez duruma gelmiştir. Kurban ibadetinin yerini sözlü dua ibadeti almıştır. Ayrıca sürgün döneminde bazı pagan unsurlar Yahudi inancına dâhil olmuştur. Bu inançlar ancak Süleyman Mabedi'nin ikinci defa inşa edilmesiyle ortadan kalkmıştır.²⁵¹ Kudüs'ten uzakta sürgün döneminde Yahudi halkının ayırt edici dinî uygulamaları Şabat ibadeti ve sünnet uygulaması olmuştur. Şabat, Yahudi halkının birlikteliğini korumuştur. Sünnet ise Babiller ile fark oluşturmuştur.²⁵² Sünnet; Yehuda ve İsrail Krallıkları döneminde uygulanmış, sürgün döneminde devam etmiştir.²⁵³

Mabet'in yıkılması ve sürgüne yollanan Yahudi halkının hafızasında unutulmaz bir yer edinen Mabet, her zaman Yahudi ibadetlerinin kendisine dönülerek yapıldığı kible görevini devam ettirmiştir.²⁵⁴ Yahudi halkı; sürgünde Kudüs ve mabeti anmış, geri dönme hayali kurmuş, Kudüs ve Mabet için ağtlar yakmıştır.²⁵⁵ Mabet'in yıkılmasıyla Ahit Sandığı kaybolmuştur. Kudüs ve Mabet'in kaybı somut bir varlığın kaybindan çok taşıdığı değerlerin yok olması anlamına gelmiş ve bunu Yahudiler yoğun bir şekilde hissetmişlerdir.²⁵⁶

1.6. EZRA VE II. MABED DÖNEMİNDE KUDÜS

Babil Sürgünü Yahudilere fiziksel kısıtlamanın yanında ruhi daralma vermiştir. Babil Krallığı'nın yenilgisi sürgün despotizmini deneyimleyen Yahudi halkında; özgürlük umudunu yeşertmiş, yurtlarına dönme umudu onlara mutluluk vermiştir. Yıkılan Kudüs'ün yarattığı derin acı, yerini Kudüs'ü yeniden ayağa kaldırma

---

²⁵⁰ Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, 36.

²⁵¹ Morton Smith, "Jewish Religious Life in The Persian Period", *The Cambridge History of Judaism* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991), 1: 222.

²⁵² Elwlwani Farisani, "The Israelites in Palestine During the Babylonian Exile", *Old Testament Essays* 21/1 (2008): 386.

²⁵³ Nick Wyatt, "Circumcision and Circumstance: Male Genital Mutilation in Ancient Israel and Ugarit", *Journal for the Study of the Old Testament* 33/4 (Haziran 2009): 410-411.

²⁵⁴ 1. Kr. 8:48-49.

²⁵⁵ Mez. 137:5-6

²⁵⁶ Chaim Milikowsky, "Where is the Lost Ark of the Covenant? The True History (of the Ancient Traditions)", *Tradition, Transmission, and Transformation from Second Temple Literature through Judaism and Christianity in Late Antiquity* (Leiden Boston: BRILL, 2015), 222.

mutluluğuna bırakmıştır.²⁵⁷ Tanah'ta bu sevinç “*RAB sürgünleri Siyon'a geri getirince Rüya gibi geldi bize. Ağzımız gülüşlerle, dilimiz sevinç çığlıklarıyla doldu. RAB onlar için büyük işler yaptı diye konuşuldu uluslararasında. RAB bizim için büyük işler yaptı, sevinç doldu içimiz*”²⁵⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Yahudi düşüncesinde sürgünün sona ermesiyle onları terk eden Tanrı dönmüş, artık onların yanındadır. Tanrı, Yahudi halkının cezasını sonlandırmış, Kudüs'e dönmelerini sağlayarak onları ödüllendirmiştir. Tanah'ta Tanrı Yahve'nin bunu sağlamak için Kyros'u aracı kıldığı belirtilmektedir.²⁵⁹ Kudüs'e dönüş sadece Mabel'in inşası değil aynı zamanda halkın birlikteliğini sağlaması yönünden önemli bir olaydır.²⁶⁰

Yehuda'ya dönme iznini II. Kyros vermiştir. Aşamalı olarak yurtlarına dönmeye başlayan Yahudilerin tam olarak ne zaman döndüğü ile ilgili kesin bilgi yoktur. İlk dönüşün MÖ 536 yılında olduğu belirtilmekle beraber, dönüş müzadesinin MÖ 538 yılında verildiği tahmin edilmektedir. Yahudi halkının yurtlarına dönme izni fermanla duyurulmuştur. Kyros ilk olarak MÖ 538-536 yıllarında Mabel'in inşası için ferman yayınlamıştır.²⁶¹ Ayrıca Kyros inşa edilecek Mabel'in yapım şeklini belirtmiş, masrafların saray hazinesinden karşılanması talimatını vermiştir. Nebukadnezzar'ın Mabel'i yıkarken Mabel'ten götürdüğü altın ve gümüş kapların da yerine konulmasını istemiştir.²⁶² İkinci ferman MÖ 520 yılında I. Darius tarafından Mabel inşasının tamamlanması için yapılmıştır.²⁶³ Darius'tan sonra I. Artahşasta Mabel'in süslenmesi, ibadetlerin oluşturulması²⁶⁴ ve şehrin imar edilmesi²⁶⁵ için ferman yayınlamıştır.²⁶⁶

---

²⁵⁷ William Rainey Harper, “The Return of the Jews from Exile”, *The Biblical World* 14/3 (1899): 157-159.

²⁵⁸ Mez. 126:1-3.

²⁵⁹ Ezra 1:2.

²⁶⁰ Jaap Doedens, “The Return of YHWH and the End of the Exile”, *Sárospatak Reformed Theological Academy* 18/1 (2014): 44.

²⁶¹ Ezr. 1:1-4.

²⁶² Ezr. 6:3-5.

²⁶³ Ezr. 4:24, 6:1-15

²⁶⁴ Ezr. 7:27.

²⁶⁵ Dan. 9:25; Neh. 2:5.

²⁶⁶ Kurt, Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması, 70.

Babil'den Kudüs'e dönüş ilk olarak MÖ 536 yılında Zerubbabel liderliğinde Mabel'in temelini atmak üzere gerçekleşmiştir. Aslında Zerubbabel öncesinde Şeşbaşar'ın küçük bir Yahudi grubuyla Mabel'i inşa etmek için görevlendirildiği belirtilmektedir. Tanah'ta Şeşbaşar ile ilgili bilgiler sınırlıdır. II. Mabel'in yapımına Şeşbaşar ile başlandığı ama bitirilemediği belirtilmekte, Tanah'ın başka yerinde Zerubbabel ile Mabel'in inşasına başlandığı açıklanmaktadır. Genel kabul bu dönüşün sınırlı bir kitle ile yapıldığı, icra etkisinin az olduğu yönündedir.²⁶⁷ İkinci grup MÖ 458 yılında Ezra liderliğinde Babil'den çıkıp Yehuda'ya Tanah'ın yeni şeklini oluşturmak üzere gelmiştir. Üçüncü grup ise Nehemya komutasında MÖ 445 yılında Kudüs'ün surlarını ve kapılarını inşa etmek üzere dönmüştür.²⁶⁸

Zerubbabel liderliğinde sürgünden 42.360 kişi dönmüş, bunlar arasında 7.337 köle ve 200 ilahici olmuştur. Sürgünden 736 at, 245 katır, 6.720 eşek ve 435 deve getirilmiştir.²⁶⁹ Babil'den Kudüs'e ikinci dönüş Ezra liderliğinde, Pers kralı Artahşasta'nın liderliğinin yedinci yılında yapılmıştır. Ezra beraberinde 5000 kişiyle Yahudi inancını saflaştırmak için Kudüs'e gelmiştir. Ezra ile beraber halktan, ezgicilerden, kahinlerden, levililerden, tapınak görevlilerinden ve kapı bekçilerinden bir grup Kudüs'e dönmüştür.²⁷⁰ Ezra Kudüs'ün eksik kalan imar faaliyetini yürütmüştür. Kudüs'te birçok alanda faaliyet gösteren Ezra'nın Yahudi tarihinde gerçekleştirdiği en önemli olaylardan biri sözlü olan Tanah'ı yazıya geçirmek olmuştur.²⁷¹ Ezra, Babil'den çıkma ve Tanah'ı yazıya geçirme gibi yönleriyle Hz. Musa ile benzerlik göstermektedir. Ezra'nın yapmış olduğu önemli faaliyetlerden bir diğeri de Yahudi ırkı dışında evlilikleri yasaklamış olmasıdır. Hatta başka milletlerle yapılmış önceki evliliklerin feshini istemiştir. Ezra bunlar dışında bir dizi önemli karar da almıştır.²⁷² Yahudi geleneği Ezra'nın Kudüs'e dönmesini, Kudüs'ü imar etmesini ve Yahudi inancını sistematize etme çalışmalarını Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışına ve Kenan topraklarına gelme çabasına benzetmektedir. Bu nedenle Rabbiler sürgün

---

²⁶⁷ Ezr. 3:2-6, Ezr. 5:16.

²⁶⁸ Harper, "The Return of the Jews from Exile", 157.

²⁶⁹ Ezr. 2:64-67.

²⁷⁰ Ezr. 7:7-10; Ezr. 8:1-15.

²⁷¹ Ezr. 7:1-6.

²⁷² Edwin Yamauchi, "The Reverse Order of Ezra/Nehemiah Reconsidered", *Themelios* 5/3 (1980): 11.

sonrasında Yahudi yaşamının en önemli olayı olarak Ezra'nın Kudüs'e gelmesini göstermiş, bu durumu Yeşu'nun Kenan ülkesine girişine benzetmişlerdir.²⁷³

Babil'den Ezra liderliğindeki dönüş, Yehuda bölgesine dönüşten ziyade Kudüs eksenlidir. Bu dönüş sürgünden kurtuluşun yanı sıra bir ibadet olarak da algılanabilir. Babil'den dönüş bir hac olarak tasvir edilmektedir. Ezra liderliğindeki bu dönüşte Kudüs'e getirilen gümüş, altın ve hayvanlar Yahve'ye kurban olarak sunulmuştur.²⁷⁴ Kudüs, kutsallığını bu şekilde devam ettirmiştir. Ezra, Yahudi inancını Kudüs merkezli yeniden yapılandırmıştır.²⁷⁵

Babil'den Kudüs'e üçüncü Yahudi grubu dönüşü Nehemya liderliğinde yapılmıştır. Nehemya Mabel ibadetlerini oluşturmak ve şehri imar etmek amacıyla Kudüs'e gelmiştir. Nehemya'nın Kudüs'e dönüşü dinî bir anlamdan ziyade şehrin imarı gibi dünyevi bir anlam taşımıştır. Nehemya'nın yapmış olduğu faaliyetler kült anlam taşımamıştır. Nehemya Kudüs'e vardığında ibadet yapmak yerine şehrin surlarını ve kapılarını denetlemiştir. Nehemya şehrin surlarını ve kapılarını inşa ettikten sonra sosyo-ekonomik problemlerle karşılaşmıştır.²⁷⁶ Nehemya yaşanan problemleri çözüm yoluna gitmiştir. Kudüs'ün nüfusunu azaltmış, çiftçilerin faiz borçlarını silmiş ve ipotekli olan verimli toprakların sahiplerine iadesini sağlamıştır.²⁷⁷

Babil Sürgünü dönüşü ve Mabel'in inşa edilmesi süreci "II. Mabel'in İnşası ve Kudüs" alt başlığında işlenmiştir. "II. Mabel Döneminde Kudüs" alt başlığında ise Mabel'in ikinci defa inşasına ve bu dönemde Kudüs'ün dinî, siyasi ve sosyal durumuna değinilmiştir.

1.6.1. II. Mabel'in İnşası ve Kudüs

Yahudi halkı sürgünde Mabel'i tekrar inşa etmeyi ve ertelenen ibadetleri ifa etmeyi ummuş, Mabel'i yıkan Babillilere sitem etmiştir. Babil'in yıkılmasını, çekilen sıkıntıların hesabının ödenmesini "*Ey sen, yıkılası Babil kızı, bize yaptıklarını sana*

---

²⁷³ Kurt, *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*, 132-133.

²⁷⁴ Ezr. 8:35.

²⁷⁵ Melody D. Knowles, "Pilgrimage Imagery in the Returns in Ezra", *Journal of Biblical Literature* 123/1 (2004): 69-72.

²⁷⁶ Elelwani Farisani, "The Third Return of the Babylonian Exiles to Palestine", *Old Testament Essays* 19/3 (2006): 1171.

²⁷⁷ Neh. 5:11.

ödetecek olana ne Mutlu! Ne mutlu senin yavrularını tutup kayalarda parçalayacak insana!"²⁷⁸ şeklinde temenni etmiştir. Yahudi halkının öcünün Babillilerden alınacağı belirtilmiştir.²⁷⁹ Ayrıca Yahudi halkına yaptıkları hataları nedeniyle sürgünü yaşadıkları²⁸⁰, Kudüs'e dönecekleri²⁸¹ ve Mabel'i tekrar inşa edecekleri müjdesi verilmiştir.²⁸²

Mabel, MÖ 586 yılında yıkıldıktan sonra sürgün boyunca harabe kalmıştır.²⁸³ Kyros'un dönüş izni vermesinden altı ay sonra Mabel'in inşa edilme töreni düzenlenmiştir.²⁸⁴ Kyros, Mabel'i inşa etme görevini Yehuda bölge valisi Şeşbaşar'a vermiş ve Nebukadnezzar'ın Mabel'ten gasbedip Babil'e götürdüğü altın ve gümüş kapları Mabel'e iade edilmek üzere teslim etmiştir. Kudüs'e dönen Şeşbaşar Mabel'in temelini atmıştır. Mabel'in bitirilmesi Şeşbaşar ile olmamıştır. Esasında Mabel'in temelini Şeşbaşar ile atılıp atılmadığı şüphelidir. Nitekim Tanah'ın bazı bölümlerinde Mabel'in temelini Şeşbaşar ile atıldığı, başka pasajlarında bunun Zerubbabel tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bu iki kişinin aynı kişi olabileceği de ifade edilmiştir.²⁸⁵

MÖ 535 yılında yapımına başlanan Mabel'te çalışmak isteyen ve kendilerini Yahudi olarak gören Samiriler'e gelenekçi Yahudiler izin vermemişlerdir. Samiriler'in başka Tanrılara tapmış olması ihtimali ve bu yapıda sürgünü yaşayanların çalışmasının şart görülmesi nedeniyle karşı çıkmıştır. Bu nedenle Samiriler Yahudi halkının Mabel'le beraber Kudüs'ün surlarını inşa edip Perslere bir başkaldırı oluşturabileceğini Pers yöneticilerine şikayet etmiş böylece Mabel'in inşası durdurulmuştur. Mabel'in inşasına 15 yıl ara verildikten sonra Pers kralı olarak I. Darius'un seçilmesiyle Mabel'in yapımına tekrar başlanmıştır. Darius'un liderliğinin ikinci yılında Yahudi peygamberi Zekeriya ve Hagay'ın, Zerubbabel'e inşaatın bitirilmesini Rab Yahve'nin²⁸⁶ istediğini belirtmesi üzerine Mabel'in yapımına

---

²⁷⁸ Mez. 137:8-9.

²⁷⁹ Yer. 30:16.

²⁸⁰ Ysa. 65:6-7.

²⁸¹ Yer. 30:3.

²⁸² Hez. 43:10-12.

²⁸³ Ezr. 6:3-5.

²⁸⁴ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi: Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail ilişkileri*, 1. Baskı (İstanbul: Universal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık, 2000), 52.

²⁸⁵ Ezr. 5:15-16; Zek. 4:9.

²⁸⁶ Ha. 1:1.

kalındığı yerden devam edilmiştir. Mabed'in inşasının tamamlanması Adar ayının üçüncü gününe denk gelmiş, (MÖ 12 Mart 515)²⁸⁷ Şeşbaşar ile başlanan Mabed'in yapımı Zerubbabel ile tamamlanmıştır. Mabed'e adanmak üzere 100 boğa, 200 koç ve 400 kuzu kurban edilmiştir.²⁸⁸

Yaklaşık yirmi yılda tamamlanan II. Mabed, ilk Mabed'in ihtişamından uzak, sade bir yapı olmuştur.²⁸⁹ I. Mabed'i hatırlayan yaşlılar, ilk Mabed'in büyüsunü yansıtmayan II. Mabed için hüzünlenip ağlarken ilk Mabed'i bilmeyen gençler neşelenmiş, şarkılar söylemişlerdir.²⁹⁰ Babil Sürgünü'nün son bulması, Kudüs'e ilk dönüş tarihi değil Mabed'in inşasının bitirildiği zaman olarak kabul edilmiştir.²⁹¹

1.6.2. II. Mabed Döneminde Kudüs

II. Mabed dönemi Yahudi halkının sürgünderken hayalini kurduğu şekilde yaşanmamıştır. Sürgünden topyekün dönüş mümkün olmamış, sadece bir kısım Yahudi dönmüştür. Birleşik İsrail Krallığı gibi bir krallık kurulamamış, Pers liderliğinde özerk bir yapı oluşmuştur. Halbuki beklenen, Pers idaresinde özerk bir yapı değil Zerubbabel liderliğinde bağımsız bir idaredir.²⁹² Ancak Kudüs'e dönüş yine de Yahudi halkı için mutluluk sağlamıştır. Pers idaresi altında uzun bir dönem geçirecek olan Yahudi halkı; sürgün öncesi yapılarını bu döneme yansıtmış, dinsel ve sosyal alanda reform geçirmişlerdir. Bu dönemde Tanah yazıya geçirilmiş, geniş kapsamlı kutsallık anlayışı ve liderlerden ziyade toplumun ön planda olduğu bir sistem oluşmuştur. Dinsel, toplumsal ve ekonomik gibi alanlarda Yahudi halkı sürgün öncesi dönemden farklı, Pers kültürünün etkisinde bir yapı oluşturmuştur. Sürgün sonrası Yehuda'ya dönüşün sınırlı olması beraberinde değişiklikler getirmiştir. Sürgün öncesinde bir toprak parçasıyla özdeşleşen Yahudilik, sürgün sonrasında ırka dayalı

---

²⁸⁷ Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 66.

²⁸⁸ Ezr. 6:15-17.

²⁸⁹ James M. Trotter, "Was the Second Jerusalem Temple a Primarily Persian Project?", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 15/2 (Ocak 2001): 276.

²⁹⁰ Hershey Friedman - Paul Hersovitz, "Rebuilding of the Temple and Renewal of Hope: Leadership Lessons from Zerubbabel, Ezra, and Nehemiah", *Journal of Values-Based Leadership* 12/2 (01 Temmuz 2019): 7.

²⁹¹ Ali Osman Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün", *Dini Araştırmalar* 9/25 (01 Haziran 2006): 76.

²⁹² David Aberbach, *Imperialism and Biblical Prophecy, 750-500 BCE* (London; New York: Routledge, 1993), 104.

bir yapıya dönüşmüştür.²⁹³ II. Mabel'de Ahit Sandığı'nın olmaması Mabel'in kutsallığının bir yönünü eksik bırakmıştır. Kudüs'ün dinî ve siyasi otoritesi sürgün sonrasında değişim yaşamıştır. Pers idaresi sürgüne liderlik edecek ve Yehuda'da yönetimi tesis edecek kişilerin Davud ve Harun soyundan olmasına dikkat ederek atama yapmıştır. Bunun için seçilen Zerubbabel'den sonra yönetim anlayışında değişim yaşanmış, idare kahin Tsadok soyuna geçmiştir.²⁹⁴

MÖ 420 yılı civarında son peygamber Malaki'den sonra ve siyasi liderlerin yokluğuyla Kohenler güçlenmiş, dinî ve siyasi görevler üstlenmişlerdir. Kudüs'te Mabel'in varlığı ve halk üzerindeki etkisine paralel olarak Kohenler halk üzerinde etkili olmuşlardır. Mabeli ellerinde bulundurma ve Tanah'ı açıklama yetkisine sahip olmuşlardır.²⁹⁵ Kohen, Hz. Musa'nın kardeşi Harun soyundan gelen, Mabel öncesi mişkanlarda, Mabel döneminde Mabel'te, Mabel sonrasında sinagoglarda ibadetlerin yürütülmesinden sorumlu din adamına denir. Başkohen olarak Harun kabul edilmektedir. Harun'a bu görev Tanrı tarafından verilmiştir. Kurban başta olmak üzere ibadetleri yöneten Kohenler, özellikle Mabel döneminde lider konumunda olmuşlardır. Günümüzde Kohenlerin görevleri sınırlıdır.²⁹⁶

Tanah'taki bilgilerden yapılan tahminlerle Pers döneminde Kudüs hakkında bilgi oluşturulmaktadır. Pers döneminde bölgenin geçim kaynağı kırsal ekonomiye dayalı olmuş, Kudüs'un nüfusunun çoğunluğu okuma yazma bilen seçkinlerden oluşmuştur.²⁹⁷ Yahudi halkının Kudüs'e dönmeye başlaması şehre canlılık katmıştır. Şehir için kapsamlı inşaat çalışmalarına girişilmiştir.²⁹⁸ Ezra ve Nehemya'nın Kudüs'e dönüşüyle kentte imar faaliyetleri hızlanmış, kentin surları bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. Şehrin surlarının yapımı 52 gün sürmüştür. Kısa sürede inşa edilen bu

---

²⁹³ Ali Osman Kurt, "İkinci Mabel Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006): 449-453.

²⁹⁴ Daniel R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background of Christianity* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1992), 8-9. Detaylı bilgi için bkz: Ali Osman Kurt, "İkinci Mabel Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006): 437-454.

²⁹⁵ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 35.

²⁹⁶ Tezokur, *Yahudilik 1*, 96.

²⁹⁷ William M. Schniedewind, "Jerusalem, the Late Judahite Monarchy, and the Composition of the Biblical Texts", *Jerusalem in Bible and Archaeology: the First Temple Period*, ed. Andrew G. Vaughn - Ann E. Killebrew, *Society of Biblical Literature symposium series*, no. 18 (Leiden ; Boston: Brill, 2003), 376.

²⁹⁸ Neh. 2:3. 12:27-43.

surların çok sağlam olmadığı düşünülmektedir. Surların inşa edilmesiyle güvenli hale gelen kentin nüfusu artmıştır. Şehirde ikamet etmek, Yahudiler açısından ayrıcalık kabul edilmiştir. Diasporadaki Yahudiler Kudüs'ün merkeziliğini kabul etmiştir. Surların inşasıyla kentin güvenliğinin artması şehirde nüfus yoğunluğunu artırmıştır. Şehirde imar faaliyetleri ve nüfus yoğunluğu ekonomik yönden gelişmişlik sağladığı anlamına gelmemekte, şehirde halk yoksullukla mücadeleye devam etmiştir.²⁹⁹

Pers döneminde Kudüs yaklaşık 50 dönümlük alandan oluşmuştur. Ofel Tepesi'ndeki yerleşimin büyük kısmı kamu binalarından, az bir kısmı özel konutlardan oluşmuştur. Bu alanın her bir dönümünde 20 kişi olduğu hesap edilirse şehrin ortalama nüfusunun 1000 civarında olduğu düşünülmektedir. Bu sayı her dönüme 25 kişi düşecek şekilde hesaplanırsa ortalama nüfusun 1.250-1.500 civarında olduğu tahmin edilebilir.³⁰⁰ Yehuda bölgesinin ortalama nüfusunun ise 20.000-30.000 civarında olduğu düşünülmektedir.³⁰¹

Pers egemenliği boyunca Mabet, Kudüs için merkezi rol oynamış, din adamları hem dinî hem de siyasi yönetici olmuşlardır. Mabet'in Kudüs'te olması Kudüs'ü bir tapınak şehir yapmıştır. Kudüs sosyal bir mücadele içinde de olmuştur. Sürgünden dönenler ile sürgüne katılmayanlar arasındaki ilişkinin boyutunun nasıl olması gerektiği tartışmalar ve çekişmeler yaratmıştır. MÖ VI. yüzyıldan MÖ IV. yüzyıla kadar şehir; dinî, sosyal ve siyasi değişim yaşamış; şehrin sakinleri sorunlarla karşılaşmıştır. Mesih beklentisi içinde Perslere karşı bağımlılık, oluşan yeni dinî uygulamaların benimsetilmesi, sosyal izolasyonun kültürel entegrasyona karşı duruşu gibi meseleler Kudüs'ün karmaşık bir yapıda olmasına neden olmuştur.³⁰² Yahudi ve Pers dinî anlayışında benzerliklerin olduğu, Ketuvim bölümünün bir kısmının Pers etkisinde ve o dönemde yazıldığı belirtilmektedir.³⁰³ Yahudiler tarihleri boyunca

---

²⁹⁹ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 98-100.

³⁰⁰ Oded Lipschits, "Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations", *The Journal of Hebrew Scriptures* 9 (2009): 20.

³⁰¹ Israel Finkelstein, "Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah", *Journal for the Study of the Old Testament* 32/4 (Haziran 2008): 515.

³⁰² Lee I. Levine, *Jerusalem: Portrait of the city in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.)*, 1st Ed (Philadelphia: The Jewish Publication Society, Published in Cooperation with the Jewish Theological Seminary of America, 2002), 43-44.

³⁰³ Kurt, "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", 441.

boyunduruğu altında oldukları yönetimlerden en memnun oldukları yönetimin Pers olduğu söylenebilir. Yahudi halkı, bu süreçte kendi dinî hukukunu kullanmıştır.³⁰⁴

Kudüs'te Pers egemenliği yaklaşık iki asır boyunca Makedonya Krallığı ile yapılan savaşa kadar sürmüştür. Büyük İskender MÖ 331 yılında Gaugamela yakınlarında III. Darius'u yenmiş ve Pers İmparatorluğu'nun varisi olmuştur. İskender'in ele geçirdiği topraklar arasında Kudüs de olmuştur. Kudüs Pers-Makedonya mücadelesinde zarar görmemiş, şehir barışçıl şekilde Makedonya hâkimiyetine geçmiştir.³⁰⁵ Büyük İskender'in Persleri yenmesi ile Kudüs ve doğu bölgeleri siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan birçok değişim yaşamıştır. Kudüs'ün Ptolemy ve Selevkoslar arasında köprü görevi görmesi ve İskenderiye'nin Akdeniz'in gelişmiş bölgesi haline gelmesi kentin gelişip zenginleşmesini sağlamıştır.³⁰⁶ İskender'in MÖ 323 yılında ölmesinden sonra generalleri arasında Kudüs'ün paylaşılması mücadelesi yaklaşık 20 yıl sürmüştür. Bu sürede Kudüs altı kez el değiştirmiştir. İlk olarak Kudüs'ün sorumluluğu MÖ 323 yılında Laomedon'a verilmiştir. Laomedon'un üç yıllık Kudüs hâkimiyeti sonrasında MÖ 320 yılında Ptolemy Soter Kudüs'ü ele geçirmiştir. MÖ 315 yılında tek gözlü Antigonos bölgede hâkimiyet sağlamıştır. MÖ 312 yılında Antigonos'un oğlu Demetrius bölgeyi Ptolemy'e kaptırmış ancak bu bir yıl sürmüştür. Antigonos, Kudüs'ü MÖ 311 yılından MÖ 301 yılında Ipsus Savaşı'nda öldürülene kadar elinde tutmuş, sonradan bölgeye bir asır hâkim olacak Ptolemy Krallığı'na kaptırmıştır.³⁰⁷ Kudüs'e hâkim olan Ptolemy Krallığı, Yahudilere yarı bağımsızlık vermiş, bu dönemde Yahudiler kendi paralarını bastırmışlardır. Aynı zamanda Ptolemy yönetimi Yahudi dostluğu sergileyip 120.000 Yahudi'nin kölelikten azad edilmesini sağlamış ve Mabed'in süslenmesi için finansal destekte bulunmuştur.³⁰⁸ Ptolemy hâkimiyeti süresince Mabed, Kudüs'ün dinî odağı olma özelliğini korumuştur.³⁰⁹

---

³⁰⁴ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 53.

³⁰⁵ Şerif Emin Ebu Şemmale, "Beyt'ül Makdis: İlk Çağlardan Modern Zamanlara Kısa Bir Tarih", *Kudüs Din-Tarih-Siyaset*, ed. Abd al-Fattah El-Awaisi - Muhittin Ataman (İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., 2020).

³⁰⁶ Martin Sicker, *Between Rome and Jerusalem: 300 Years of Roman-Judaean Relations* (Westport, Conn: Praeger, 2001), 12.

³⁰⁷ Cecilia M. Peek, "Alexander the Great Comes to Jerusalem: The Jewish Response to Hellenism", *Masada and the World of the New Testament* 36/3 (1996): 99-100.

³⁰⁸ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 57.

³⁰⁹ Levine, *Jerusalem*, 48-49.

Ptolemy hâkimiyeti sırasında Yahudi halkının baskı gördüğü ve 100.000 civarında Yahudi'nin Mısır'a sürüldüğü de iddia edilmiştir. Ptolemy hâkimiyeti sırasında bu göçlere rastlanmaktadır. Bu sayıyı abartılı bulanlar olmuştur. Göçlerin bazılarının gönüllü olarak Mısır'a yapıldığı ve bunlardan yaklaşık 30.000'inin silahlandırılıp ülkenin etrafındaki kalelere yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Yahudiler Mısır'da gelişme yollarını bulmuş, hizmet karşılığında toprak sahibi olabilmişlerdir. Vergi toplamakla meşgul olup çeşitli idari mevkilere atanabilmişlerdir. MÖ III. yüzyılda gittikleri Mısır'da Yunanca isimler almış, geleneksel Yahudi fikrini benimseseler de her alanda bulunmaya çalışmışlardır. Yehuda bölgesinden Mısır'a göçler Selevkosların ve Yahudilerin arasının bozulmasıyla yoğunlaşmıştır.³¹⁰

Ptolemy Krallığı, Kudüs'ü MÖ 198 yılında Selevkov Krallığı'na kaybetmiştir. Selevkos Kralı III. Antiokhus Kudüs halkına dinî özgürlük tanımıştır. Ancak MÖ 187 yılında Antiokhus'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu IV. Antiokhus Epiphanes despotik bir yönetim sergilemiş, MÖ 169-168 yıllarında Mısır'a düzenlediği sefer sırasında Kudüs'e girerek Mabet'i yağmalamış ve çok sayıda Yahudi'yi öldürmüştür.³¹¹ IV. Antiokhus, Mabet'te Zeus adına sunak yapılması emrini vermiş, sünneti ve Şabat ibadetini yasaklamış ve Tora'ya uyulmaması emrini vermiştir. Doğum gününün kutlanması gibi sadakat gösteren ritüellerin yapılmasını istemiş ve Mabet'i domuz kanıyla kirletmiştir.³¹² Bu dönemde şehirde Grek kültürünü yansıtan yapılar inşa edilmiştir. Dinsel alanda yaşanan yozlaşma siyasi alanda da kendini göstermiş, liyakatsiz atamalar gerçekleşip Mabet yöneticiliğinde usulsüzlük yapılmıştır. Yahudi halkından bazıları Helen kültüründen etkilenmiş, Yunan kültürüne yakın durmaya çalışıp ona göre giyinmiş, sünnet uygulamasını terk etmiştir.³¹³

Selevkosların baskıcı politikalarına karşı tepki gösterilmiş, bir kısım Yahudi pasif direniş göstererek Yehuda çölündeki yerleşim birimlerinde kalmışlardır. Ancak Haşmonayim ailesinden Matatyahu, beş oğluyla birlikte MÖ 166 yılında Selevkos

---

³¹⁰ John J. Collins, *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, 2. Edition (Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Pub, 2000), 66-69.

³¹¹ Besalel, *Yahudi tarihi*, 56.

³¹² Benedikt Eckhardt, "The Seleucid Administration of Judea, the High Priesthood and the Rise of the Hasmoneans", *Journal of Ancient History* 4/1 (01 Ocak 2016): 69.

³¹³ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 102-104.

idaresine başkaldırmıştır. Selevkos ordusuna zorluk çıkaran bu gruba Matatyahu'nun ölümünden sonra Yuda Makkabe lider olmuştur.³¹⁴ Yuda Makkabe, Selevkos ordusunu Şepelah'ta yenilgiye uğratarak MÖ 164'te (25 Kislev) Kudüs'e hâkim olmuştur.³¹⁵ Makkabi ailesi ve Selevkoslar'ın mücadelesi devam etmiş, Yuda Makkabe Selevkoslar tarafından MÖ 160 yılında öldürülmüş, yerine kardeşi Jonathan geçmiştir. Jonathan MÖ 150 yılında Yehuda bölgesinin valisi olmuştur. Ancak Jonathan, tahtına göz dikenler tarafından öldürülünce kardeşi Simeon başa geçmiştir. Simeon'un başarılı politikası ve Selevkos'a karşı saldırı girişimleri Yehuda'nın Selevkos'a verdiği vergiden muaf tutulmasını sağlamıştır. MÖ 140 yılında bağımsızlığına kavuşan Makkabi hareketi Haşmonayim Krallığı'nı kurmuştur. Simeon'un öldürülmesi sonrasında yerine geçen oğlu John Hirkanus krallığın sınırlarını genişletmiştir. Hirkanus'un Gerizm Dağı'ndaki Samiriler'in tapınağını yıkması kendisine verilen desteği artırmıştır.³¹⁶

Kudüs ve Mabet, Haşmonayim idaresini kuran Makkabilerin eline geçmekle eski meşruiyetlerini kazanmıştır. Selevkos döneminde yaşanan olumsuzluklara karşı Makkabi hareketi; Mabet'i Yunan Tanrılarının heykellerinden temizlemiş, kentte imar faaliyetlerine girişmiş, surlar inşa etmiştir. Diasporadaki Yahudilerin Kudüs'ün yaşayan Yahudi halkıyla ilişkilerini sürdürmesi teşvik edilmiştir. Bu dönemde Kudüs'e gelip hac ve kurban ibadetini yerine getirenlerin sayısı artmıştır. Kudüs ve Mabet'in tekrar Yahudi idaresine geçmesi anısına her yıl Hanuka bayramı kutlanmaktadır.³¹⁷

Haşmonayim Krallığı iç çekişmeler ve taht kavgaları yaşamıştır. II. Hirkanus ve kardeşi II. Aristobulus arasında başlayan taht kavgasında II. Aristobulus, yönetimi ele geçirmiştir. Ancak II. Hirkanus, Nebati Kralı Arates'in desteğiyle Kudüs'ü alma çabasında bulunmuş ancak Romalıların gelmesiyle geri çekilmiştir. Menfaatleri dolayısıyla Romalı General Gnaeus Pompeius Magnus, II. Hirkanus'u Haşmonayim'e

---

³¹⁴ Demirci Kürşad - Tolga Savaş Altınal, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017): 41.

³¹⁵ Besalel, *Yahudi tarihi*, 57.

³¹⁶ Andrea M. Berlin - Paul J. Kosmin, "The Middle Maccabees: A Period Comes into View", *The Middle Maccabees Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Atlanta: SBL Press, 2021), 4.

³¹⁷ Jonathan Robert Trotter, *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple period* (Leiden ; Boston: Brill, 2019), 113.

lider olarak atamıştır. Bu döneme kadar bağımsız yapısını koruyan Haşmonayim Krallığı, bu yapısını MÖ 63 yılında Roma idaresi altına girmekle kaybetmiştir. Bununla beraber krallık büyük toprak kayıpları yaşamıştır.³¹⁸ Antipater Roma'ya bağlı bir yönetici iken oğulları Herod Celile'ye, Fasael Kudüs'e vali olarak atanmıştır. Ancak Yehuda bölgesinde karışıklık devam etmiştir. II. Aristobulus'un oğlu Antigonus'un Yehuda bölgesini ele geçirmesi üzerine Herod Roma'ya kaçmıştır. Roma'nın Herod'u Yehuda'ya vali olarak ataması üzerine Herod, bir orduyla Yehuda bölgesine gelip üç yıllık savaş sonrasında Kudüs'ü ele geçirmiştir. Yakalanan Antigonus idam edilmiş, Haşmonayim Krallığı MÖ 37 yılında yıkılmıştır.³¹⁹

Herod MÖ 37 yılından itibaren 34 yıl Yehuda bölgesinde yöneticilik yapmıştır. Esasen Josephus, Herod'un yöneticiliğinin MÖ 40 yılında başladığını belirterek Roma idaresi tarafından Yehuda valisi olarak atandığı tarihi göstermektedir. Makkabilerle yapmış olduğu üç yıllık savaş onun krallık süresine sayılmaktadır.³²⁰ Herod MÖ 73 yılında doğmuştur. Babası Antipater'in Roma yönetici sınıfından olması onun yönetimde olmasını sağlamıştır. Döneminde Roma'da yaşanan iç savaşlar ve MÖ 40'ta Partların Suriye'yi işgal etmesi sonrasında Yehuda bölgesinde yaşanan karışıklıkların çözülmesi için Herod bölgenin valisi olmuştur. Ancak ilk üç yılı Roma'da yaşanan savaşlardan dolayı Roma'da geçmiştir. MÖ 37-4 yıllarında Kudüs'te yönetici olarak kalmıştır.³²¹ Herod dönemi kentin imarı noktasında önemli bir dönem olmuştur.³²² Herod, Kudüs'te su havuzları ve kaleler gibi çok sayıda imar faaliyetinde bulunmuştur. Moriya Dağı'ndan gelen suları su havuzlarına kanalize etmiş, Mabet'in zarar görmesini engellemiştir. İmar faaliyetlerini ustaca yürütmüştür. Yahudi hayatında önemli bir yer tutan Mabet ve Kudüs'ün imarı için gerekli olan finansmanın sağlanması girişimciliği sayesinde olmuştur. Kişisel olarak zengin bir kral olan Herod, Haşmonayim Krallığı'nın arazilerini kontrol etmiş, Kıbrıs'taki bakır

---

³¹⁸ Besalel, *Yahudi tarihi*, 58.

³¹⁹ Tolga Savaş Altınel, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/52 (15 Haziran 2017): 120.

³²⁰ Harold W. Hoehner, *Herod Antipas* (Grand Rapids, Mich: Zondervan Pub. House, 1980), 90.

³²¹ Duane W. Roller, *The Building Program of Herod the Great* (Berkeley: University of California Press, 1998), 1-3.

³²² Ann E. Killebrew, "Jerusalem during the First and Second Temple Periods: Recent Excavations and Discoveries on and Near the Temple Mount", *The Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah* (Leiden; Boston: Brill, 2011), 29: 375-376.

madenlerinden gelir elde etmiş ve halkı vergiye bağlamıştır. Ayrıca ticaret yollarını kontrol ederek transit geçişlerden gelir elde etmiştir.³²³

Herod'un yaptığı imar faaliyetlerinden biri Mabel'in restorasyonu olmuştur. Mabel'in genişletilmesi programının başladığı zamanla ilgili iki görüş vardır. MÖ 20-19 yıllarında başladığını belirten Josephus'un yanı sıra kronolojik olarak MÖ 23-22 yıllarında başladığı düşünülmektedir. Mabel'in yeniden inşasının bir buçuk yıl sürmesine karşın avlunun yapımı yaklaşık sekiz yıl sürmüştür. Mabel'in restorasyonu ve genişletilmesi ortalama dokuz buçuk yılda tamamlanmıştır. İmar edilen Mabel'in ihtişamlı şekilde süslendiği ve daha önce bu seviyede süslenmediği belirtilmiştir. Yapılan harcamaların kolektif bir çabanın sonucu mu olduğu, yoksa Herod tarafından mı finanse edildiği kesin bilinmemekle birlikte Yahudi tarihçi Josephus, Herod tarafından finanse edildiğini belirtmiştir.³²⁴

Mabel'in inşaat işlerinde Romalılarından ve Yahudi halkından başarılı mühendisler, mimarlar, zanaatkarlar ve işçiler çalışmıştır. İnşaat işlerinde kullanılacak taşlar Yehuda bölgesinden, sedir ağaçları Lübnan'dan temin edilmiştir. Bu imar faaliyetleri iş sahası oluşturmuştur. Mabeli yıkıp yeniden inşa eden Herod Mabel'in boyutlarında değişikliğe gitmemiş ama daha şaşalı bir eser ortaya çıkarmıştır. Mabeli yıktıktan sonra yeniden inşa edilmemesi ihtimalini göz önünde bulunduran Yahudiler, endişe duymuştur. Bu endişe yersiz olmuş, Herod inşaat malzemelerini temin sonrasında Mabel'i yıkıp inşasına başlamıştır. Yeniden inşa edilmesinden sonra yapıya Herod'a nispetle Herod Mabeli de denilmiştir. Mabel Romalıların 70 yılındaki saldırısında yıkılmış, geriye sadece Ağlama Duvarı kalmıştır.³²⁵

Herod'un liderliğinden Mabel'in yıkıldığı 70 yılına kadar Kudüs'ün ekonomisi Kudüs'e gelen hacılara hizmet ve mal sağlanmasına dayanmıştır. Yahudi halkı Kudüs'ü desteklemek için gönderdikleri maddi yardım dışında kendilerine emredilen her yıl Fısıh, Sukkot ve Şavuot bayramlarında Kudüs'e hac ziyaretinde bulunmaları şehrin ekonomisini güçlendirmiştir. Hac günlerinde Mabel merkezli ifa

---

³²³ Barbara Mary Denise Bergin, "Herod the Great's Unique Jerusalem", *Journal of Cultural and Religious Studies* 7/12 (2019): 647.

³²⁴ Benjamin Isaac, "A Donation for Herod's Temple in Jerusalem", *Israel Exploration Journal* 33/1/2 (1983): 88-91.

³²⁵ Bergin, "Herod the Great's Unique Jerusalem", 647.

edilmesi gereken kurban ibadeti şehrin ekonomisine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Kudüs'ün nüfusu 30.000 civarında olmuş, hac dönemlerinde bu nüfusun iki katına çıktığı düşünülmektedir. Şehrin ekonomisi tüketime dayalı olmuştur. Bunun finansörü genelde Kudüs'e yapılan ziyaretlerden elde edilen gelirlerdir.³²⁶

Herod, Kudüs'e ve Mabed'e yönelik başarılı çalışmalarına rağmen Yahudi halkı tarafından Haşmonayim Krallığı'nı yıkması ve liderlik makamını gasbetmesi gerekçesiyle fazla destek görmemiştir. Ayrıca Roma'ya bağlılığını gösteren altın kartal amblemini Mabed'in duvarlarına yerleştirmesi Yahudi halkının tepkisini çekmiş, Yahudiler amblemi parçalamışlardır. Herod bunu yapanları idam ederek cezalandırmıştır.³²⁷

1.7. II. MABED'İN TAHRİBİ VE KUDÜS

Herod'un MÖ 4. yılda ölmesiyle Roma imparatoru Augustus toprakları Herod'un oğulları arasında paylaşmıştır. Yehuda bölgesi Arkelaus'un payına düşmüştür. Arkelaus başarısız bir yönetim sergilemiş, Yahudi halkına acımasızca davranmıştır. Yahudi halkı durumu Roma imparatorluğu'na şikâyet etmiştir. Dönemin Roma İmparatoru Augustus, yapılan şikayeti yerinde bularak Arkelaus'u görevden almıştır. Augustus, 6 yılından itibaren Yehuda'ya yönetici atamasını doğrudan merkezden yapmaya başlamış, bölge valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır. 6 yılında vergi hesaplaması yapılabilmesi için nüfus sayımına karar verilmiştir. Yapılan nüfus sayımının kendilerini vergiye bağlamak için yapıldığını düşünen Yahudiler, bu durumu haraç olarak algılayıp karşı çıkmıştır. Yahudilerin önemli bir kısmı sadece Roma yönetimine değil başında Yahudi yönetici bile olsa insan yöneticiye karşı olmuşlardır.³²⁸

Kudüs merkezli şehir devleti Yehuda'ya 64 yılında Roma İmparatoru Neron tarafından vali olarak Gessius Florus atanmıştır.³²⁹ Gessius Florus'un Mabed'in

---

³²⁶ Gideon Hartman v.dğr., "The Pilgrimage Economy of Early Roman Jerusalem (1st century BCE–70 CE) Reconstructed from the $\delta^{15}N$ and $\delta^{13}C$ Values of Goat and Sheep Remains", *Journal of Archaeological Science* 40/12 (Aralık 2013): 4370.

³²⁷ Besalel, *Yahudi tarihi*, 59.

³²⁸ Recep Özman - Okan Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65 (2019): 23-25.

³²⁹ Hatice Palaz Erdemir - Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010): 123.

hazinelerini yağmalamak ve Mabet'e kartal başlı Roma sembolünü koymak istemesine karşı Yahudi halkı isyan başlatmıştır. Sicarii adındaki aşırılık yanlısı hareket, Romalılara karşı suikat girişimlerinde bulunmuştur. Sicarii "hançer" anlamına gelmektedir. Sicariiler giydikleri cüppe altında taşıdıkları hançerle Roma yöneticilerine suikastler düzenledikleri için bu ismi almışlardır.³³⁰ Romalılara karşı girişilen isyanların çıkış noktası esasında ilk olarak Kudüs değil Kayserya'dır. Burada Yunanlılar ve Yahudiler arasındaki bir davanın Yunanlılar lehine sonuçlanması ve Yunanlıların Yahudilerin mahallesini basıp katliam girişimlerinde bulunmaları Kudüs'te isyanların başlamasının önemli bir nedenidir. Kudüs isyanına dâhil olmak isteyen diğer bölgelerden Yahudiler Kudüs'e gelerek güçlü bir isyan başlatmışlardır.³³¹

Roma'ya başkaldırıda Sicarii hareketi uyguladığı şiddet eylemleri ile halkın desteğini çekmeyi ummuş, isyan büyüyerek kontrolden çıkmıştır.³³² Sicarii hareketinin yanı sıra Roma yönetimine karşı olan ve halkı Roma yönetimine karşı kıskırtan siyasi hareket olan Zealotlar da Roma'ya karşı Sicarii grubuyla beraber hareket etmiştir. İsyen kısa süreli başarıya ulaşmıştır. İsyen hareketinin kısa süreli başarısı sonunda Yahudi isyancı grupları çıkar çatışmasına girmiş, birbirlerinin kanlarını dökmüşlerdir.³³³

Sicarii ve Zealotlar dışında da Yahudi isyanını destekleyen gruplar olmuştur. Ancak iki ana hareket Sicarii ve Zealotlar olmuştur. Yahudi isyancı grupları Kudüs bölgesinde Roma güçlerini yendikten sonra bağımsızlıklarını ilan etmiş, para bastırmışlardır. Romalılara karşı Yahudi isyancı grupların aynı hedef doğrultusunda yürüttükleri mücadele 66 yılından itibaren birbirleriyle mücadeleye dönüşmüştür. Romalılardan kurtarılıp bağımsız Yehuda Krallığı'nın merkezi yapılan Kudüs'te

---

³³⁰ Hershey H. Friedman, "Destruction of the Second Temple: Lessons for Today's Leaders", *SSRN Electronic Journal*, 2015, 5. Erişim 10 Ocak 2023. https://www.researchgate.net/publication/280948058_Destruction_of_the_Second_Temple_Lessons_for_Today's_Leaders

³³¹ Johnson - Orman, *Yahudi Tarihi*, 33-34.

³³² Stewart J. D'Alessio - Lisa Stolzenberg, "Sicarii and the Rise of Terrorism", *Terrorism* 13/4-5 (Ocak 1990): 332-333.

³³³ Morton Smith, "Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation", *Harvard Theological Review* 64/1 (Ocak 1971): 1-2.

başlayan güç mücadelesinde Sicariilerin lideri öldürülmüş ve grup üyeleri Kudüs'ten kovulmuşlardır.³³⁴

Yahudi halkının başlattığı isyanı Kudüs Valisi Gessius Florus bastıramayınca, isyanı bastırmak için Suriye elçisi Cestius Gallius görevlendirilmiştir. Cestius Gallius'un büyük bir askeri grupla başlattığı saldırı Kudüs dışında bozguna uğratılmış, Roma güçleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Roma, dört lejyondan oluşan deneyimli General Titus Flavius Vaspesian liderliğinde güçlü bir askeri gücü Kudüs isyanını bastırmak için görevlendirmiştir. Yahudi isyanının başında lider olarak bulunan Joseph ben Gurion ve Ananus ben Ananus kurdukları yönetimde savaşı idare etmek için generaller atamışlardır. Titus Flavius Vaspesian 67 yılının haziran ayında ilk olarak Celile'deki isyanı sonlandırmak için harekete geçmiş ve isyanı bastırmıştır. Celile'nin Roma kuvvetlerine yenilmesi Kudüs'teki halkın Yahudi yöneticilere karşı gelmesine neden olmuştur. Burada Mabel'e olan tutkuları ile sahneye çıkan John ve Zealot grubu Ananus ben Ananus ve taraftarlarıyla mücadeleye başlamış, onları yenmiş, Ananus ve yakın dostlarını idam etmişlerdir. Zealot ve John grubunun bu tutumuna karşı Kudüs'ten ayrılan Ananus taraftarları Cestius Gallius'a karşı başarı kazanan Simon bar Gioras hareketine katılmışlardır. Bu arada Simon bar Gioras grubu Hebron kentini tekrar ele geçirip Mabel dışında Kudüs'te hâkimiyet sağlamıştır. John grubu da Zealotlar'dan ayrılıp Mabel'in dış kısmında hâkimiyeti ele almış, Zealotlar Mabel'in iç kısmında kalmışlardır. Titus liderliğindeki Roma güçlerine karşı bu üç grup farklılıklarını bırakıp şehri beraber korumaya çalışmıştır.³³⁵ Vespasian, Celile'den sonra 68 yılında Kudüs'e doğru harekete geçmiştir. Yahudi isyancılarının elindeki kaleleri alıp Kudüs'ü kuşatan Vaspesian, Roma İmparatoru Neron'un intiharı üzerine Roma imparatoru olarak atanınca Roma'ya gitmiştir. 67 yılından 70 yılına kadar hareketi başarıyla yöneten Titus Flavius Vaspesian, yerine oğlu Titus'u görevlendirmiştir. Titus şubat ayında başlattığı Kudüs kuşatmasında,

---

³³⁴ Martin Hengel, *The Zealots: Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 A.D* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1989), 404.

³³⁵ Chris Seeman - Adam Kolman Marshak, "Jewish History from Alexander to Hadrian", *Early Judaism: A Comprehensive Overview* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans, 2012), 58-59.

ağustos sonunda Mabet'in iç avlularında başlayan iki tarafın mücadelesi Mabet'in ateşe verilmesiyle sona yaklaşmıştır.³³⁶

Titus Kudüs'te Yahudileri saldırı başlatmadan önce aç bırakarak teslim olmalarını istemiştir. Mabet çevresinde Yahudi halkının kaçmasını ve dışardan yardım almalarını önlemek amacıyla da duvarlar inşa etmiştir. Yahudi halkı, yoğun muhasaraya rağmen teslim olmayı uzun süre reddetmiş, direnmeye devam etmiştir. Muhasaranın yol açtığı kıtlık dolayısıyla Yahudi din adamları teslim olmaları için halkı ikna etmeye çalışmışlardır. Titus, Josephus'u ikna çabaları için Yahudi halkına göndermiştir. İkna çabaları kısmen olumlu sonuçlanmıştır. Ancak teslim olmayı reddedip yoğun kıtlıktan kaçmaya çalışanlar, Romalı askerler tarafından yakalanarak işkence ve katliama maruz kalmışlardır. İnsanlık tarihinin acımasızlığının en açık örneklerinden biri olan bu saldırıda çok sayıda ölüm gerçekleşmiştir. Yutulmuş olma ihtimaline karşı Yahudi halkının karınları deşilerek altın aranmıştır.³³⁷ Titus, Kudüs'ü kuşattığında şehir hac için gelen yoğun bir nüfusu da barındırmıştır. Yahudi halkı bu sorunlarla boğuşurken aralarında yaşanan çatışmalar sorunları artırmış, kuşatma esnasında Romalı askerler ele geçirdiği kişilerin ellerini keserek ve çarmıha gererek direnişi kırmaya çalışmışlardır.³³⁸

Titus 70 yılının şubat ayında Kudüs'ü kuşatıp mayısta kuzey surunu ele geçirmiş, bir hafta sonra da ikinci suru yıkmıştır. Roma ve Yahudi halkı arasındaki mücadele Mabet çevresinde yoğunlaşmıştır. Temmuz ayının sonunda Antonia Kalesi Romalılar tarafından alındıktan sonra 28 Ağustos'ta Roma güçleri Mabet'in iç kısmına girmiştir. Burada Romalıları karşılayan 6000 kişilik Yahudi gücü, savaşıma devam etmiştir.³³⁹

Yahudi direnişinin sona erdirilmesinin en önemli adımı Romalı bir askerin Mabet'in iç bölümüne meşale ile ateş fırlatması ve Mabet'te yangın başlatmasıyla olmuştur. Titus'un izinsiz eylem sonrası yangının söndürülmesi talimatı Romalı askerlerce uygulanmamıştır. Bunun Titus'u temize çıkarmak, yaptıklarının ağırlığını

---

³³⁶ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 207-208.

³³⁷ Aaron Rothkoff, "Titus, Flavius Vespasianus", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 19: 743-744.

³³⁸ Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012), 139.

³³⁹ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 207-208.

hafifletmek için uydurulmuş bir söylenti olduğunu belirtenler de vardır. Mabet'in yakılması ve yıkılması direnişin son bulduğunun habercisi olmuş, Mabet'in yakıldığını gören Yahudiler kendilerini ölümüne siper etmeye çalışmış ancak Mabet'in yıkılmasıyla pes etmişlerdir. Bu savaşta Yahudi tarafı çok sayıda kayıp vermiş, Mabet bir daha inşa edilmemek üzere büyük oranda yıkılmıştır.³⁴⁰ Titus Kudüs'teki tüm yapıların yıkılmasını emretmiş ancak Herod sarayının üç kulesini ve Mabet'in batı duvarını muaf tutmuştur. Bu yapıların garnizon olarak kullanılmasını emretmiştir.³⁴¹ Titus, bu başarının kutlanmasını organize etmiştir. Üç gün zafer kutlamaları yapılmış, ödüller dağıtılmış ve Titus, Romalı askerler tarafından selamlanmıştır. Ele geçirilen esirler ve hazineler de sergilenmiştir. Hazineler arasında Mabet'ten alınan Menora'da olmuştur.³⁴² Esir alınan Yahudilerin çoğu gladyatör savaşlarında ölmüştür. Ayrıca Simon bar Gioras Roma'ya götürülüp yürüyüş alayında sergilendikten sonra idam edilmiştir.³⁴³ Mabet'in ikinci kez yıkılması ve Kudüs'ün tahribatı ilk yıkımda olduğu gibi kentin kutsallığını artırmış, Yahudi halkında birliktelik sağlamış ve benzer duygular uyandırmıştır.

---

³⁴⁰ Rothkoff, "Titus, Flavius Vespasianus", 19: 743-744.

³⁴¹ Flavius Josephus v.dğr., *Flavius Josephus: Judean War 2 (Flavius Josephus: Translation and Commentary)* (Leiden ; Boston: Brill, 2008), 242.

³⁴² Magness, *The Archaeology of the Holy Land*, 140.

³⁴³ N.H. Taylor, "The Destruction of Jerusalem and the Transmission of the Synoptic Eschatological Discourse", *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 59/2 (02 Kasım 2003): 294.

İKİNCİ BÖLÜM

DİASPORA VE YAHUDİLERİN KUDÜS ALGISI

Yahudilerin diaspora yaşamı, Yehuda Krallığı'nın yıkılması ve halkın Kudüs'ten çıkarılmasıyla başlamıştır. Kuzey İsrail Krallığı halkının yurdundan çıkarılması Babil Sürgünü öncesinde olmuştur. Ancak zaten Kudüs'ten uzakta olduğu için bu durum diasporaya dağılma olarak görülmemektedir. Yahudiler Babil'de düşünülenin aksine ağır şartlara maruz kalmamıştır. Belki Mabet merkezli ibadetlerini yapamamaları nedeniyle bu yönde bir düşünce oluşmuştur. Ancak toplumsal şartlar İsrail Krallığı halkının yaşamış olduğu diaspora yaşamıyla kıyaslandığında bu böyledir. Babil Sürgünü boyunca Yahudi halkı geleneksel dinî anlayışlarını korumayı başarmıştır. Sürgünün gönülsüz olması dönme umudunu güçlü tutmuş, Kenan ülkesinin Tanrı'nın armağanı olması, geri dönülebileceğinin işareti olarak kabul edilmiştir. Bu özellikleri ile Yahudi halkı Kudüs'ü unutmamış, hatırasını canlı tutmuş ve nihai varılacak yer olarak hedeflemiştir. Yaşanan acıların ve sürgünlerin sebebini kendi hataları olarak gören geleneksel Yahudi anlayışı, Tanrı'nın diasporayla Yahudi halkını uyardığına ancak diasporada olunan her zaman ve her yerde kendilerini yalnız bırakmadığına inanmıştır.

Birinci diaspora olan Babil Sürgünü sonrasında yaşanan ve Yahudi halkının dünyanın farklı bölgelerine yayılmasına neden olan ikinci diaspora, 70 yılında Titus'un Kudüs'ü ve Mabet'i yıkmasıyla başlamış, Bar Kohba isyanının bastırılmasıyla tamamen gerçekleşmiştir. İkinci diaspora, büyük diaspora olarak da nitelendirilmiştir.³⁴⁴ Yahudiler ikinci diasporada Babil'de olduğu gibi Kudüs'e ve Mabet'e özlem duymuş, vadedilen topraklara dönüp Birleşik İsrail Krallığı dönemi refahını tekrar yaşamının hayalini kurmuşlardır.

Yahudilerin birbirine sıkı sıkıya bağlı olması ve millet olma özelliğini kazanmasında diaspora önemlidir. Yahudiler diaspora öncesi yaşamlarını yeniden yaşamak için birlik olmuşlardır. Yahudiler Diaspora yaşamında dinî inançlarına sadık kalmış, Mabet'in yerine sinagoglar oluşturmuşlardır. Diasporada Mesih inancı

---

³⁴⁴ Ahmet Akşar, "Cassius Dio ve Hadrianus Dönemine Dair Kaynakları", *History Studies International Journal of History* 12/1 (20 Şubat 2020): 10.

değişim yaşamış ve merkezde kalmıştır. Mesih, basit bir beklentiden geleceği inşa edecek bir kurtarıcı role bürünmüştür. Mesih, kurtarıcı olarak beklenmiş ancak bu beklenti Yahudi halkını mücadele etmekten uzak tutmuştur. Diasporada yerinden sürülme, baskıya maruz kalma, öldürülme gibi sıkıntılar Mesih'in habercisi olarak algılanmıştır. Siyonizm hareketinin ortaya çıkıp Yahudi yurdu kurma çabasına kadar mesihi anlayış sadece beklenti içerisinde olunmasına neden olmuştur.

Bölümde, Babil Sürgünü ve Roma'nın Yahudi halkını topraklarından çıkarması süreci "Diaspora ve Yahudilik" başlığıyla değerlendirilmiştir. Diaspora dönemlerinde Kudüs'ün genel durumu "Diaspora ve Kudüs" başlığıyla ele alınmıştır. Yahudi inançlarının diasporada Yahudi halkı üzerinde yapmış olduğu etkiyle Yahudilerin Kudüs algısı "Diaspora ve Vadedilmiş Topraklar Fikrinde Kudüs", "Diaspora ve Mabet Fikrinde Kudüs", ve "Diaspora ve Mesih Fikrinde Kudüs", başlıklarıyla işlenmiştir. İlk dönemden modern döneme kadar Yahudi mezheplerinin Kudüs'e dair tutumları ise "Mezhepler Fikrinde Kudüs" başlığında anlatılmıştır.

2.1. DİASPORA VE YAHUDİLİK

Diaspora terimi MÖ V. yüzyılda Sofokles, Herodot ve Thucydides tarafından kullanılmıştır.³⁴⁵ Diaspora, genel olarak yurdundan kopup başka topraklarda yaşayan toplulukları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Diaspora, Yunanca *diasperio* fiilinden türetilen "karşıya", "üzerine" anlamında *dia* ve bileşik sözcük olan "dağılmak", "ekmek" anlamında *speiren* kelimelerinden türetilmiştir. Kavram, Antik Çağ'dan itibaren, genel olarak bir yerden ayrılıp başka yerde yaşayan etnik grup veya dinî toplulukları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bir grubun üyelerinin birçok yere dağılması, ortak bir kimliğe ve yurda aidiyet hissetmesi ve diasporadaki diğer üyelerle irtibat halinde olması, diasporanın özelliklerindendir. Yani anayurtları kendi milletinin elinde olduğu halde başka topraklarda yaşamak, diaspora olarak kabul edilmemektedir

346

Diaspora kavramı, bir dönem her ne kadar yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Yahudi halkını tarif etmişse de bunun sadece Yahudi halkıyla sınırlı tutulması,

---

³⁴⁵ Stéphane Dufoix, *Diasporas* (Berkeley: University of California Press, 2012), 4.

³⁴⁶ Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, 3. Edition (London: Routledge, 2022), 1.

kavramın anlaşılmasını eksik bırakır. Diaspora, Yahudiler dışında Küçük Asya ve Akdeniz kolonizasyonu için de kullanılmıştır. Ermeni, Yunan, Afrikalı ve diğer başka halklar için de bu terim kullanılmaktadır.³⁴⁷

Diaspora kavramının İbranice karşılığı *Galut*'tur. Galut, yurtlarından koparılıp sürgüne yollanmış, yabancı bir milletin yönetimi altında bırakılmış bir milletin durumunu belirten Yahudi anlayışını ifade etmektedir. Aslında Galut kavramı özelde Babil Sürgünü'nü anlatmaktadır. Galut, güç altında hareketi ve savaş sonucu esareti tanımlamaktadır.³⁴⁸ Sürgün, Eski Yakın Doğu savaş geleneğinin bir parçasıdır.³⁴⁹ Diaspora ya da sürgün Yahudi halkının tecrübesine dayanan, hem coğrafi hem de teolojik bir yer değişikliği ve acı çekmedir. Yahudiler topraklarından uzakta kalmayı Tanrı'nın cezalandırmasının sonucu olarak görmüş, sürgünün son bulmasının Tanrı'nın emirlerinin yerine getirilmesiyle mümkün olacağına inanmışlardır.³⁵⁰

Diaspora yaşamının Babil Sürgünü'nden önce Yahudi atalarının yurtlarını terketmek durumunda kaldıkları zamana kadar geriye götüren görüşler de vardır.³⁵¹ Yahudi tarihinde yer değişikliği tercih ya da zorunlu bir şekilde gerçekleşmiştir. Genelde Yahudilerin istemediği bir olay olan göç, ilk atalarından modern döneme kadar görülmektedir. Yahudi atası Hz. İbrahim, doğduğu Ur şehrinden Harran'a, oradan da Kenan'a gelmiştir. Hz. İbrahim ile başlayan yer değişikliği Hz. İshak ile devam etmiştir. Hz. İshak'ın soyunun çoğalmasi dönemin hâkim gücü tarafından hoş karşılanmamış, Hz. İshak Hebron dışına çıkarılmıştır. Gerar Vadisi'nde Hz. İshak liderliğinde yaşamaya devam eden Yahudi halkı, Hz. Yakup döneminde Mısır'a iklimsel sebepten dolayı zorunlu göç yapmıştır. Sonraki süreçte göçler devam etmiştir.

Yahudi halkı Kudüs ve Mabel'den uzakta yaşamak zorunda kaldıkları dönem iki farklı süreçte değerlendirilmektedir. Bu, özellikle Yahudiler için kullanılan diaspora kavramıyla karşılık bulmuş, birinci ve ikinci diaspora şeklinde

---

³⁴⁷ Fırat Yıldız, "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18/18 (2013): 295.

³⁴⁸ Martin Baumann, "Exile", *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities* (London New York: Zed Books, 2010), 21.

³⁴⁹ Kenneth A. Kitchen, *The Bible in its World: The Bible and Archaeology Today* (Exeter: Paternoster Press, 1977), 120-121.

³⁵⁰ Baumann, "Exile", 20.

³⁵¹ Haim Hillel Ben-Sasson, "Galut", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 7: 352.

sınıflandırılmıştır. Kuzey İsrail Krallığı'nın yıkılması sonrasında Yahudi halkının tek hamisi olan Yehuda Krallığı, MÖ 586 yılında yıkılmış, krallığın merkezi olan Kudüs tahrip edilmiş ve Mabet yıkılmıştır. Yahudi halkı Babil'e sürgüne gönderilmiştir. Yahudilerin birinci diaspora yaşamı böylece başlamıştır. İkinci diaspora, 70 yılında Romalıların Mabeti ve Kudüs'ü yıkmasıyla başlamıştır. Bar Kohba'nın başlattığı isyanın 135 yılında bastırılmasıyla Yahudi halkının yaklaşık 2000 yıllık diaspora yaşamı gerçekleşmiştir.³⁵²

Birinci diaspora yaşamı yaklaşık 50 yıl sürmüştür. Bazıları II. Mabet'in inşasının bitirilmesiyle diasporanın sonlandığını dolayısıyla birinci diasporanın 70 yıl sürdüğünü belirtmektedir. Tanah'ta Babil Sürgünü ile alakalı bilgiler olmasına rağmen bu bilgilerin arkeolojik verilerle kanıtlanması büyük önem taşımaktadır. Nitekim bölgeden elde edilen kalıntılar burada bir yıkıntı olduğunu göstermiş, bu veriler dinî metinlerle paralellik sağlamıştır.³⁵³ MÖ 586 yılında gerçekleşen sürgünde çiftçi ve bağcılar Kudüs'te bırakılmış, önde gelen halk Babil'e sürgün edilmiştir. Bu sürgün sonrasında küçük çaplı bir sürgün daha yaşanmıştır. MÖ 582'de Kudüs'ten 745 Yahudi daha Babil'e sürgüne yollanmıştır.³⁵⁴ Sürgüne katılan nüfusun tam olarak ne kadar olduğu bilinmemekle beraber en fazla 30.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yahudi halkının tamamı sürgüne gönderilmemiştir.³⁵⁵ Sürgün nedeniyle Yahudi nüfusunda önemli düşüşler yaşanmıştır. Ancak savaşlar, kıtlık ve savaşa eşlik eden hastalıkların nüfusun azalmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Ayrıca evliliklerin azalması ve yaşanan bebek ölümleri de Yahudi nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. Nüfus transferi yapılmış olabileceği ve bazı bölgelerin Yahudi kenti olmaktan çıkmasının da nüfus kaybına yol açmış olabileceği düşünülmektedir.³⁵⁶

Babil Sürgünü Yahudi inanç ve hayatında dinsel hakikatin kavranışında ve genel ahlak standartlarında dönüşüm ve değişim ortaya çıkarmıştır. Babil'de halkı yönlendirebilecek dinî liderler olmuştur. Yeremya Yahudi inancının Kudüs'ten uzakta

---

³⁵² Attias v.dğr., *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail=İsrâël, la Terre et le Sacré*, 68.

³⁵³ Ackroyd, *Exile and Restoration/A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century B.C.*, 232.

³⁵⁴ Yer. 52:30. Hermann-Josef Stipp, "The Concept of the Empty Land in Jeremiah 37-43", *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts* (Berlin: Walter De Gruyter, 2010), 103.

³⁵⁵ Barton, "Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel", 369.

³⁵⁶ Jonathan Stökl - Caroline Waerzeggers, ed., *Exile and Return: the Babylonian Context* (Berlin: De Gruyter, 2015), 295.

da yaşanabileceğini savunmuştur. Sürgünde Yahudi liderler Babil'in yerel inançlarına savaş açmış, Yahudi inanç ve ritüellerini yaşatmaya çalışmışlardır. Sürgün Yahudi halkı üzerinde yüzyıllar sürecek bir etki yapmış, özellikle Babil'de kalıcı ve ruh kazanmış bir Yahudi kolonisi oluşturmuştur. Sürgünde zenginleşen Yahudi halkından kişiler Tevrat ve hukuk okulları açmıştır.³⁵⁷

Sürgün, Talmud üzerinde de etkili olmuş, Babil Talmudu sürgün yerinden adını almıştır. Kudüs Talmudu ise Kudüs'ten adını almıştır. Talmud "çalışma", "öğrenme", "öğretim" mânasında İbrânîce bir kavramdır. Mişna ve Gemara olarak iki bölümden oluşan Talmud; hukuk, felsefe, teoloji gibi konuları içermektedir. Sina'da Hz. Musa'ya verilen Tora'nın açıklaması mahiyetinde olan Talmud, Hz. Musa'dan Yeşu'ya aktarılmış, III.-VII. yüzyılları arasında Yahudi alimlerce derlenmiştir.³⁵⁸

Mişna Tanah'ın, Gemara ise Mişna'nın yorumudur. Mişna, Rabbi Yahuda Ha Nasi tarafından Filistin bölgesinde III. yüzyılın başlarında derlenmiştir. Tanah'ta bir konuda yapılan yorumların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Gemara ise Babil ve Filistin'de bulunan Yahudi din alimleri tarafından oluşturulmuştur. Gemara, Babil ve Kudüs Gemarası olarak iki çeşittir. Bunlara Babil Talmudu ve Kudüs Talmudu da denilmektedir.³⁵⁹

Kudüs Talmudu IV. yüzyılda Taberiye'ye Kudüs'ten göç eden Yahudi alimleri tarafından oluşturulmuştur. Kudüs Talmudu denmesinin nedeni buradan giden alimler tarafından oluşturulmuş olmasıdır. Kudüs Talmudu daha çok ziraa konuları ele almıştır. Kudüs Talmudu, Roma'nın baskısı altında yazılmış olması ve ele aldığı konuların sınırlılığı nedeniyle Babil Talmudu kadar değer görmemektedir. 750.000 sözcük içeren Kudüs Talmudu, Batı Aramice dilinde oluşturulmuş, ilk olarak 1523 yılında Venedik'te basılmıştır.³⁶⁰ Babil Talmudu ise 600'lü yıllarının başında Irak'ta Pers egemenliğinde özgür bir ortamda oluşturulmuş, bu nedenle geniş bir külliyat olup çok sayıda konuya değinmektedir. Kudüs Talmudu'na göre daha muteber bir

---

³⁵⁷ Barton, "Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel", 369-378.

³⁵⁸ Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 550.

³⁵⁹ Canan Seyfeli, *Yahudilik*, Diyarbakır, 2024, s. 41. Dinler Tarihi kitabı için hazırladığı bu bölümün kopyasını bana verdiği için sayın hocam Prof. Dr. Canan Seyfeli'ye teşekkür ederim.

³⁶⁰ M. Hadi Tezokur, *Yahudilik 2 Tarih ve Kutsal Metinler* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2022), 146.

kaynaktır.³⁶¹ Rav aşı tarafından derlenen Babil Talmudu'na Ravina son şeklini vermiştir.³⁶² Babil Talmudu 5894 sayfadan ve yaklaşık 2.500.000 sözcükten oluşmaktadır. Babil Talmudu sadece Yahudiler için değil Yahudi olmayanlar içinde değerli bilgiler içermektedir. Babil Talmudu tarih, tıp, astronomi, ziraat, ticaret gibi çok farklı alanlarda bilgiler vermektedir.³⁶³

Mabed'in ve Kudüs'ün kaybedilmesi Tanrı'nın Kudüs dışında da hissedilip anılabileceği inancını ortaya çıkarmıştır. Mabed'in yerini tam olarak tutmasa da diaspora yaşamında sinagoglar değer kazanmıştır. Toplanma ve ibadet yeri olarak oluşturulan sinagog ve başka kurumlar sayesinde Yahudilerin Kudüs ve Mabed özlemi kısmen dinmiş, kendi yurtlarında gibi hissetmelerini sağlamıştır.³⁶⁴ Tanrı inancı dışında Mesih inancı da diaspora döneminde dönüşüm yaşamıştır. Bu inanca daha güçlü anlamlar yüklenmiş, Mesih bir kurtarıcı olarak beklenmeye başlamıştır. Diasporada Yahudi halkının birlikteliği daha sağlam hale gelmiş, kaybedilen Kudüs'ün değeri anlaşılmıştır.

I. Mabed döneminde yaşanan aile içi çarpık ilişkiler, haksız yere cinayet işleme ve başka Tanrılara tapma gibi Yahudi dinî inancına aykırılıklar, birinci diaspora dönüşünde değişim yaşamıştır.³⁶⁵ Yahudi halkı Babil'de dinî ve politik bir tepki olarak monoteist inancı benimsemişlerdir.³⁶⁶

Yahudilerin eğitime verdiği önem diaspora öncesinde ve diaspora döneminde devam etmiştir. Yahudi eğitim kurumları ilkokul seviyesinde Bet ha-seferler, ortaokul seviyesinde Bet ha-midraşlar ve yükseköğretim seviyesinde Yeşivalardır.

İlkokul seviyesinde eğitim veren Yahudi eğitim kurumları Bet ha-seferler, MÖ I. yüzyılın başlarında R. Şimon ben Şetah tarafından Kudüs'te kurulmuştur. Sadece Kudüs'te kurulan bu eğitim kurumlarına 16-17 yaşını doldurmuş gençler gidebilmiştir. Daha küçük yaştaki çocukların eğitim alabilmesi için de eğitim kurumları açılmıştır.

---

³⁶¹ Gürkan, "Talmud", 39: 551.

³⁶² Canan Seyfeli, *Yahudilik*, Diyarbakır, 2024, s. 42.

³⁶³ Tezokur, *Yahudilik 2 Tarih ve Kutsal Metinler*, 148.

³⁶⁴ Seán McLoughlin, "Religion, Religions, and Diaspora", *A Companion to Diaspora and Transnationalism*, ed. Ato Quayson - Girish Daswani (Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2013), 128.

³⁶⁵ Ben-Sasson, "Galut".

³⁶⁶ Markl, Dominik, "The Babylonian Exile as the Birth Trauma of Monotheism", *Biblica* 1 (2020): 7.

Mabed'in ikinci kez yıkılması sonrasında eğitime daha sıkı bağlanılmış, bulunan yerin kutsallığının açılan okul sayısına paralel arttığına inanılmıştır. Ortaokul seviyesinde eğitim veren kurumlar ise Bet ha-midrash adıyla MÖ I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılmıştır. Bu eğitim kurumlarında dinî eğitim verilmiş, bu kurumların yanı sıra sinagoglarda da eğitime devam edilmiştir.³⁶⁷ Yükseköğretim kademesinde eğitim veren Yeşivalarda ise Talmud çalışmaları yapılmış, buralarda 16-40 yaşlarında birkaç yüz kişi eğitim alabilmiştir. Sohbet tarzında yapılan eğitim günde 12 saat sürmüştür.³⁶⁸ Sürgün sonrasında ortaya çıkan Yeşivalar, akademik yönleri dışında idari kurum özellikleri de taşımışlardır.³⁶⁹

Diasporanın Yahudi halkında yarattığı milli bilinç ve birliktelik gibi avantajların yanında olumsuz durumlar da ortaya çıkarmıştır. Diasporaya dağılan Yahudi halkının Kudüs'te bulunanlardan ibadetlerini yerine getirme ve Mabed ziyaretleri noktasında Kudüs'te kalanlardan dezavantajlı olmuşlardır. Diasporadaki Yahudilerin Kudüs'e hac ve kişisel ziyaretleri hem vakit hem ekonomik maliyet doğurmuştur.³⁷⁰ Sürgünün sonra ermesiyle Babil'den dönmeyenler Yahudi diasporasının özünü oluşturmuşlardır. Babil'de kalanların çocukları ve torunları Babil yaşamına ayak uydurmuş ve birçok alanda etkin olmuşlardır. Devlet kademelerinde ilerlemiş, tarımsal alanda gelişme sağlamış ve aile şirketleri kurup büyümüşlerdir.³⁷¹ Yehuda bölgesi II. Mabed döneminde Pers ve Mısır'ın mücadele alanı olması nedeniyle Yahudiler, daha istikrarlı bir yer olan Mısır'da ikamet eden Yahudi topluluklarının yanına gitmeyi tercih etmişlerdir. İskenderiye kenti Yahudi halkının ticaret ve eğitim merkezi olmuştur. Burada kutsal metinler İbranice ve Yunanca'ya çevrilmiştir.³⁷²

Tanah, sürgünün Tanrı'ya karşı gelmenin cezası olduğunu, Yahve'nin Nebukadnezzar komutanlığında Babillileri gönderdiği "*RAB, kulları peygamber*

---

³⁶⁷ Nuh Arslantaş, "Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraşlar", *Belleten* 78/282 (2014): 442-450.

³⁶⁸ Moshe Halbertal - Tova Hartman Halbertal, "The Yeshiva", *Philosophers on Education: Historical Perspectives*, ed. Amelie Rorty (London: Routledge, 1998), 458.

³⁶⁹ Nuh Arslantaş, "Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar", *Belleten* 79/286 (01 Aralık 2015): 847.

³⁷⁰ Trotter, *The Jerusalem Temple in diaspora*, 3.

³⁷¹ Markl, Dominik, "The Babylonian Exile as the Birth Trauma of Monotheism", 15.

³⁷² Baumann, "Exile", 20.

aracılığıyla söylediği söz uyarınca, Yehuda'yı yok etmek üzere Kildani, Aramlı, Moavlı ve Ammonlu akıncıları ona karşı gönderdi”³⁷³ şeklinde belirtmiştir. Ancak sürgün Yahudi halkında kendini kaybetme ya da hayata küsme şeklinde bir duygu oluşturmamış, aksine günün birinde topraklarına dönüp Mabet'i inşa etme hayaliyle yeni yurtlarına alışmaya çalışmışlardır. Yahudiler diasporada evler inşa etmiş, dayanışma içerisinde kalıp birliklerini korumayı başarmış, Babil toplumuna entegre olmaya çalışmışlardır. Bu entegrasyon durumu sosyal, siyasal, ekonomik gibi alanlarda olmuş, dinî inanç noktasında kendi inançlarını muhafaza etmişlerdir. Sadece az sayıda kişi Babil inancını benimsemiştir.³⁷⁴ Genel olarak Babil'e sürülen Yahudi halkı burada anayurtlarından cismen uzakta olmalarına rağmen Kudüs'ü ve Mabet'i hissederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³⁷⁵ Mezmurlar bölümünde bu durum “*Ey Kudüs seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Kudüs'ü en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın*” şeklinde anlatılmaktadır.³⁷⁶

Mabet'in ve Kudüs'ün yıkılmasına ve ikinci diasporaya neden olan 70 yılındaki Roma-Yahudi Savaşı'nda 600.000 Yahudi'nin savaşın ortasında kaldığı düşünülmektedir. Yahudi tarihçi Flavius Josephus, 100.000 Yahudi'nin bu savaşta öldürüldüğünü, geri kalan halktan çok sayıda kişinin sürgün edildiğini, gençlerin çalışmak için köleleştirildiğini ve diasporaya sürülen Yahudi halkından çok sayıda kişinin öldürüldüğünü ifade etmiştir. Roma güçleri, Yahudi savaşçı ve yağmalayacakları değerli eşyalar kalmayınca Kudüs'teki önemli yapıları tahrip etmiştir. Şehirde 1000'den fazla revak devrilmiş ve Mabet yıkılmıştır. İkinci diaspora yaşamı bu şekilde başlamıştır. Kudüs'te kalan Yahudi halkının diasporaya gönderilişi ise Bar Kohba isyanının bastırılmasıyla olmuştur.³⁷⁷

Roma'nın isyanı bastırıp Yahudi halkını öldürmesi ve sağ kalanları diasporaya yollaması, Yahudi halkında Roma'ya karşı nefret oluşmasına neden olmuştur. Bunun öcünü almak isteyen Yahudi halkı 115-117 yılında ikinci Roma-Yahudi Savaşı olan Kitos Savaşı'nı başlatmıştır. Esasında uzun bir süre Yehuda topraklarında ve

---

³⁷³ 2. Krallar 24/2.

³⁷⁴ Baumann, “Exile”, 20.

³⁷⁵ Mez. 137:5-6.

³⁷⁶ Mez. 137:5-6

³⁷⁷ Alan Balfour, *Solomon's Temple: Myth, Conflict, and Faith* (Chicester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012), 83-84.

diasporada bulunan Yahudi halkı barışçıl bir dönem geçirmiştir. Ancak Roma İmparatoru Trajan 115 yılında Partlara karşı yürüttüğü sefer esnasında Yahudiler, Mısır ve Sirenayka'da ayaklanmış, kısa süre sonra Mezopotamya ve Kıbrıs Yahudileri bu ayaklanmaya katılmışlardır. Yunan ve Romalılara karşı başlatılan Yahudi isyanlarında Sirenayka'da 220.000, Kıbrıs ve Mısır'da 240.000 kişinin öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Roma bu isyanın ciddiliğinin farkına vararak önemli komutanı Marcius Turbo'yu Sirenayka'daki isyanı bastırmak için görevlendirmiştir. Bastırılan isyan sonrasında Yahudi isyancıların acımasızlığından dolayı adaya Yahudi ayağının basılması yasaklanmıştır. Mezopotamya isyanını bastırmak için görevlendirilen komutan ise Lusius Quietus olmuştur. Bu isyanı bastırmadaki başarısından dolayı daha sonra Lusius Quietus Yehuda bölgesine vali olarak atanmıştır. Bu isyanlar Yehuda bölgesine yayılmamıştır. Ancak Roma, Yehuda bölgesindeki askeri gücünü iki katına çıkararak burada çıkabilecek herhangi bir isyana karşı önlem almıştır.³⁷⁸ Ancak Roma'nın Yehuda'da askeri gücünü arttırması, Yahudi isyanının çıkmasını engelleyememiştir. Bar Kohba tarafından başlatılan isyan Roma'ya karşı başlatılan üçüncü Yahudi hareketi olmuştur. Bu son isyan, küçük bir Yahudi grubunun muazzam büyüklükte olan Roma'ya karşı kısa süreli isyanı olmuştur.

Bar Kohba; takipçileri tarafından Mesih olarak görülmüştür. Moriya Dağı'na yapılması planlanan Jüpiter Tapınağı ve sünnetin yasaklanmasına karşı çıkan Bar Kohba isyan başlatmıştır. O'nun önderliğinde 132 yılında Roma'ya karşı başlatılan isyanın temelinde Yahudi bağımsızlığını sağlamak vardır. Roma İmparatoru Hadrianus başarılı komutanı Sextus Julius Severus'u isyanı bastırmak için İngiltere'den getirtmiştir.³⁷⁹ İsyanın üç yıllık başarısı sonrasında Roma'nın kudretli orduları isyanın üzerine gitmiş ve isyanı bastırmıştır. İsyanın bastırılması sırasında Bar Kohba ve 580.000 Yahudi öldürülmüştür.³⁸⁰

İsyan nedeniyle Yahudi halkının Kudüs'e girişi yılda sadece bir kez olmak üzere izne bağlanmıştır. Hadrianus, soyadı olan *Aelius* 'a nispetle Kudüs şehrinin ilk

---

³⁷⁸ Peter Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (Psychology Press, 2003), 145-146.

³⁷⁹ Werner Eck, "The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View.", *The Journal of Roman Studies* 89 (1999): 77-78.

³⁸⁰ Tekin, "Mö.5000-MS.1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", 327.

adını *Aelia* yapmıştır. Jüpiter Tanrı'sı *Jupiter Capitolinus* adına Mabet'in yerine inşa edilen *Capitolian* şehre isim olmuş, şehir *Colonia Aelia Capitolina* adını almıştır. Bölgenin adı Yahudilerin düşmanı Filistinlilere nispetle *Syria Palestina* olarak değiştirilmiştir. Yahudi işaretleri olan isim ve yapılarda da değişiklik yapılmıştır.³⁸¹ Yahudi halkı, bu dönemde Yehuda'dan sürgün edilmiştir. Celile önemli Yahudi merkezi haline gelmiş, birçok Yahudi Anadolu ve Arabistan'a göç ettirilmiştir.³⁸² Babil Sürgünü bu olayla karşılaştırıldığında küçük, kısa süreli ve Yahudi halkı açısından daha kolay olmuştur. Yahudiler Kudüs ve Mabet'ten yoksun oldukları dönemde inançlarına bağlı ve Tanah merkezli bir yaşam sürmüşlerdir.

İkinci diaspora dönemi yaklaşık iki bin yıl sürmüş ve geniş bir bölgeyi kapsamıştır. Roma İmparatorluğu'nun kapladığı geniş coğrafya Yahudilerin geniş alana dağılmasına neden olmuştur. Diasporada tehcir edilme, baskıya maruz kalma ve kısımlara uğrama Yahudilerde Kudüs'e dönüşün yakınlaştığı duygusunu uyandırmıştır. Mesih'in gelmesinin yakınlaşmasının yaşanılan zorluğa paralel olduğuna inanılmıştır. İkinci diaspora dönemi Yahudi halkının uzakta da olsa Kudüs'ü hissetmesinde olumsuz etki yapmamıştır. Halkın Kudüs'e dönme ve Mabet'i inşa etme hedefi ve hayali devam etmiştir. İkinci diaspora dönemi İsrail'in kurulmasıyla Yahudi halkının bir kısmının İsrail'e dönmesine rağmen sonlanmamış ve günümüzde devam etmektedir. Yahudilerin İsrail'den sonra en kalabalık oldukları yer ABD'dir. Diaspora yaşamının ağır şartlarını deneyimleyen Yahudi halkı İsrail'in kurulması sonrasında bulundukları bölgelerde İsrail'in destekleriyle daha rahat yaşamakta ve kendilerini güvende hissetmektedir. Bunda İsrail'in yanı sıra Yahudi sermayesi, lobileri ve birlikteliğinin etkisi de vardır. Yahudi halkı İkinci diasporada özellikle Avrupa ve Asya'da dağılım göstermiştir. Günümüzde ise Amerika, Avrupa, Rusya, Avustralya, Güney Afrika coğrafyasında varlık göstermektedir.³⁸³ Diasporadan Filistin'e göç Çarlık Rusyadan XIX. yüzyılın son çeyreğinde bir kısım Yahudi'nin dönmesiyle olmuştur. Filistin'e yapılan göçler İsrail'in temelini oluşturmuştur.

---

³⁸¹ Ali Özkan, "Küçük Asya'da Geç Antik Çağ Toplumsal Hayatında Yahudiler", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 6 (2020): 15.

³⁸² Aydın, "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahûdi Cemaatleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2002): 7.

³⁸³ Utku Yapıcı, "Yahudi Diasporası Diaspora Çalışmalarında Bir İdeal Tip Olarak Kalmalı Mı?", *Alternatif Politika* 8/2 (2016): 328.

Kurulması amaçlanan devlet için Yahudi halkı diasporadan ata yurtları kabul ettikleri Filistin'e peyderpey göç etmişlerdir. İsrail'e yerleşen yerleşimciler dışında İsrail dışındaki Yahudi halkı için diaspora kavramının kullanımı devam etmektedir.³⁸⁴

Diaspora anlayışı nerede olunursa olunsun anavatan ile birlik anlayışına dayanmaktadır. Birinci diasporada Yeremya'nın tavsiyeleri bu yönde olmuş, Yahudiler gittikleri yerde ibadetlerini takip edip uzakta da olsa Kudüs ile gönül bağı kurmuş, bulundukları yere uyum sağlamış ama özlərini muhafaza etmişlerdir. Birinci diasporada Kudüs'e maddi destekte bulunup bölgeyle ilişkilerini devam ettirmiş, merkez ve diaspora arasında bağlantılarını sürdürmüşlerdir. Yahudiler siyasi ve ruhani gücün merkezi olan Kudüs'e uzakta oldukları ikinci diaspora döneminde de Kudüs'teymiş gibi bir anlayış oluşturmuşlardır. Bulundukları yerde yaşarken bu anlayışı muhafaza etmeyi başarmışlardır. Anavatanlarına maddi destek sağlamaları, Yahudilerin Fısıh bayramında *Gelecek Yıl Kudüs'te* şeklinde temennide bulunmaları, dualarında Kudüs'ü anmaları ve bazısının hac için Kudüs'e gitmesi Kudüs'ü hissetmelerini sağlamıştır.³⁸⁵ Diasporadaki Yahudi halkı Kudüs'e dönüp Mabel'di inşa etmeyi, ibadetlerini tekrar yerine getirmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedef hem Babil Sürgünü hem de Roma saldırısı sonrası Yahudi taleplerinin merkezinde olmuştur.³⁸⁶

Diasporaya dağılma öncesi Kudüs merkezli oluşturulan güçlü Birleşik İsrail Krallığı ve Süleyman Mabeli, Yahudi hayatının teşekkülünde önemli olmuştur. Diasporada Yahudi halkının Kudüs'e olan sevgi ve kente sahip olma arzusu bazı dönemler dışında güçlenmiş, yaşanan bu travmatik olaylar Yahudi halkında başkaldırma ve bağımsız yurtlarını oluşturmada itici bir güç olmuştur. Makkabi isyanı, Bar Kohba isyanı, Dreyfus davasındaki mücadele ve Filistinliler ile girişilen çatışmalarda sürgün ve diaspora sürecinde yaşanan sıkıntıların etkisi vardır.

2.2. DİASPORA VE KUDÜS

Kudüs bazı dönemler çok değer atfedilen bir şehir olmuş bazı dönemler neredeyse unutulmuştur. Şehrin son 4000 yılda barışçıl olarak el değıştirmesi sadece

---

³⁸⁴ Taner Aslan, "Yahudilerin Filistin'e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler", *Erdem* 59 (01 Nisan 2011): 58.

³⁸⁵ Caryn Aviv - David Shneer, *New Jews: The End of the Jewish Diaspora* (New York: New York University Press, 2005), 4-5.

³⁸⁶ Schiffman, "Jerusalem", 38.

iki kez olmuş, onun dışında şehir yerel ve askeri çatışmaları içeren en az 118 çatışmaya sahne olmuştur. Şehir 2 kez tamamen yok edilmiş, 23 kez kuşatılmış, 52 defa saldırıya uğramış ve 44 defa ele geçirilip yeniden kaybedilmiştir. Bunun dışında çok sayıda isyana ve terör saldırısına maruz kalmıştır.³⁸⁷

Kudüs, 1948 yılında İsrail'in kurulmasına kadar dinsel, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden birbirinden farklı bazen ıssız, genel olarak da gelişmiş, hareketli dönemler geçirmiştir. Bu durum şehre hâkim olanların gücüyle orantılı olmuştur. Şehir birinci diaspora döneminde Babil idaresinde yaklaşık 50 yıl kalmıştır. İkinci diaspora dönemi uzun sürmüş, şehirde ilk olarak Roma idaresi devam etmiştir. Bu dönemde Kudüs'e önem verilmemiş ancak Roma'nın Hristiyan inancını kabul etmesiyle şehir gelişmeye ve büyümeye başlamıştır. İslamiyetin ortaya çıkmasıyla da şehir Müslüman hâkimiyetinde daha özgürlükçü bir anlayışla idare edilmiştir. Kudüs 1917 yılında İslam idaresinden çıkmış, manda yönetimine geçmiştir.

Yahudilerin Kudüs'te hâkimiyetlerinin kesintiye uğradığı birinci ve ikinci diaspora dönemlerinde şehirde hâkim güçler “Babililer Döneminde Kudüs”, “Roma Döneminde Kudüs”, “Araplar Döneminde Kudüs”, “Haçlılar Döneminde Kudüs”, “Memlükler Döneminde Kudüs”, “Osmanlı Döneminde Kudüs” ve “İngiltere (Manda) Döneminde Kudüs” alt başlığında ele alınmıştır.

2.2.1. Babililer Döneminde Kudüs

Babil işgalinden Yahudi halkının Kudüs'e dönmeye başlamasına kadar geçen yaklaşık 50 yıllık dönem, Kudüs'te neler yaşandığına dair bilgi açısından karanlıktır. Bu dönemde Kudüs ile ilgili bilgiler ancak Tanah'ın Mezmurlar ve Nevi'im bölümünden çıkarılabilir. Yeremya ve Ezra bölümlerinde Kudüs'ün tahribi anlatılmaktadır. Kudüs'te bu döneme dair bilgi, sürgünün ilk zamanları ve sonrasındaki tarihsel durum karşılaştırılarak ve II. Kyros'un dönüş izninin ilk dönem eylemleri göz önünde bulundurularak yapılabilmektedir.³⁸⁸

Demografik değişikliğe uğrayan Kudüs, Babil saldırısıyla fiziksel yönden ağır darbe almıştır. Babil Sürgünü Yahudi halkının tamamını kapsamamıştır.

---

³⁸⁷ Cline, *Jerusalem besieged*, 2.

³⁸⁸ Oded Lipschitz, *The Fall and Rise of Jerusalem: Judah under Babylonian Rule* (Winona Lake, Ind: Eisenbrauns, 2005), 97-98.

Nebukadnezzer halkın yoksul kesimini şehirde tarımsal faaliyetlerde bulunması için bırakmıştır.³⁸⁹ Bazı kaynaklar Babillilerin Kudüs'ü yıktığına dair yeterli kaynağın bulunmadığını belirtmiştir. Kudüs'ün ve Mabel'in yıkılması sonrasında Yahudilerin bazıları sürgünün son bulmasını ve Mabel'in inşasını beklemişken başka bir kesim Kudüs'e alternatif bir yurt arayışında olmuştur. Mabel'in tahribi şehrin statüsünde maddi yönden değer kaybı yaratmıştır. Şehirde bilinmeyen sayıda kişi kalmıştır. Kalanlar taşradaki halkı oluşturmuştur. Kudüs kent merkezindeki halk Babil vatandaşlığını benimserken kırsal kesim aslını korumuştur. Şehrin kuzeyinde ve yakınında bulunan Bünyamin Kabilesi'ne Babil ordusunun dokunmamış olması ihtimali yüksektir. Çünkü kuşatma sırasında Babil ordusunun yaşadığı gıda sorununun Bünyamin Kabilesi'nin göndermiş olduğu gıdalarla çözülmüş olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Babil Krallığı'nın siyasi çıkarları nedeniyle Bünyamin Kabilesi'ni şehrin yeni sakinleri olarak iskân etmiş olabileceği de tahmin edilmektedir.³⁹⁰

Babil Sürgünü'nün devam ettiği süreçte Kudüs toprakları genel olarak boş, ıssız ve harabe bir halde kalmıştır. Babil saldırısı sonrasında Kudüs sokakları boşalmış, zenginler fakirleşmiştir.³⁹¹ Şehirde kalan halkın yaşlılardan ve yoksul kişilerden olması şehirde canlılığın oluşmasını engellemiştir. İnsanlardan arındırılan bölge, Yahudi tarihinin en radikal duraklama dönemlerinden kabul edilmektedir.³⁹² Yahudilerin Babil'e sürgüne gönderilmesi, Kudüs'te merkeziyetçi yapının bozulmasına sebep olmuştur. Kudüs'te kalanların genel olarak yaşlılardan ve eğitimsiz halktan oluşması, geleneksel aile yapısının ortaya çıkmasına neden olmuş, bu durum kabile sistemini yeniden canlandırmıştır. Kabile sistemi benzeri merkeziyetçiliğin başına yaşlılar geçmiş, din adamları ile birlikte yönetimi oluşturmuşlardır. Krallık yönetimin yerini küçük il yönetimi almıştır. Babil yönetimi sürgüne yollanan halkın topraklarını yoksul halka dağıtarak sürdürülebilir toprak üretimi sağlamıştır. Ayrıca

---

³⁸⁹ 2. Kr. 25:11.

³⁹⁰ Lipschitz, *The Fall and Rise of Jerusalem*, 104-107.

³⁹¹ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 46.

³⁹² Christoph Levin, "The Empty Land in Kings", *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts* (Berlin: Walter De Gruyter, 2010), 61.

toprak dağıtımını yerel halkın kendisini Babil Krallığı'na karşı borçlu hissetmesine ve krallığa koşulsuz sadık kalmasına neden olmuştur.³⁹³

Babil saldırısı Kudüs'te yeni bir sosyal ortam oluşturmıştır. Sürgünün ilk zamanlarında önceki dönemin sosyal ve dinî yaşamı sürdürülmeye çalışılmışsa da sonradan değişim yaşanmıştır.³⁹⁴ Babil Sürgünü boyunca Yehuda bölgesinde Pers hâkimiyetine kadar bölgede yerleşimin yoğun olmadığı, MÖ IV. yüzyılın ortalarına kadar bölgede Yahudilerden çok Edomluların yoğun olduğu düşünülmektedir. Kudüs'ün yoğun ve hareketli bir nüfusa sahip olması ancak Helenistik dönemde olmuştur.³⁹⁵ Babil'e sürgüne gönderilen halkın toprakları Yehuda'da kalan halka dağıtılmasına rağmen yerleşik halkın ekonomik durumu ciddi tahribat almış, yıkılan müstahkem şehirler uzun yıllar inşa edilmediği arkeolojik çalışmalarla ortaya konulmuştur. Yehuda'da yetiştirilen tahıl ürünleri yeterli olmamış, büyük toprak arazileri civar hâkimiyetlere geçmiştir. Kudüs özellikle sürgününün başlarında sosyal, kültürel ve ekonomik zenginliğini kaybetmiştir. Kudüs'ün yaşadığı maddi kayıplardan ziyade kentin kutsallığının çığnenmesi, Yahudi ibadet merkezi Mabet'in yıkılması ve Davud'un kurduğu monarşinin ortadan kaldırılması Yahudi tarihinde silinmez izler bırakmıştır.³⁹⁶

Yahudi halkının Kudüs'e kavuşmasını ve Mabet'i inşa etmesini, böylece birinci diaspora yaşamının sonlanmasını sağlayan II. Kyros'tur. II. Kyros ilk Pers devleti Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusudur. Büyük Kiros ya da Batı'da Cyrus olarak bilinir. Kyros MÖ 590 yılında doğmuş, MÖ 529 yılında ölmüştür. Pişmiş tablet üzerine Akad dili ve çivi yazısıyla hazırlanmış "Kyros Silindiri" olarak bilinen beyannameyi yayınlamıştır. Babil kölelerinin serbest bırakılmasından bahseden bu bildirge "İlk İnsan Hakları Beyannamesi" özelliğini taşımaktadır. 1879 yılında İngilizli arkeologlar tarafından bulunmuş olan beyanname, English British Museum'da sergilenmektedir.³⁹⁷

---

³⁹³ Farisani, "The Israelites in Palestine During the Babylonian Exile", 75-81.

³⁹⁴ Barton, "Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel", 375.

³⁹⁵ Anne Katrine de Hemmer Gudme - Ingrid Hjelm, ed., *Myths of Exile: History and Metaphor in the Hebrew Bible*, 1 Edition (London: Routledge, 2015), 3.

³⁹⁶ Farisani, "The Israelites in Palestine During the Babylonian Exile", 79-81.

³⁹⁷ Neyire Akpınarlı, "Kiros Silindirinin İnsan Hakları Hukuk Tarihi ile Sınırı ya da İnsan Hakları Hukuk Tarihinin Kiros Silindiri ile Sınırı", *İnsan Hakları Yıllığı* 36/1 (2018): 3.

Ahameniş, adını yöneticisi Akhaimenest'ten almıştır. Akhaimenest'ten sonra yerine geçen Teispes döneminde Persler önemli bir topluluk olmuşlardır. Teispes döneminde yönetim Persis ve Akhan olarak ikiye ayrılmıştır. Sonrasında bu iki bölge Medlere geçmiş, I. Kambyses'in yönetimine bırakılmıştır. I. Kambyses Med kralının kızıyla evlenmiş, bu evlilikten II. Kyros doğmuştur.³⁹⁸ II. Kyros, Ahsan bölgesinin yöneticiliğini yapmış, askeri ve ekonomik alanda gelişim sağlayarak Medlerin boyunduruğundan çıkıp bağımsızlığını ilan etmiştir. Bazı yorumlara göre ise bu mücadele iktidar savaşıdır. MÖ 550 yılında savaşın sonunda Med Kralı Astyages'i yenen Kyros, ilk Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur. MÖ 559 yılında tahta çıktığı andan itibaren yaklaşık otuz yıl hükümdarlık yapmış, hâkimiyetini sürekli genişletmiş ve krallığını büyütmüştür. Medleri yenmesi sonrasında Kyros, Anadolu'da hâkim güç olan Lidyalılarla karşı karşıya gelmiştir. MÖ 547 yılında yapılan savaşta Kyros Lidya'nın başkenti Sardes'i ele geçirerek Lidyalıları mağlup etmiş, Anadolu'yu hâkimiyeti altına almıştır. Lidyalıları yenerek sınırlarını ege kıyılarına kadar genişleten Kyros, Yunan şehir devletlerini de ele geçirmiştir.³⁹⁹

II. Kyros'un ordusu Mezopotamya'da Babil Krallığı ile de mücadeleye girişmiştir. MÖ 539 yılında Babil Krallığı'nın üzerine yürüyen Kyros, büyük bir direniş ile karşılaşmamıştır. Ancak bazı kaynaklar Babil'in teslim olmayıp direndiğini belirtmiştir.⁴⁰⁰ Babil Krallığı bu dönemde askeri yönden güçlü olmamıştır. Babil Krallığı birkaç yıl yetecek gıda stoğu yapmış, başlarda Kyros'un başarılı olmasını engellemiştir. Kyros, Fırat Nehri'nin yatağını değiştirerek Babillileri zor durumda bırakmıştır. Babil'in festival kutladığı zamanda sızma girişi yapan Pers ordusu, önemli yerleri birkaç gün içinde almıştır. Babil Kralı Nabonidus'un oğlu Belşesar savaşta öldürülmüş, Nabonidus ise Babil'de yakalanıp sürgüne yollanmıştır. Böylece Babil Krallığı'na son verilmiştir.⁴⁰¹ Babil Krallığı'nın sahip olduğu stratejik alan ve

---

³⁹⁸ Sevgi Sarıkaya, "Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihisi Büyük Kyros", *Mediterranean Journal of Humanities* 2/1 (19 Aralık 2011): 196.

³⁹⁹ Engin Eroğlu, "Pers Kralı Büyük Kyros'un Siyasi ve İktisadi Politikaları", *History Studies* 8/1 (2016): 41.

⁴⁰⁰ David Vanderhooft, "Cyrus II, Liberator or Conqueror? Ancient Historiography Concerning Cyrus in Babylon", *Judah and the Judeans in the Persian Period*, ed. Oded Lipschits - Manfred Oeming (Penn State University Press, 2006), 353-354.

⁴⁰¹ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian Empire* (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002), 42.

ekonomik büyüklük Pers İmparatorluğu'na geçmiş, bu durum Pers İmparatorluğu'nu siyasi ve ekonomik yönden zenginleştirmiştir.⁴⁰²

II. Kyros'un zaferiyle Persler, Mezopotamya, Suriye ve Filistin topraklarına hâkim olmuştur. Kyros seferlere devam etmiş, sınırlarını genişletmiştir. Hazar kıyılarına doğru genişletmek istediği krallığına engel olan Massagetlerle mücadele etmiştir. Kyros, Massaget Kraliçesi Tomris'e evlilik teklifinde bulunmuştur. Kyros'un amacının toprak olduğunu anlayan Tomris, red cevabı vermiştir. Kyros harekete geçmiş, Tomris'in oğlunu ve bir kısım askeri esir almıştır. Bunun üzerine savaş yapılmıştır. Savaş sonucunda Pers İmparatorluğu ağır yenilgi yaşamış, Kyros öldürülmüştür.⁴⁰³

II. Kyros'un insan haklarına değer vermesi ve bireylerin dinsel fikirlerine saygı göstermesi, hem kendi krallığında hem de diğer krallıklarda duyulmuştur. Askeri alandaki başarıları ve insan haklarına saygısı ile bilinen Kyros'un, Babilliler üzerine düzenlediği askeri seferde Yahudiler kendisine destek olmuş ve Babil Krallığı'nın mağlup olmasını istemişlerdir. Babil Krallığı'nın yenilmesi durumunda Kudüs'e dönme umutları olmuştur. Umut ettikleri ve hayalini kurdukları Kudüs'e dönmeleri Babil Krallığı'nın mağlup olmasıyla gerçekleşmiştir. Kyros dönemin zalim uygulamalarına karşı çıkmış, sürgündeki halkların yurtlarına dönmelerine izin vermiş ve inançlarını yaşamalarına saygı göstermiştir. Kyros Kudüs kültürünü kendi dinî kültüne uyumlu görmüştür. Zerdüştiliğin tektanrıcılık inancının Yahudiliğin tek Tanrı Yahve inancıyla benzerliği, Yahudi halkının Kudüs'e dönmelerini sağlamada sebep olarak gösterilmektedir. Kyros'un Yahudilerin topraklarına dönmelerine izin vermesinin bir başka nedeni ise genişlettiği topraklarını güven altına almak istemesidir. Yehuda bölgesi Mısır'dan gelebilecek saldırılara karşı tampon görevi görmüştür.⁴⁰⁴

Babillileri yenmesi sonrasında Yahudi halkına Kudüs'e dönme ve mabedi inşa etme izni vermesi ve finans desteğinde bulunması II. Kyros'u Yahudi ve Kudüs

---

⁴⁰² Akın Bingöl - İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi* 35 (2015): 40.

⁴⁰³ İlhami Durmuş, "Massagetler", *Bilgi* 3 (1996): 89.

⁴⁰⁴ Amélie Kuhrt, "The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy", *Journal for the Study of the Old Testament* 8/25 (Şubat 1983): 84.

tarihinde unutulmaz yapmıştır.⁴⁰⁵ Tanah'ta yeryüzündeki bütün krallıkların Kyros'a verildiği ve Kyros'un Kudüs'te Tanrı'ya Mabel inşa etmekle görevlendirildiği belirtilmektedir. Bu durum Tanah'ta “...Göklerin Tanrı'sı RAB yeryüzünün bütün krallıklarını bana verdi. Beni Yehuda'daki Yerus̄alim Kenti'nde kendisi için bir Tapınak yapmakla görevlendirdi. Aranızda kim varsa Tanrı'sı onunla olsun. Yehuda'daki Yerus̄alim kentine gidip İsrail'in Tanrı'sı RAB'bin, Yerus̄alim'deki Tanrı'nın Tapınağı'nı yeniden yapsınlar” şeklinde işlenmektedir.⁴⁰⁶

2.2.2. Roma Döneminde Kudüs

Kudüs MÖ 37 yılında Roma idaresine geçmiştir. Yehuda'yı yönetmesi için vali olarak Herod atanmıştır. Herod yönetiminde Kudüs imar edilmiş, kemerler, kaleler, saraylar yapılmış ve en önemlisi Mabel restore edilmiştir. Mabel daha büyük ve ihtişamlı hale getirilmiştir. Herod ve halefleri döneminde Kudüs genişlemiş ve kentin nüfusu artmıştır. Kudüs'te yaşanan gelişmeler altında Yahudi isyancı gruplarının Romalı valilerin baskılarına karşı çıkması ile başlayan isyanı Roma bastırmıştır. Titus tarafından bastırılan isyan sonucunda Mabel ve Kudüs tahrip edilmiştir. Kudüs'te kalan Yahudi isyancılarının çocuk ve torunları Bar Kohba liderliğinde 132 yılında isyan başlatmıştır. Bu isyan da bastırılmış, Yahudiler Kudüs'ten tamamen çıkarılmışlardır. Yahudi izlerini Kudüs'ten silmeye çalışan Hadrianus, Yahudi halkının şehre girmesini yasaklamış, şehre girme cezasını ölüm olarak belirlemiştir. Hadrianus yaptığı çalışmalara rağmen Kudüs'ün en önemsiz 200 yıllık tarihini başlatmıştır.⁴⁰⁷

70 yılından sonra Roma'nın Kudüs'e getirmiş olduğu yenilikler arasında mimari özellikler de vardır. Mimari araçlar arasında tuğla, priket ve seramiğin üretilmesi ve kullanılması olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun şehre getirdiği yeni kalıp biçimleri, Kudüs halkının çanak çömlek şekillerini de değiştirmiştir. Ölü gömme yerlerinin Kudüs dışında olması uygulamasına Roma döneminde devam edilmiştir. Ancak uygulama farklılık göstermiştir. Kent çevresinde ölü yakma törenleri, sanduka

---

⁴⁰⁵ Amélie T. L. Kuhrt, “The Achaemenid Empire: A Babylonian Perspective”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 34 (1988): 61.

⁴⁰⁶ Ezr. 1:1-4.

⁴⁰⁷ Arie Sharon, “Planning Jerusalem: The Old City And Its Environs”, *Ekistics* 38/228 (1974): 370-372.

mezarlar ve mezarlık mağaralarını barındıran alanlar oluşturulmuştur. 70 yılında Kudüs'ün tahrip edilmesiyle yaşam önceki durumdan çok farklı hal almıştır. Şehirde Roma güçlerinin etkinliği artmış, Mabet'in yerinde 10. Roma lejyonu konuşlandırılmıştır. Hadrianus tarafından 130 yılında şehrin yakınında Kudüs'ten daha küçük, tamamen Greko-Romen kültür anlayışını yansıtan bir yer kurulmuştur. Burası Yahudi kültüründen uzak ve Yahudilerin girilmesine izin verilmeyen bir yer olmuştur. Bunun Bar Kohba isyanının nedenlerinden biri olduğu düşünülmektedir.⁴⁰⁸

İmparator I. Konstantin'in Hristiyanlığı kabul etmesi ve Milano Fermanı'nı yayınlaması ile Hristiyanlık serbest bırakılmıştır.⁴⁰⁹ İmparatoriçe Helena dinsel hoşgörüyü 326 yılında gittiği Kudüs'te arkeolog olarak çalışıp Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve defnedildiği yerleri bulmaya çalışmıştır. Helena burada Hristiyanlar için önemli olan Kutsal Kabir Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. Bunun dışında başka yapılar inşa ettiren Helena, Kudüs'ün gelişip kutsallaşmasını sağlamış; şehirde hacılar, keşişler, rahibeler için manastırlar ve darülacezeler yaptırmıştır.⁴¹⁰ Onun dışında şehrin imarı noktasında önemli çalışmalar yapılmamıştır.⁴¹¹

Aelia Capitolina olan Kudüs'ün adı putperestliği anımsattığı için Milano Fermanı sonrasında Yeruslaim olarak değiştirilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Kudüs, imparatorluğun doğu kısmı olan Bizans yönetiminde kalmıştır. Bizans döneminde kentte istikrar, şehirleşme ve gelişme hâkim olmuştur. Kudüs Hristiyan dinî merkezi olarak değer görmüştür.⁴¹²

İmparator Konstantin, Hadrianus döneminde olduğu gibi Kudüs'teki Yahudi halkına karşı sert davranmış, Yahudilerin Kudüs'e girmeleri yılda sadece bir kere olacak şekilde izne tabi tutmuştur. 339 yılında Yahudi halkıyla diğer ırkların evliliği yasaklanmıştır. Bizans döneminde Yahudi halkına yakınlık duyup onlara Kudüs'ü teslim eden mabetlerini inşa etme izni veren Julianus'tur. Julianus, Hadrianus ve

---

⁴⁰⁸ Shlomit Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina - Jerusalem in the Roman period: In Light of Archaeological Research* (Leiden ; Boston: Brill, 2019), 432: 201-203.

⁴⁰⁹ Muhammed Güngör, "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (30 Haziran 2020): 152.

⁴¹⁰ Sharon, "Planning Jerusalem: The Old City And Its Environs", 373.

⁴¹¹ Hüseyin Köftürcü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/71 (2020): 1056.

⁴¹² Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 156-157.

Konstantin'in uyguladığı baskıları azaltmış, Yahudi halkından alınan vergileri kaldırmış ve mülklerini iade etmiştir. Yahudi halkının Mabed'in inşası için temin etmiş olmuş olduğu inşaat malzemeleri 29 Mayıs 363 tarihinde Kudüs'te yaşanan deprem sonrası yanmış, Mabed inşa edilmemiştir. Bu olaydan mutluluk duyan Hristiyanlar, Julianus'un çıktığı seferde öldürülmesi ile Yahudi halkına sağlanan avantajlı durumu tersine çevirmiştir. Julianus'un yerine geçen komutanı, Hristiyanlığı kalkındırıp Yahudilerin Kudüs'e girmesini tekrardan yasaklamıştır.⁴¹³

Bizans yönetimi elinde bulundurduğu Kudüs'ü, 614 yılında Sasanilere kaptırmıştır. Bu olay Yahudi halkı için sevindirici olmuş, Yahudiler Sasanilere destek vermişlerdir. Bu durum Yahudi halkında Mesih coşkusu yaratmıştır. Sasanilerin bu yardıma ihtiyacı olmuştur. Ancak Yahudi desteğinin ne ölçüde olduğu belirsizdir. Kudüs'ün Yahudi ve Sasani ortaklığına geçmesiyle Sasaniler Yahudilere mabedlerini inşa etme izni vermiş ve kurban ibadetinin yerine getirilmesini istemiştir. Kudüs'te yaklaşık 500 yıl Yahudi halkının serbestçe hareket edemediği yerde sunak inşa edilmiş, kurban ibadeti yerine getirilmiştir.⁴¹⁴

614 yılında Sasanilerin Kudüs'e saldırması, Kudüs tarihinde Titus saldırısından sonra şehir halkına ve şehre yapılmış en büyük saldırılardan biridir. Kentte bulunan Hristiyanlar, Sasani askerleri ve onlara yardım eden Yahudiler tarafından saldırılara maruz kalmış; bu saldırılarda 57.000-90.000 arasında asker öldürülmüş, 30.000 asker esir edilmiştir. Bu esnada şehrin önemli yapıları olan Kutsal Kabir Kilisesi, St. Stephan Kilisesi, St. Mary Kilisesi ve Eleona Kilisesi'ne büyük zarar verilmiş ve Kudüs yağmalanmıştır. Ancak Sasanilerin Kudüs hâkimiyeti uzun sürmemiştir. 628 yılında Bizans ordusu Sasanileri yenmiş; Kudüs'e tekrardan hâkim olmuştur. 630 yılında Kudüs'e giren Bizans Kralı Heraklius, şehri yeniden Hristiyan kenti yapmıştır. Burada bulunan Yahudi halkının Hristiyanlara yaptığı zulmü karşılıksız bırakmayan Heraklius, şehirdeki Yahudilerin çoğunun öldürülmesi emrini vermiş ve bir kısmını göçe zorlamıştır. Göç eden Yahudilerin bir kısmı Urfa'ya

---

⁴¹³ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 153-155.

⁴¹⁴ Sivan Hagith, "From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/ Christian Polemics", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 41/3 (2000): 286-292.

giderken bir kısmı Arap ordularına katılmıştır. Bizans'ın egemenliğine giren şehir, kısa süre sonra 638 yılında Müslümanların eline geçmiştir.⁴¹⁵

2.2.3. Araplar Döneminde Kudüs

Kudüs, Yahudilik ve Hristiyanlığın yanı sıra İslamiyet için de önemlidir. Çünkü İslamiyet Hz. Musa ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmesinin yanında Kudüs'e kutsallık ve değer kazandıran Davud ve Süleyman'ın peygamberliğini de kabul etmiştir. Bu nedenle bu iki inancın İslamiyet'e ters düşmeyecek inanç, ibadet ve kabulleri İslamiyet için de doğru ve geçerlidir. Kudüs'ün İslamiyet için önemli olmasının nedenlerinden bir diğeri de Müslümanların ilk kıblesi olmasıdır. Bu, İslamiyetin ilk yıllarında böyle olmuştur. Kudüs'ün o dönemde kible olarak kabul edilmesi Müslümanlara yönelik Yahudi eleştirisini ve alaycılığını çekmiştir. Müslümanların ilk kiblesinin yönünü Süleyman Mabed'inin inşa edildiği Moriya Dağı'ndan Mekke'de bulunan Kâbe'ye değiştirilmesi 623-624 yılında gerçekleşmiştir. Hz. Muhammed, namaz ibadeti sırasında kendisine gelen *“Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü oraya dönün”*⁴¹⁶ ayetiyle yönünü Süleyman Mabedi'nin olduğu Kudüs yönünden, Mekke'de bulunan Mescid-i Haram'a (Kâbe) doğru çevirmiştir. Kudüs'ün İslamiyet'in ilk kıblesi olarak kabul edilmesinde farklı görüşler ileri sürülmüş, bunların bir tanesi de Medine'deki Yahudilerin gönlünü kazanıp İslamiyet'e ısınmalarını sağlamak olduğu görüşüdür.⁴¹⁷

Müslümanların Kudüs'e önem vermesinin diğer bir nedeni Mirac hadisesidir. Hz. Muhammed'in Allah katına yükseltilip Allah ile görüşmesinin ilk durağı Kudüs'ün merkezi olan Mescid-i Aksa olmuştur. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de *“Bir gece, kendisine bazı ayetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehdir.”* şeklinde ifade edilmektedir.⁴¹⁸ Kudüs'te o dönemde Süleyman

---

⁴¹⁵ Muhittin Çeken, “VII. Yüzyılda Bizans-Sasani Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs”, *Yeni Fikir Dergisi* 9/21 (2018): 62-67.

⁴¹⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011).

⁴¹⁷ Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, 11.

⁴¹⁸ el-İsrâ 17:1.

Mabedi'nin yıkılmış olması ya da orada önceden başka mabedlerin inşa edilmiş olması ve Emeviler döneminde inşa edilecek olan Mescid-i Aksa'nın o dönemde bulunmaması Kudüs'ün kutsallığından bir şey eksiltmemiştir. Çünkü İslamiyet için mekân amaçtan ziyade araçtır.⁴¹⁹ Mirac'a yükselme Kubbetü's Sahre'nin üzerine inşa edildiği Hacer-i Muallak isimli kaya üzerinden gerçekleşmiştir.⁴²⁰

Hz. Muhammed'in vefat etmesi ile halife seçilen Hz. Ebubekir'in iki yıllık hilafetinden sonra Hz. Ömer halife olmuştur. Hz. Ömer döneminde İslam ordusu fetih politikasına hız vermiş, İran, Irak, Ürdün, Mısır, Lübnan ve Suriye'yi fethetmiştir. Hz. Ömer'in Bizans ordusuyla savaşı için gönderdiği İslam ordusu, Bizans'ı Yermük Savaşı'nda yenmiştir. Bizans bu yenilgi sonrasında orduyu geri çekmiş, Müslüman ordusuyla Kudüs yönetimi karşı karşıya kalmıştır. Kuşatılan Kudüs'ün teslim olma şartını Hz. Ömer'in gelmesine bağlayan Kudüs patriği Sophronios, Hz. Ömer'in gelmesi ile kenti barışçıl bir şekilde 638 yılında Müslümanların hâkimiyetine bırakmıştır. Hz. Ömer, şehrin Hristiyan sakinlerine dokunmamış, kendisine ibadetini yapabileceği Kutsal Kabir Kilisesi teklif edilmiş, Hz. Ömer bu teklifi reddederek buranın gelecekte mescit olmasının önüne geçmiştir. Hz. Ömer şehirdeki Müslüman olmayan halka cizye vermesi karşılığında dinî serbestlik tanımış, yaklaşık 500 yıl boyunca Yahudilerin girmesinin yasaklanmış olduğu Kudüs'e girmelerine ve ibadetlerini yapmalarına izin vermiştir.⁴²¹

Hz. Ömer, Kudüs'te huzurlu bir ortam sağlanması yönünde bir politika izlemiştir. Hz. Muhammed'in Mirac'a çıktığı yeri tespit etmiş, buranın çöp olarak kullanılmasını hayretle karşılamış, buranın temizlenmesi emrini vermiştir. Süleyman Mabedi'nin yeri olan bölgeyi temizledikten sonra kendi adını taşıyan bir mescit inşa ettirmiştir. Yahudiler Hz. Ömer'den burayı ziyaret etme ve burada dua etme imtiyazını elde etmişlerdir.⁴²² Hz. Ömer yerel halka istedikleri bölgelere göç etme izni vermiş, topraklarının kendilerinde kalmasını sağlamış ancak gelirinden ve toprağı işleme izninden Müslüman hazinesine vergi verilmesini şart koşmuştur. Özel mülke saygı

---

⁴¹⁹ Ahmet Ağırakça, "Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı", *Artuklu Akademi* 1/2 (2015): 12.

⁴²⁰ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 177.

⁴²¹ Osman Aydın, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 622.

⁴²² Mustafa Yiğitoğlu, "Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (02 Aralık 2017): 137-138.

duyan Hz. Ömer, Kudüs'ün topraklarının ganimet olarak değerlendirilmesine ve Müslümanlara dağıtılmasına izin vermemiştir.⁴²³

Muaviye Bin Ebu Süfyan 640 yılında Hz. Ömer tarafından Şam valisi olarak atanmıştır. Hz. Ömer'in şehit edilmesi sonrasında Muaviye'nin akrabası olan Hz. Osman halife olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Muaviye, Hz. Ali'den Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasını istemiştir. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki anlaşmazlık savaşa neden olmuştur. Hz. Ali'nin iki yıllık halifeliği sonrasında şehit edilmesiyle 661 yılında Müslüman ileri gelenleri Kudüs'te toplanıp Muaviye'yi halife olarak seçmişlerdir. Muaviye, Müslüman topraklarının kalkınması için imar faaliyetlerinde bulunmuş, Suriye, Filistin ve özellikle Kudüs'ün kalkınması için çaba harcamıştır.⁴²⁴

Muaviye'nin 80 yaşında ölmesi sonrasında yerine oğlu Yezid geçmiş, Yezid'in ölmesinden sonra yerine akrabası Mervan geçmiştir. Mervan'ın Şam ve Kudüs emiri seçildiği dönemde İslam dünyası ayrılık yaşamış, Mekke, Irak ve İran Abbasilerin elinde olmuştur. Mervan'ın ölmesi sonrasında yerine oğlu Abdülmelik geçmiştir.⁴²⁵ Müslümanlar için yapıldığı andan günümüze kadar önem verilen ve Müslümanların Kudüs'teki sembolü haline gelen Mescid-i Aksa, Abdülmelik tarafından inşa edilmeye başlanmıştır. Yapı, Muaviye döneminde yapılmak istenmiş ancak bu mümkün olmamıştır. Kubbetü's Sahre 685-691 yıllarında Abdülmelik tarafından Hz. Muhammed'in Mirac'a çıktığı yerde inşa edilmiştir. Mescid-i Aksa'nın inşasının bitirilmesi ise 705 yılında Abdülmelik'in oğlu Velid tarafından gerçekleştirilmiştir. Geniş zaman aralığında inşası bitirilen Mescid-i Aksa'nın en yüksek yerinde Kubbetü's Sahre yer almaktadır.⁴²⁶

Emevi döneminde Kudüs'ün imar faaliyetleri Mescid-i Aksa ile sınırlı olmamış, şehirde çok sayıda Emevi faaliyeti olduğu tespit edilmiştir. Şehrin surlarının tahkim edilmesi Emeviler döneminde olmuştur. Bu dönemde bir dizi saray da inşa

---

⁴²³ Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Döneminde (634-644) Kudüs'ün Fethi ve İskân", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 21/3 (2021): 343.

⁴²⁴ Amikam Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage* (Leiden ; New York: E.J. Brill, 1995), 23.

⁴²⁵ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 184-185.

⁴²⁶ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 270.

edilmiştir. Saraylardan biri halifenin doğrudan mescide gidebilmesi için bir köprüyle Mescid-i Aksa'ya bağlanmıştır. Şehre yeni kapılar da kazandırılmıştır. Emeviler döneminde Hristiyan ve Yahudilerin Kudüs'te yaşamalarına izin verilmiş, onlara hoşgörüyle yaklaşmıştır.⁴²⁷

Kudüs'te Emevi idaresi, Abbasilerin yaptıkları bir ihtilalle son bulmuş, 750 yılında şehrin idaresi Abbasi yönetimine geçmiştir. Abbasilerin merkezi Bağdat olmuştur. Ancak Kudüs'e önem verilmeye devam edilmiş, bu dönemde de dinsel hoşgörü sürdürülmüştür. Bazı tarihçiler Abbasilerin Kudüs'e önem vermediğini belirtmiş olsa da bu dönemde İslami yapılara eklemeler yapılmıştır. Abbasi yönetiminde Mescid-i Aksa onarılıp genişletilmiş, harem bölgesine iki yeni kapı inşa edilmiştir.⁴²⁸

Abbasi döneminde Kudüs ile ilgili bilgiler arkeolojik buluntular çerçevesinde de değerlendirilmektedir. Abbasi döneminde kullanılan pazarın yanında bulunan alanda yapılan kazılarda elde edilen buluntular Kudüs'ün tüketimi, üretimi ve ticareti hakkında bilgi vermektedir. O dönemde patlıcan, elma, dut, erik, armut, yaban mersini gibi bitki türlerinin, tahıllar baklagiller, meyveler, sebzeler ve şifalı bitkilerin bölgede yetiştirildiği düşünülmektedir. Ancak bu çeşitlilik önceki medeniyetlerin çeşitliliğinden de kaynaklanmış olabilir. Ayrıca şarap tüketiminin bu dönemde olması dinî çeşitliliğin varlığına işaret olarak değerlendirilmektedir.⁴²⁹

Müslümanların Kudüs'ü fethetmesi, zamanla Kudüs Patrikhanesi'nin yapısal durumunun bozulmasına neden olmuştur. Müslümanların eline geçen Kudüs'te Müslüman yönetiminden çekinen ve ilerleyen yüzyıllarda durumun ilk dönemlere göre kötüleşmesi VIII. ve IX. yüzyıl boyunca Hristiyan halkın Kudüs'ten göç etmesine neden olmuş, bölgede Hristiyan varlığı azalmıştır. Kudüs'te azalan Hristiyan

---

⁴²⁷ Jodi Magness, "The Walls of Jerusalem in the Early Islamic Period", *The Biblical Archaeologist* 54/4 (Aralık 1991): 208.

⁴²⁸ Ghada Hashem Talhami, "The Modern History of Islamic Jerusalem: Academic Myths and Propaganda", *Middle East Policy* 7/2 (Şubat 2000): 121.

⁴²⁹ Oriya Amichay v.dğr., "A Bazaar Assemblage: Reconstructing Consumption, Production and Trade from Mineralised Seeds in Abbasid Jerusalem", *Antiquity* 93/367 (Şubat 2019): 214.

nüfusuna rağmen Kudüs'teki Hristiyan ibadet yerlerinin bakımı ve koruyuculuğu Kudüs Patrikhanesi'nde kalmaya devam etmiştir.⁴³⁰

Ahmet Bin Tolun'un Mısır'da Tolunoğulları Hanedanlığını kurması ve Filistin'i almasıyla Kudüs 878-905 yılları arasında Tolunoğullarının hâkimiyetinde kalmıştır. Bu yıllarda kent sakin bir dönem geçirmiştir. Kaynaklarda bu dönemle ilgili detaylı bilgilerin olmaması, Tolunoğulları döneminde Kudüs'e çok fazla önem verilmediğine işaret ettiği belirtilmektedir. Bu dönemde kentin Hristiyan halkına karşı sert davranılmış ve bazı kiliseler yıktırılmıştır. Kiliselerin izinsiz inşa edilmesi nedeniyle yıktırılmış olabileceği de düşünülmektedir.⁴³¹ Tolunoğulları yönetimine son veren Abbasiler, 905-935 yıllarında Kudüs'te tekrar hâkimiyet sağladıktan sonra Muhammed b. Toğaç, 935 yılında Mısır ve Kudüs'ü ele geçirip İhşidiler yönetimine katmıştır. İhşidiler yönetiminde Hristiyan ve Yahudiler baskı görmüştür. Kentin Müslümanlar için değerli olması nedeniyle İhşidi yönetimi tarafından kente önem verilmiştir. Fatimilerin 969 yılında İhşidileri yenmeleriyle Kudüs Fatimilerin hâkimiyetine geçmiştir.⁴³²

Kudüs 969 yılından 1073 yılına kadar Fatimilerin hâkimiyetinde kalmıştır. 1073 yılından sonra Selçukluların eline geçen şehir, Haçlıların 1099 yılında Kudüs'ü almasından bir yıl önce, 1098 yılında yeniden Fatimilerin eline geçmiştir. Fatimiler döneminde şehir, Bizans şehir yapılanmasından çok farklı olmamıştır. XI. yüzyılda Davud şehri ve Siyon Dağı'nı şehir duvarlarının dışına bırakan güneydeki şehir duvarları yeniden inşa edilmiş ve kuzeybatı duvarı yeniden düzenlenmiştir. Birçok yeni kamu binası inşa edilmiş, şehrin altyapısında değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde Kudüs'ün nüfusu Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden oluşan yaklaşık 25.000 civarında olmuştur. Kudüs dışında yaşayan Yahudiler ve Hristiyanlar çeşitli zorluklar bulunmasına rağmen hac görevlerini yerine getirmek için şehre gelmişlerdir.⁴³³

---

⁴³⁰ Milka Levy-Rubin, "The Reorganization of the Patriarchate of Jerusalem during the Early Muslim Period", *Aram* 15 (2003): 222.

⁴³¹ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 237.

⁴³² Casim Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 328.

⁴³³ Adrian John Boas, *Jerusalem in the time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under the Frankish Rule* (London New York: Routledge, 2001), 8-9.

Kudüs, Fatimiler döneminde Abbasiler dönemine kıyasla daha gelişmiş bir dönem yaşamıştır. Ancak Fatimiler Şii oldukları için Sünnilerin şehre girmesini yasaklamışlardır. Bu dönemde Mısır Yahudileri zenginleşirken Kudüs'teki Yahudiler ekonomik refahtan uzak kalmıştır. Kudüs'e gelen Hristiyan nüfusu artmış ve Hristiyanlar şehirdeki Müslüman halktan daha fazla zenginleşmişlerdir. Bu dönemde, Yahudi tebaaya Moriya Dağı'nda ibadet edebilme ve şehirde sinagog sahibi olabilme hakkı tanınmıştır. Yahudiler ekonomik yönden önceki dönemlere benzer durumdayken dinî yönden özgür olmuşlardır. Özgür ortama rağmen Yahudiler arasında Rabbani ve Karai Yahudileri şeklindeki bölünme bu dönemde de devam etmiştir.⁴³⁴

Kudüs XI. yüzyılın ilk yarısında yaşanan depremlerle hasar almıştır. 1016 yılındaki depremde Kubbetü's Sahre yıkılmış, 1033 yılındaki deprem sırasında Mescid-i Aksa hasar almıştır. Depremde şehrin surlarının çoğu yıkılmış, kent ağır ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca depremlerde sinagog da yıkılmıştır. Şehrin imar faaliyetlerinde ve şehir planlanmasında değişimler olmuş, Yahudi mahallesi surların arkasında kalmıştır. Bunun üzerine Fatimi yönetimi şehrin kuzeydoğusunda Yahudilerin yeni yerleşim yerleri kurmalarını sağlamıştır.⁴³⁵

Mısır'da yaşanan isyanlar ve vezirlerin söz sahibi olmak istemesi, yaşanan kuraklık ve kıtlık Fatimilerin Filistin'deki egemenliğinin zayıflamasına neden olmuştur. O dönemde Horasan'da kurulan Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti Irak ve Anadolu'ya kadar yayılmıştır. 1071 yılından Malazgirt'te Bizanslılara karşı karşıya kalan Selçukluların Bizans'ı yenmesiyle Türk İslam ilişkileri gelişmiştir. Selçuklu devleti sergilediği genişleme politikasıyla hâkimiyetini Kudüs sınırlarına kadar genişletmiştir. Selçuklu emiri Atsız b. Abak el-Harezmi Filistin bölgesinin fethini tamamlamak üzere kuşattığı Kudüs'ü 1073 yılında barışçıl bir yolla ele geçirmiştir. Ancak Mısır'da olduğu süreçte Kudüs'te isyan başlatan yerel halkı sindirmek için dönen Atsız, halka karşı acımasızca davranıp şehri talan etmiştir. Atsız'ın ölümü sonrasında yerine geçen Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş ve kente vali atanan

---

⁴³⁴ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 197-198.

⁴³⁵ Mustafa Yıldırım, "Şii Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs", *Journal Of History And Future* 7/1 (2021): 506.

Artuk Bey şehirde barışçıl bir ortamın sürmesini sağlamıştır. Artuk Bey'den sonra şehrin idaresi, oğulları Emîr İlgâzi ve Sökmen'e geçmiştir. Şehirde Selçuklular döneminde, Fatimiler dönemine göre dinsel ve entellektüel canlanma olmuştur.⁴³⁶

Haçlı Seferleri sırasında Selçukluların zayıfladığını gören Fatimiler, Kudüs'ü kuşatıp şehri tekrar ele geçirmişlerdir. Burada bulunan İlgâzi, Sökmen ve maiyetindekilere iyi davranıp hareket serbestliği tanımış ve maddi destekte bulunmuşlardır. Fatimi yönetimi Kudüs'ü idare için İftihârüddeve adında bir vali atamıştır. Ancak Haçlılar Kudüs'ü ele geçirmiş, İftihârüddeve'nin valiliği uzun sürmemiştir.⁴³⁷

2.2.4. Haçlılar Döneminde Kudüs

Kudüs'te yaklaşık 450 yıl süren Müslüman hâkimiyeti, 18 Kasım 1095 yılında Güney Fransa'nın Clermont kasabasında Papa II. Urban liderliğinde 300 din adamının batıdaki Hristiyanların doğudaki Hristiyan kardeşlerini ve Helena'nın yaptırdığı Kutsal Kabir Kilisesi'ni Müslümanların elinden kurtarması için yaptığı çağrıyla sona yaklaşmıştır. Papa Urban, Hristiyanların düşmanlarına karşı birleşmesi ve kendi aralarındaki mücadeleleri sonlandırmaları çağrısında bulunmuş, günah işlemenin kefareti olarak Haçlı Seferi'ne çıkılmasından daha iyi bir yol olmadığını belirtmiştir.⁴³⁸

Çağrıdan bir yıl sonra büyük bir Haçlı ordusu sefere çıkmıştır. Üç yıllık Haçlı Seferi'nin zirvesi, Kudüs'ün kuşatılması olmuştur. 7 Haziran 1099 yılında Kudüs'e varılmıştır. Sefere Godfrey komutasında 40.000 asker katılmış, bunlardan 1.500'i Şövalye, 20.000'i piyade olmuştur. Tahminlere göre Kudüs'ü savunmak için yaklaşık 40.000 Müslüman ve Yahudi'den oluşan askeri bir grup karşı koymuştur. Haçlı ordusu 13 Haziran'da yaptığı ilk saldırıda başarısız olmuştur. Mısır'dan gelebilecek tehdit, askerlerin bitkinliği ve umutsuzluğu; erzak ve iklim koşulları uzun süreli bir kuşatmayı zorlaştırmıştır. Haçlı ordusu bir yandan askerlerin dinî duygularını canlandırmaya çalışırken bir yandan da Kudüs'ü almak için gerekli teçhizatları temin etmiştir.⁴³⁹ 15

---

⁴³⁶ Tülay Metin, "Selçuklular ve Kudüs", *Journal Of History And Future* 5/3 (2019): 662-665.

⁴³⁷ Ergin Ayan, "Fatimiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019): 8.

⁴³⁸ Conor Kostick, *The Siege of Jerusalem: Crusade and Conquest in 1099* (London ; New York: Continuum, 2009), 1.

⁴³⁹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, 10.

Temmuz sabahı Godfrey, kurmuş olduğu kulenin tepesinden bir savaşçı birliğini şehrin surlarına doğru bir köprüden geçirerek şehre ulaşmıştır. Ardından Raymon’un birlikleri şehre güneyden girmiştir. Savaş Haçlıların galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Haçlı ordusu Yahudileri ve Müslümanları acımasızca öldürmüştür. Moriah Dağı, Mescid-i Aksa ve Kubbetü’s Sahre etrafında çok fazla feci olay yaşanmış, neredeyse kimse kalmayacak şekilde katliam yapılmıştır. Katliamda   l   sayısının Müslümanlar tarafından abartıldığını söyleyen Hristiyanlar,   l   sayısını az göstermeye çalışmıştır. Raymond, katliam sırasında kanların ayak bileklerine kadar yükseldiğini belirtmiş, Tanrı’nın kendilerine yardım ettiğine inanmıştır. 15 Temmuz’dan sonra 8 gün zafer kutlaması yapılmıştır.⁴⁴⁰

Haçlı ordusunun Kudüs’   ele geçirmesinden sonra Mısır veziri, Haçlılara karşı Askalon yakınlarında Ağustos 1099 yılında başlattığı savaşı kazanmış, savaşta ciddi oranda ganimet elde etmiştir. Galibiyet sonrasında bitkin haldeki Haçlı askerleri evlerine dönmeye karar vermiş, Kudüs’te Hristiyan mirasını korumak için 300 civarında şövalye kalmıştır. Bundan sonraki on yılda batıdan gelen filoların yardımı ve Kudüs’teki Müslümanların pasifliği sayesinde Hristiyanlar tüm kıyı şeridini ele geçirmişlerdir.⁴⁴¹

Haçlıların Kudüs’   almasıyla şehirde bulunan camiler kiliseye döndürülmüş, Mescid-i Aksa kralların sarayı yapılmış, Kutsal Kabir Kilisesi yeniden inşa edilmiştir. Yahudi ve Müslümanların daimi olarak şehirde kalmaları yasaklanmıştır. 1099 yılından 1187 yılına kadar şehir Hristiyan kenti olarak kalmıştır. Müslümanların Kudüs’te yaşadığı katliama ve Müslüman yapıların Hristiyan egemenliğinde yaşadığı tahribata karşı Selahaddin Eyyubi harekete geçmiştir. Selahaddin Eyyubi ilk olarak 4 Temmuz 1187 yılında Hıttin bölgesinde Kudüs krallık ordusunu yenmiş, krallığa ait kaleleri ve şehirleri ele geçirmeye başlamıştır. Kudüs’  n teslimi için Haçlılarla görüşmenin sonuçsuz kalması   zerine 20 Eylül’de Kudüs’e gelen Selahaddin Eyyubi’nin ordusu, Kudüs krallık ordusunun savunma hatlarını kırıp Kudüs’   teslim

---

⁴⁴⁰ Simon John, “The ‘Feast of the Liberation of Jerusalem’: Remembering and Reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099–1187”, *Journal of Medieval History* 41/4 (02 Ekim 2015): 413.

⁴⁴¹ Jonathan Philips, “The Crusades: A Complete History”, *History Today* 64/5 (2015): 8.

almıştır. 30 Eylül'de görüşen Selahaddin ile Balian d'ibelin Kudüs'ün Müslümanlara teslim edilmesi hususunda anlaşmıştır.⁴⁴²

Selahaddin Eyyubi 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'e girmiş, Kudüs'teki yerel halka karşı ılımlı bir tutum içerisinde olmuş, halka fidye karşılığında serbestiyet tanımıştır. Erkekler on, kadınlar beş, çocukların iki dinar fidye vermeleri serbest kalmaları için yeterli görülmüştür. Yoksul halkın bir kısmının fidye vermeden Kudüs'ten çıkabileceğini belirtmiştir.⁴⁴³ Selahaddin Eyyubi, Kudüs'ü Haçlılardan aldıktan sonra kentin Müslüman kimliğini tekrar kazanması için çalışmalar başlatmıştır. Bunu yaparken Hristiyanların şehirde ibadetlerini özgürce yapmalarına izin vermiştir. Şehirde ezan okunmaya başlanmış, Harem-i Şerif temizlenip Mescid-i aksa tekrar camiye çevrilmiş, Kubbetü's Sahre üzerine yerleştirilmiş olan haç kaldırılıp yerine hilal yerleştirilmiştir. Şehrin savunma sistemi güçlendirilip surlar üzerinde yeni burçlar inşa edilmiştir.⁴⁴⁴

Selahaddin Eyyubi Kudüs'teki Hristiyan kutsal alanlara saygı duymuş, Yunan Ortodoks yerlilerinin buraları kontrol etmelerine izin vermiştir. Ancak Papa, Kudüs'ün kaybedilmesi sonrasında Haçlı ordusu hazırlanmasını ve Kudüs'ün alınmasını istemiş, Avrupa'nın kral ve prenslerine “*Ey Tanrı'm, kafirler senin mirasına girdiler, Kutsal Tapınağı kirlettiler, Kudüs'ü yıktılar*” diye bildiri yollamıştır.⁴⁴⁵ Haçlılar kaybettiği Kudüs'ü ele geçirmek için III. Haçlı Seferi düzenlemiştir. Kudüs üzerinde hâkimiyet sağlamak isteyen Haçlılar, II. Friedrich ile Kudüs'te kısa süreli (1229-1244) söz sahibi olmayı başarmıştır. Bu, savaştan ziyade diplomatik bir şekilde olmuş, Haçlılar; Kudüs ve Yafa'yı bağlayan kısımda hâkimiyet sağlamışlardır. Bu antlaşma sonrasında Kudüs'ün hâkimiyeti Müslümanlarda kalmış ancak Hristiyanların Kudüs'ü serbestçe ziyaret etmeleri mümkün hale gelmiştir.⁴⁴⁶

---

⁴⁴² Işın Demirkent, “Kudüs (Haçlılar Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 331.

⁴⁴³ Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 50.

⁴⁴⁴ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs*, 273-274.

⁴⁴⁵ Aharon Ben-Ami, *Social Change in a Hostile Environment The Crusaders' Kingdom of Jerusalem* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2016), 176-177.

⁴⁴⁶ Ayşe Çekiç, “Haçlı Seferinin ‘Kudüs’ü Kurtarma’ Söylemi ve Etrafında Şekillenen Algı”, *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (30 Haziran 2021): 83.

Harezmliler de Kudüs'e kısa süreli hâkim olmuşlardır. Mısır Eyyubileri Haçlıların desteklediği Suriye Eyyübilerine karşı yardım çağrısında bulundukları Harezmliler, Taberiye'yi aldıktan sonra Nablus üzerinden Kudüs'e girmişlerdir. Harezmliler, 11 Temmuz 1244 tarihinde girdikleri şehirde halka ve şehre karşı acımasızca davranmış, 24 Ağustos 1244 tarihinde Kudüs'ün Haçlıların elinden tamamen alınmasını sağlamışlardır.⁴⁴⁷ Harezmliler, Kudüs'te Ermeni manastırlarını basıp keşişlere saldırmış, Kutsal Kabir Kilisesi'ni yakmışlardır. Bölgeden 6.000 Hristiyan'ı çıkarmış, bunların sadece bir kısmı sağ bir şekilde Yafa'ya varmıştır. Kudüs tahrip edilmiş, Hristiyan şehri olmaktan çıkmıştır. 1917 yılında Osmanlıların I. Dünya Savaşı'nda bölgeyi İngiltere'ye kaptırmasına kadar kent Müslüman idaresinde kalmıştır. Haçlıların tekrar almayı düşündüğü Kudüs'e doğru gelen Haçlı ordusunu bozguna uğratarak esir alan Mısır hanedanı Turan Şah'ı; Memlük komutan Baybars, yenerek Kudüs'ün Memlüklerin hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır.⁴⁴⁸

2.2.5. Memlükler Döneminde Kudüs

Memlüklerin Kudüs üzerinde hâkimiyet sağladığı dönemin başında Moğol saldırıları başlamıştır. Moğolların saldırılarından Kudüs de nasibini almış ancak Baybars, Ayn Calut'ta karşı karşıya geldiği Moğolları yenerek 1260 yılında Kudüs'ü almıştır. Memlükler İslam'ın koruyucusu ve güvenliğini sağlamaktan kendilerini sorumlu görmüştür. Bu nedenle Mekke, Medine ve Kudüs'e önem vermişlerdir. Bu dönemde Kudüs'te dinî, politik, ekonomik ve sosyal yönden gelişim sağlanmıştır.⁴⁴⁹

Memlükler idaresinde Kudüs'te yaşayan Hristiyan ve Yahudilere karşı anlayış ve hoşgöründen uzak davranıldığı iddia edilmiştir. Ancak bu iddiaların aksine Müslüman olmayanlara karşı anlayışlı davranılıp ibadet özgürlüğü tanındığını belirtenler de vardır. Bu dönemde kent imar edilmiştir. Özellikle Müslüman yapıların sayısı artırılmış, eski yapılar restore edilmiştir. Şehirde Hristiyan işaretleri

---

⁴⁴⁷ Tülay Yürekli, "El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb Hâkimiyetinde Harizmliler", *Journal of Turkish Studies* 12/26 (01 Ocak 2017): 261.

⁴⁴⁸ Sebag Montefiore - Demirkan, *Kudüs*, 272-273.

⁴⁴⁹ Maher Y. (Corresponding Author) Abu-Munshar, "Jerusalem as A Place Of Exile During The Mamluk Era", *Journal of Al-Tamaddun* 14/2 (25 Aralık 2019): 99.

azaltılmıştır. Avrupalı Hristiyanlar için Kudüs kutsal bir yer olarak görülmekten ziyade, dinî bağlılık ve hac ifa yeri olarak kabul edilmeye başlamıştır.⁴⁵⁰

Memlüklerin Kudüs'e önem verdiğini belirten kaynakların yanı sıra, Kudüs'ün önem sırasında başlarda olmadığını savunanlar da olmuştur. Kudüs'ün Memlük dönemi kaynaklarda yoğun işlenmemesi buna yorumlanmıştır. Memlükler döneminde Kahire ve Şam'ın daha öne çıkması yatırımların bu şehirlere yapılmasına neden olmuştur. Kudüs bu dönemde yönetim merkezi olmamış ancak yine de Kudüs'te dinî kurumlar dışında inşaat projelerinde artış olmuştur. Bu dönemde şehrin içinde ve dışında 100'den fazla yapı inşa edilmiştir. Yapılan ziyaretler şehrin ekonomisine katkı sağlamıştır.⁴⁵¹ Kudüs'ün suyu padişahların atadığı yöneticilerin sorumluluğunda olmuş, Kudüs'e su sağlamak için 1313-1328 yılları arasında büyük bir kanal ve sarnıç projesi yürütülmüştür. Aynı zamanda halkın isteği üzerine su kemerleri restore edilmiştir.⁴⁵²

Memlüklerin hâkimiyet sağladığı dönemde Kudüs, Hristiyan ve Yahudiler için hac mekânı olarak kalmıştır. Hristiyan hacıların ziyaret ettikleri Kudüs ile ilgili yorumları şehirle ilgili bilgiler sunmaktadır. Bu yorumlardan anlaşıldığı üzere Memlük egemenliği altında şehirde çok sayıda yeni yapı inşa edilmiştir. Ayrıca Hristiyan kutsal yerlerinin serbestçe ziyaret edilemediği belirtilmiştir. Kudüs'te Yahudilerin ve Hristiyanların azınlıkta olup kendi mahallelerinde yaşayabildiği, Müslümanların şehrin her bölgesinde bulunabildiği aktarılmıştır.⁴⁵³ Artan dinî radikalizm Hristiyanlara, Yahudilere ve kutsal yapılarına karşı saldırılara neden olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁴

Memlük dönemi, Kudüs'te Müslümanlara pozitif ayrımcılığın tanındığı bir dönem olmasına rağmen Hristiyanların ve Yahudilerin bu dönemde tamamen ezilip

---

⁴⁵⁰ Friedman Yvonne - Joseph Drory, ed., *The History of Jerusalem. The Mamluk Period (1260–1517)* (Jerusalem: Yad Ytzhak Ben Zvi Publishing House, 2012), 298.

⁴⁵¹ Andrew C. Smith, "Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives", *LUX: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University* 3/1 (2013): 4.

⁴⁵² Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Student ed (Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press, 1984), 71.

⁴⁵³ Nimrod Luz, *The Mamluk City in the Middle East: History, Culture, and the Urban Landscape* (New York: Cambridge University Press, 2014), 97.

⁴⁵⁴ Nimrod Luz, "Islam, Culture and the 'Others': Landscape of Religious (In) tolerance in Jerusalem 638-1517", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 40 (2013): 327.

mağdur edilmediği yönünde görüşler de vardır. Memlûkler dış politika ve ekonomik yönden Kudûs'ün yararına olmasından dolayı Hristiyan gruplarla müzakere yapmış ve onları korumaya istekli olmuşlardır. İslam'ın ibadet özgürlüğü anlayışından hareketle Memlûk yönetiminin Yahudilere ve Hristiyanlara ibadet özgürlüğü tanıdığı ve dinî kurumlarını korumada adil davrandığına dair örnekler vardır. Hristiyanların ve Yahudilerin gettolarda kısıtıldığı diğer alanlara giremediği iddiası doğru olmadığı ve bu noktada esnek davranıldığı belirtilmektedir. Bu dönemde Kudûs diğer yerlere nispeten daha sakin bir dönem geçirmiştir. Bu nedenle kent sufiler, rahipler, hacılar, yoksul gezginler, bilginler, vaizler, öğretmenler ve hukukçular için cazibe merkezi olmuştur.⁴⁵⁵

Memlûk kuvvetleri isyan durumunda zaman zaman halkı sindirmek için Kudûs'e uğramışlardır. Memlûk egemenliği 1517 yılına kadar sürmüş, sonrasında Kudûs, 400 yıl sürecek Osmanlı idaresine geçmiştir. Kudûs, Memlûklerin hâkimiyetinde Müslüman şehri olarak değer görmüştür. Osmanlı hâkimiyetine geçen kentte yaşanan siyasi değişim Müslümanların lehine devam etmiştir.

2.2.6. Osmanlı Döneminde Kudûs

Kudûs'ün Osmanlı'ya geçmesi; Yavuz Sultan Selim'in sınırlarını koruma altına almak, genişletmek ve rakiplerini yenmek için çıktığı seferler sonucunda olmuştur. Yavuz Sultan Selim, Safeviler üzerine düzenlediği Çaldıran Seferi ile Safevileri sindirmiş; hâkimiyetini güçlendirmek için Memlûklere de karşı bir sefer düzenlemiştir. Ayrıca Memlûklerin kutsal yerleri korumadaki zaafiyeti nedeniyle Araplar bölge hâkimiyetinin Osmanlı'ya geçmesini istemiştir.⁴⁵⁶

Osmanlı'nın Memlûkler üzerine sefer düzenleme isteğinin nedenleri çoktur: Memlûkler, Osmanlı'nın düşmanlarıyla ittifak yapmış, güney sınırı boyunca Anadolu'ya askeri saldırılar düzenlemiş, Osmanlı'nın siyasi işlerine müdahale etmiş ve Osmanlı'nın muhaliflerine yardım etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u 1453 yılında fethetmesi, Hindistan bölgesindeki Müslüman devletlerle

---

⁴⁵⁵ Zayde Antrim, "Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk Periods", *Routledge Handbook on Jerusalem*, ed. Sulaymân 'Alî Murâd v.dğr. (London ; New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2019), 108.

⁴⁵⁶ Burhan Erhan Çavdaroglu, "Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil", *Ulakbilge Dergisi* 5/14 (30 Temmuz 2017): 1274.

ilişkisi ve İslam dünyasının liderliğini alacak olması, Memlûkler ile başka ihtilaf konularıdır. Doğu Akdeniz’de donanmasını güvene almak için Yavuz Sultan Selim liderliğindeki Osmanlı ordusu ile Kansu Gavri liderliğindeki Memlûk ordusu karşı karşıya gelmiştir. Memlûk ordusu dış siyasetten yalıtılmış, kendi içinde bölünmüş, ekonomik olarak dışa bağımlı, donanması zayıf ve modern silah teknolojilerinden yoksun bir şekilde 24 Ağustos 1516 tarihinde Mercidabık Savaşı’nda Osmanlı ordusuna yenilmiştir.⁴⁵⁷

Yavuz Sultan Selim’in 1520 yılında ölmesi sonrasında yerine geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Kudüs, Osmanlı hâkimiyetindeki en huzurlu dönemini geçirmiştir. Kanuni, şehrin imarına emek vermiş, çok sayıda yapı inşa edip Kubbetü’s Sahre’yı restore etmiştir. Eşi Hürrem Sultan’ın şehirde yaptırdığı külliyyede cami, okul, han ve aşevi yer almıştır.⁴⁵⁸

Osmanlı’nın eline geçen Kudüs’teki ekili arazilerin %60’ı vakıf arazilerden oluşmuştur. Osmanlı; Memlûk toprak politikasını sürdürmüş, vakıf kurumlarını devam ettirmiştir. Bu dönemde Kudüs’ün nüfusu tahmini 6000 civarında olmuştur. Osmanlı döneminde Kudüs’ün taşıdığı dinî nitelik buraya yatırım yapılmasını kolaylaştırmıştır. Kudüs’ün ele geçirilmesinden yaklaşık yirmi yıl sonra surlar ve kalelerin yeniden inşa edilmesiyle güvenlik eksikliği giderilmiş ve kervanların güvenliği sağlanmıştır. Çok sayıda vakfın kurulması, ekonomik gelişim ve vergilendirme sistemi gibi atılımlar kentte nüfusu artırmıştır. Şehre İstanbul’dan kadı atanması ve kentte şeriat mahkemelerinin kurulması adalete olan güveni artırmıştır.⁴⁵⁹ Osmanlı döneminde sosyal hizmetlere yoğunlaşmış, halkın refahının sağlanması açısından sağlıklı su temin edilmiş ve çarşılar yapılmıştır.⁴⁶⁰

Kudüs ekonomisi tarım, deniz ticareti ve kente gelen hacıların yaptığı harcamalara dayalı olmuştur. Hebron ve civardaki 220 köyün Kudüs’e bağlı olması,

---

⁴⁵⁷ Andrew C. Hess, “The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War”, *International Journal of Middle East Studies* 4/1 (1973): 68-69.

⁴⁵⁸ Halide Aslan - Mohanad Alamleh, “Osmanlı Döneminde Kudüs’teki İlmî Hayat”, *Journal of Islamic Research* 26/3 (2015): 94.

⁴⁵⁹ Dror Ze’evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s* (Albany: State University of New York Press, 1996), 2-3.

⁴⁶⁰ Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Kudüs’üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/3 (30 Eylül 2019): 727.

Kudüs'ün tarımsal ihtiyaçlarını karşılamıştır. Osmanlı yönetiminin ilk 50 yılında Kudüs, demografik büyüme yakalamış, harap binalar restore edilmiş, yeni binalar yapılmıştır. Yapılan inşaatlar özel konutlarla sınırlı olmamış, un değirmenleri, fırınlar, yağ presleri ve sabun fabrikaları halkın ihtiyaç duyduğu hizmetleri karşılamıştır. Çeşitli pazarlar kurulmuş, yoksullar için sosyal hizmetler sunulmuştur. Ancak Osmanlı'nın İnebahtı Deniz Savaşı'nda yenilmesi Kudüs'ün kara odaklı topraklara sahip olması nedeniyle Mısır'dan tahıl ithalatına darbe vurmuş, bu durum şehir ekonomisini zora sokmuştur.⁴⁶¹

Osmanlı Kudüs'ünde Müslümanların yanı sıra Hristiyan ve Yahudiler de bulunmuştur. Osmanlı döneminde Müslümanlar için kutsal kabul edilen Mescid-i Aksa ve Kubbetü's Sahre bölgesine yerleşim yasaklanmış, buralara yakın yerleşim kurulumu teşvik edilmiştir. Kudüs'te Yahudilerin nüfusu Avrupa'da antisemizm nedeniyle artmış, Osmanlı yönetimi Ağlama Duvarı'nda ibadet edilmesine izin vermiş ve yıkılmaya yüz tutan Ağlama Duvarı'nı restore etmiştir. Osmanlı egemenliğinde kentte Hristiyanların nüfusu Yahudilerin ve Müslümanların sayısına yakındır. Hristiyan yerleşimciler Kutsal Kabir Kilisesi'ne ve Yunan Manastırı'na yakın yerlerde ikamet etmişlerdir. Osmanlı, Hristiyanların Kutsal Kabir Kilisesi'nde ibadetlerini özgürce yapmalarına izin vermiştir.⁴⁶²

XVI. yüzyılda Osmanlı idari sisteminde artan bozulmalar beraberinde Kudüs'ün yol güvenliğinin zayıflamasını getirmiş, Osmanlı bu sorunu güvenlik kulübeleriyle aşmaya çalışmıştır. 1660-1670 yıllarında şehirde bulunan Latin Kilisesi Hristiyanları ile Ermeni ve Rum Kiliseleri Hristiyanları arasında gerginlikler yaşanmıştır. 1702 yılında Kudüs valisinin vergileri artırması şehirde isyan çıkmasına neden olmuş, Nakibüleşraf Muhammed Hüseyin öncülüğünde başlayan isyanda Nakibüleşraf yönetimi iki yıl ele geçirmiş, sonrasında isyan bastırılmıştır. Bu yüzyılın sonunda Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi Kudüs'ü zorda bırakmıştır. Akka'da Cezzar Ahmet Paşa'nın Fransız ordusunu yenmesiyle tehlike son bulmuştur. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'te gerginlikler yaşanmış, sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Bu

---

⁴⁶¹ Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989), 120-124.

⁴⁶² Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Belgü* 1 (2015): 175-178.

yüzyılda Osmanlı'nın daha da zayıflaması Kudüs'ün sorunlarla iç içe olmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlar üzerinde batı devletleri etkili olmaya başlamıştır. Ayrıca Yahudilerin Doğu Avrupa'da yaşadığı pogromlar Yahudi halkının Kudüs'e göç etmesine neden olmuştur.⁴⁶³

Osmanlı'nın Memlüklerden sonra hâkim olduğu Kudüs, 1516-1831 yılları arasında Şam'a bağlı olmuştur. Kudüs, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla 1831-1840 tarihlerinde Osmanlı yönetiminden ayrılmış, 1840 yılından sonra tekrar Osmanlı yönetimine girmiş ve doğrudan merkeze bağlanmıştır. Bundan sonra Kudüs, Yafa ve Nablus'un da içinde olacağı büyük bir merkez olmuştur. 1841 yılında kente mutasarrıf olarak Mehmet Tayyar Paşa atanmış, Osmanlı yıkılana kadar mutasarrıflar merkezden atanmıştır.⁴⁶⁴

Osmanlı döneminde Kudüs olağandışı durumunu Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında torunu Hz. İbrahim Paşa'nın 1831 yılında Kudüs'ü ele geçirmesiyle yaşamıştır. Şam'a bağlı olan Kudüs'ün yönetiminde değişiklik yapan Hz. İbrahim Paşa, yerel ailelerin gücünü kırıp Yahudi ve Hristiyan halka daha özgürlükçü haklar tanımış, vergi sisteminde değişikliğe giderek bu tebaa üzerindeki vergileri kırmıştır. İsyen sonrasında Kudüs, dış etkenlere karşı daha açık hale gelmiştir. 1838 yılında şehirdeki ilk batı konsolosluğu İngiltere tarafından açılmıştır. Sonraki süreçte Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve Kırım Savaşı şehir üzerindeki batı etkisini arttırmış; Fransa, Avusturya, Prusya, Sardunya, İspanya ve ABD şehirde büyükelçilik açmıştır. Açılan büyükelçiliklerin etkisi altında şehirde Hristiyan imgeleri artmıştır. Kentteki değişim Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı sonrasında da devam etmiştir. 1865 yılında şehirde telgraf sistemi kurulmuş, kara ve demir yollarının inşası hız kazanmıştır. Şehir büyüyüp gelişmeye ve nüfus artmaya devam etmiştir. Şehirde; sinagog, kilise ve camilerin sayısı çoğalmış; hastane, yetimhane gibi sosyal kurumlar artmıştır. 1864 yılında Kudüs'te ilk Yahudi kız okulu açılmış, 1868 yılında Alman ve

---

⁴⁶³ Kâmil Cemil el-Aseli, "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 335-336.

⁴⁶⁴ İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/2 (2016): 546.

Arap vakıfları kurulmuştur. 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile geleneksel eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçilmiştir.⁴⁶⁵

XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Kudüs'te düzenli nüfus sayımı yapılmaması nedeniyle kentteki nüfus bilgisi tahminlere dayalıdır. XIX. yüzyılın başında nüfusun 8.750 civarında olduğu, bu sayının 4.000'i Müslüman; kalanının Hristiyan ve Yahudi nüfustan oluştuğu tahmin edilmektedir. 1845 yılında konsolos olan Schultz, Kudüs'te ki nüfusu 12.286'sı Müslüman, 7.488'i Hristiyan ve 3850'si Yahudi olarak belirtmiştir. Kentte Yahudi nüfusu sonraki dönemlerde artmıştır.⁴⁶⁶

Yahudi kaynakları Osmanlı dönemi Kudüs'ünde Yahudi nüfusunu daha yüksek gösterme eğilimindedir. Bazı kaynaklar Kudüs'teki Yahudi nüfusunun 1880'li yıllardan sonra Kudüs'e gelen göçlerle Müslüman ve Hristiyan nüfus oranını geçtiğini, 1905 yılındaki nüfus sayımında halkın %64'ünü Yahudiler oluştururken geri kalan kısmın Müslüman ve Hristiyanlardan oluştuğunu belirtmektedir. Buradaki 4253 aile Hristiyan ve Müslüman iken 7.560 aile Yahudi'dir. Bunlar arasında Osmanlı nüfusuna bağlı olmayan, göç etmiş Yahudiler de kabul edilmiştir. 1883 yılındaki nüfus sayımında Müslüman sayısı Hristiyan sayısından %14 daha fazlayken bu oran 1905 yılındaki nüfus sayımında %11'e düşmüştür.⁴⁶⁷ Başka kaynaklar 1905 yılında nüfusun 32.400 olduğunu, bunun 13.400'ü Yahudi; 11.000'i Müslüman, geri kalan 8.000'inin Hristiyan olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁸ 1883 yılındaki nüfus sayımında Müslüman çoğunluk Kudüs'ün doğu tarafında yaşarken nüfusun sadece %2.9'u şehrin dışında ikamet etmiştir. 1905 yılındaki nüfus sayımında ise Müslüman nüfusun %14.5'i surlar dışında yaşarken, %85.5'i Doğu Kudüs'te yaşamaktadır. Şehrin batı bölümünde

---

⁴⁶⁵ Vehbi Baysan, "19. Yüzyılda Kudüs'te Eğitim Kurumları ve Müfredat", *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim*, ed. Ahmet Usta - Zekeriya Kurşun (İstanbul: Seçil Ofset, 2019), 193-195.

⁴⁶⁶ Mete Kaan Kaynar - Gökhan Ak, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'de İdari Taksimat, Nüfus Ve İktisat Siyasaları", *International Journal of Academic Value Studies* 4/19 (2018): 420.

⁴⁶⁷ Adar Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", *Middle Eastern Studies* 28/1 (Ocak 1992): 47-48.

⁴⁶⁸ Rochelle Davis, "Ottoman Jerusalem: The Growth of the City Outside the Walls", *Jerusalem 1948 the Arab Neighborhoods and their Fate in the War*, ed. S. Tamari (Jerusalem: Institute of Jerusalem Studies & Badil Resource Center, 2002). 17.

nüfusun %10.2'si Müslümanlar, %15.1 Hristiyanlar, %74.4'ünü Yahudiler oluşturmuştur.⁴⁶⁹

Kudüs'te Yahudi nüfusu XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başka ülkelerden gelen göçler ile çoğunluğu oluşturmuştur. Kudüs'e yapılan göçler Siyonist hareketin kurulmasıyla artmıştır. Siyonizm'in kurulup Kudüs'e Yahudi göçünü teşviki, Avrupa milliyetçiliğinin etkisiyle olmuştur. Çünkü 1871 yılında Alman milli birliğinin kurulması ve 1871 yılında Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi Avrupa'da milliyetçiliği artırmış, milliyetçilik hareketi Yahudi halkı üzerinde etki yapmıştır. Farklı ülkelere yayılan Yahudiler bu ülkelerde baskıya maruz kalmış, Yahudilerin gettolarda izole yaşam sürmesine neden olmuştur. Milliyetçilik hareketi aynı zamanda Yahudi hakkında birlikteliğe ve bağımsız bir yurt arayışına neden olmuştur. Bu istek doğrultusunda Siyonizm hareketi bir Yahudi yurdu kurmak için yer arayışına girmiş ve nihayetinde Filistin'de karar kılmıştır. Rusya'da yaşayan 3.000.000 Yahudi'ye yönelik başlatılan Pogromlar, Yahudilerin yer değiştirmesine neden olmuştur.⁴⁷⁰

Yahudilerin anavatanları olarak gördükleri Filistin'e göç etmelerine XIX. yüzyılda Rusya'da Yahudilere karşı girişilen pogromlar etkili olmuştur. 1881 yılında Rus Çarı II. Aleksander'in ölümünden sorumlu tutulan Yahudiler'e karşı şiddet eylemleri artmış, Siyonizm hareketi Rusya'dan yapılacak göçlerin varış noktasının neresi olacağını tartışmış, göç edilecek yerler arasında ABD, Batı Avrupa ve Filistin'i seçmiştir. Filistin'e kitlesel göçlerin yapılması Yahudi halkı tarafından uygulanmıştır. 1882 yılında Rusya'daki pogromlardan kaçan ilk Yahudi göç dalgası Filistin'e ulaşmıştır. Yerleşim yeri olarak Kudüs, Hebron, Tıberya ve Safed bölgeleri belirlenmiştir. Bu göç hareketi bireysel çaba sonucu 5.000 kişiyle yapılmıştır. Sonrasında Hovevei Zion (Siyon Severler) hareketi, Filistin'e yapılan göçlerin sistematik olmasına, göç edenlerin istihdam edilmesine, yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına ve toprak idaresinin sağlanmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Hovevei Siyon, göç yapılan yerlerde ve göç alan Kudüs, Hebron, Tıberya ve Safed bölgelerinde bürolar açarak göçü planlı şekilde yürütmüş, uygun koşullarla yerleşimi sağlamaya

---

⁴⁶⁹ Ruth Kark - Shimon Landman, "The Establishment of Muslim Neighbourhoods in Jerusalem, Outside the Old City, During the Late Ottoman Period", *Palestine Exploration Quarterly* 112/2 (Temmuz 1980): 131.

⁴⁷⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 23-24.

çalışmıştır.⁴⁷¹ Hovevei Siyon hareketi 1881 yılında Odessa’da kurulmuş, Siyonizm hareketinin ilk adımı olup Yahudi halkının Filistin’e göç etmesini sağlamıştır. Hareket içerisinde ayrılan 500 Yahudi genci, Biluim hareketini kurmuş, hareket yayınladığı manifestoda Filistin’de açıkça bir Yahudi yurdu kurulmasını istemiştir. Biluim, Mabed’in yıkılmasından sonra Yahudi halkının sürgünde olduğunu, bu sürgünün uyku ve rüyadan ibaret olduğunu ve hareketin merkezinin Kudüs olacağını belirtmiştir.⁴⁷²

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kudüs’te Yahudilerin yoğunluğu ve etkinliği artmış, toprak sahibi olmaları hızlanmıştır. Osmanlı’nın zayıflaması ile artan etkinlik, Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı’nı kaybetmesi ile asıl yoğunluğunu kazanmıştır. 1917 yılından sonra İngiltere’nin mandası olan Filistin’de Yahudi etkisi birçok alana yayılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Filistin nüfusunu Müslüman ve Hristiyan Arapların yanı sıra Yahudiler, Dürziler, Bedeviler ve başka azınlıklar oluşturmuştur. Ancak bu çoğunluk Kudüs’te farklı olmuş, XIX. yüzyılın sonunda Yahudiler Filistin’de azınlık durumdayken Kudüs’te ise en kalabalık dinî grubu oluşturmuşlardır. Vadedilmiş bölgeye Yahudi göçleri adı verilen Aliyahlarla Kudüs’te Yahudi yoğunluğu artırılmıştır. I. Aliyah ile 1881-1903 yılları arasında yaklaşık 35.000 Yahudi’nin göç ettiği Filistin bölgesine, 1904-1906 yıllarında II. Aliyah’ın başlamasıyla düzensiz göçler devam etmiştir. 1904-1914 yıllarında Rusya’daki Yahudi karşıtlığı ile Filistin’e yaklaşık 40.000 Yahudi daha göç etmiştir.⁴⁷³ III. Aliyah ile 1919-1923 yılları arasında Filistin’e 40.000 Yahudi yerleşmiştir. IV. Aliyah ile 82.000 Yahudi Filistin’e göç etmiştir. V. Aliyah ile ise Avrupa’daki Yahudilerin Filistin’e yerleşmesi için 1929-1939 yılları arasında 250.000 kişiyi kapsayacak şekilde göç uygulanmıştır.⁴⁷⁴

2.2.7. İngiltere (Manda) Döneminde Kudüs

Kudüs’ün İngiltere’ye kaybedilmesi 31 Ekim 1917 tarihinde Filistin bölgesine yapılan III. Gazze taarruzu ile başlamıştır. General Edmund Henry Hynman Allenby’nin komutasındaki İngiliz kuvvetleri Birüssebi’yi ele geçirerek Osmanlı

---

⁴⁷¹ Margalit Shilo, “The Immigration Policy of the Zionist Institutions 1882–1914”, *Middle Eastern Studies* 30/3 (Temmuz 1994): 600-601.

⁴⁷² Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 25-26.

⁴⁷³ Steve Mock v.dğr., “A Brief Outline of the Israel–Palestinian Conflict”, *Group Decision and Negotiation* 23/6 (Kasım 2014): 1249-1250.

⁴⁷⁴ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 71.

askeri gücünün cephedeki zayıflığını ortaya koymuştur. Saldırı sonrasında 4 Kasım 1917 tarihinde Gazze'nin İngiliz kuvvetlerine kaybedileceği anlaşıldıktan sonra şehir boşaltılmaya başlanmış, 7 Kasım 1917 tarihinde İngiliz ordusu, Osmanlı ordusu karşısındaki üstün askeri teçhizatıyla Gazze'yi ele geçirmiştir. III. Gazze Muharebesi'nin İngilizlere kaybedilmesi sonraki muharebelerde de İngilizlere üstünlük sağlamış, Filistin'in kapıları İngilizlere açılmıştır. İngilizlerin muharebeyi kazanması ile 12 Kasım 1917 tarihinde Mareşal Falkenhayn'ın emriyle XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın emrindeki askeri güç daha kuzeye, Yafa-Kudüs bölgesine çekilmiştir. İngiliz General Allenby liderliğindeki İngiliz güçleri ilerlemeye devam etmiş, 16 Kasım 1917 tarihinde Yafa'yı ele geçirdikten sonra 21 Kasım 1917 tarihinde Kudüs'ü kuşatmıştır. Kuşatma 9 Aralık gününe kadar devam etmiştir. Bu süreçte şiddetli çatışmalar yaşanmış, Kudüs'ü savunmanın artık mümkün olmadığını anlayan Ali Fuat Paşa Kudüs'ü boşaltma kararı almıştır. İki gün sonra 11 Aralık 1917 tarihinde General Allenby Kudüs'e girmiş böylece 1517 yılından beri Osmanlı'nın hâkimiyetinde olan Kudüs İngilizlerin eline geçmiştir.⁴⁷⁵

İngiltere'nin egemenliğine girmesiyle Kudüs'te ve Filistin'in diğer bölgelerinde Yahudi nüfusu artırmıştır. Kudüs'ün İngilizlere kaptırılmasından yaklaşık beş hafta önce, 2 Kasım 1917 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Artur James Balfour'un Siyonist lider Lord Rothschild'e gönderdiği bir mektupta kurulacak bir Yahudi yurdu için destek sağlanacağını bildirmiştir. Balfour *“Majestelerinin hükümeti adına, kabineye sunulan ve onaylanan aşağıdaki sempati beyanını size iletmekten büyük mutluluk duyuyorum: Majestelerinin hükümeti, Filistin'de Yahudiler için ulusal bir yurt kurulmasından yanadır ve bu amaca ulaşılmasını kolaylaştırmak için elinden gelen tüm çabayı gösterecektir; Filistin'deki mevcut Yahudi olmayan toplulukların medeni ve dinî haklarına veya herhangi bir başka ülkedeki Yahudilerin sahip olduğu haklara ve siyasi statüye hâlel getirebilecek hiçbir şeyin yapılmayacağı açıkça anlaşılmalıdır”* ifadesiyle Filistin'de kurulacak bir Yahudi yurdunun destekleneceği sözünü vermiştir. Kısa bir açıklama olan bu deklarasyonun sonuçları ağır olmuştur. Deklarasyon, Siyonizm hareketinin Filistin'de kurmak amacıyla olduğu bir Yahudi

---

⁴⁷⁵ Figen Atabey, “Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 66 (2020): 73-74.

devletine koruyucu şemsiye görevi görmüştür. Araplar karşısında Yahudi halkının konumunu değiştiren bu bildirge, yayınlandığı andan itibaren tartışmaların konusu olmuştur.⁴⁷⁶

İngiltere'nin Yahudi yanlısı yayınlanmış olduğu bildirge 1918 yılı sonlarında Siyonist mücadele sayesinde Fransa, İtalya, ABD ve Japonya tarafından resmen tanınmıştır. Siyonizm, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını sağlayacak yeterli Yahudi'nin bölgede ikamesine kadar Filistin'de İngiltere mandası talep etmiştir. Öneri İngiltere tarafından kabul edilmiş, 25 Nisan 1920 tarihinde San Remo'da toplanan yüksek konsey Filistin mandasını İngiltere'ye vermiştir.⁴⁷⁷

İngiltere mandasındaki Kudüs, çatışmaların yanı sıra gelişmekte olan bir şehir haline gelmiştir. Arapların olduğu eski şehir yani Doğu Kudüs'te hüznün hâkimken Yahudilerin yoğun yaşadığı bölgeler de önemli yapılar inşa edilmiştir. Şehrin sınırları dışında İngiltere'deki yapılara benzer bahçe kentler inşa edilmeye başlanmıştır. Yahudiler tarafına yapılan konut ve ticaret merkezleri Arapların yoğun yaşadığı eski şehre göre daha fazla gelişmişlik kazandırmıştır. Kente kazandırılan diğer önemli yapı Scopus Dağı'na inşa edilen İbrani Üniversitesi'dir. Şehirde bunlar dışında Davud Otel, postane ve Rockefeller Müzesi yapılmıştır.⁴⁷⁸

Balfour Deklarasyonu ve Filistin mandasının İngiltere'ye verilmesi, bölgede yaşayan çoğunluk nüfusa sahip Araplarda endişe yaratmıştır. Çünkü Araplar da milliyetçilik akımının ortaya çıkardığı bağımsızlık düşüncesiyle kendi yönetimlerini kurmak istemişlerdir. Mekke Şerifi Hüseyin, Arap ulusunu tek bir merkezde birleştirip bağımsız bir Arap devleti kurmayı hedeflemiş, bu nedenle İngiliz yönetimi ile ilişkileri sıcak tutmuştur. Şerif Hüseyin, İngiltere'nin Mısır'daki yöneticisi Henry McMahon'a yolladığı mektupta, Türkiye'nin güney kısmı da dâhil olmak üzere Irak sınırından Basra körfezine ve Akdeniz'e kadarki bölgede bir Arap devletinin kurulmasını ve hilafetin Araplara geçmesini talep etmiştir. McMahon, savaş sürerken bunu

---

⁴⁷⁶ Avi Shlaim, "The Balfour Declaration and its Consequences", *Yet More Adventures with Britannia: Personalities, Politics, and Culture in Britain*, ed. William Roger Louis - Harry Ransom Humanities Research Center (London; New York: Austin, Tex: I.B. Tauris; Harry Ransom Humanities Research Center, University of Texas at Austin, 2005), 251.

⁴⁷⁷ Alan R Taylor - Mesut Karasahan, *İsrail'in Doğuşu: 1897-1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*, 4. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 43-45.

⁴⁷⁸ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 486-487.

tartışmanın acele olacağı yanıtını vermiştir. Manda yönetimi Yahudi göçüne göz yummuş, Arap ve Yahudi işbirliğini sağlamak istediğini belirtmiştir. Sonradan Filistin'e gelen yoğun Yahudi göçleri ve bölgede toprak sahibi Yahudilerin artması, Araplar tarafından tepkiyle karşılanmış, Arap Yahudi çatışması kaçınılmaz olmuştur.⁴⁷⁹

Balfour Deklarasyonu açıklandığında Filistin'de Arap nüfusu 700.000 civarındayken Yahudi nüfus 93.000'dir. Bu deklarasyonda Yahudi yurduna atıfta bulunulmuş ve Arap nüfusun medeni ve dinî haklarına değinilmiştir.⁴⁸⁰ Arap halkının iradesine karşı İngiltere, Yahudi göçlerine göz yummuş, bölgeye 300.000 Yahudi'nin göç etmesine sessiz kalmıştır. Bu durum Arapların endişe duymadaki haklılığını ortaya koymuştur. Artan Yahudi nüfusunun tehdidini hisseden Araplar, 1920 yılında Kudüs'te ayaklanmalar başlatmıştır.⁴⁸¹

Arap-Yahudi çatışmasının fiili olarak ilk büyük olayı Müslümanlar tarafından Hz. Musa Peygamber anısına kutlanan Nebi Musa kutlamaları sırasında olmuştur. Öncesinde Arap milliyetçiliği 27 Şubat 1920 tarihinde Siyonizm karşıtı miting düzenlemiş, mitinge 1000'den fazla kişi katılmıştır. Düzenlenen mitingde Yahudi göçünün durdurulması istenmiş, Yahudi karşıtı duygu yaratımı sağlanmıştır. 4 Nisan 1920 tarihinde Kudüs'te yapılması planlanan kutlamalarda Arap isyanı sonucunda 5 Yahudi ölmüştür. Müslüman tarafında ölü sayısı 4 olmuştur. İki taraftan çok sayıda kişi yaralanmıştır. Yahudi tarafı bu saldırıda Arap polislerin isyancılara katıldığı ve saldırıları durdurmadığını iddia etmiştir.⁴⁸²

Nebi Musa kutlamaları sırasındaki çatışmalar sonrasında sakin geçen yıllardan sonra 1929 yılında Siyonist hareketin düzenlediği VI. Siyonist Kongresi'nde bir Yahudi devletinin kurulmasının gerektiği belirtilmesi Arapları endişelendirmiştir. Sonrasında bir grup Yahudi gencin bayraklarla Ağlama Duvarı'na yürüyüp burayı savunacaklarını belirtmeleri, Filistinlileri karşı atağa geçirmiştir. 22-23 Ağustos'ta köylerden gelen Filistinliler cuma namazı çıkışında sopa, bıçak ve ateşli silahlarla

---

⁴⁷⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 39-42.

⁴⁸⁰ Nigar Neşe Kemiksiz, "Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları", *Journal of Awareness* 3/5 (31 Aralık 2018): 130.

⁴⁸¹ Taylor - Karaşahan, *İsrail'in Doğuşu: 1897-1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*, 51.

⁴⁸² Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, 1st ed (Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 2011), 174-175.

Yahudilere karşı saldırıya geçmiştir.⁴⁸³ Olaylar Kudüs ile sınırlı kalmamış, olayların en şiddetlileri Hebron ve Safed şehirlerinde gerçekleşmiştir. Olaylar sonucunda 133 Yahudi ölmüş, 339 Yahudi yaralanmıştır. Arap tarafında ise 116 kişi ölmüştür. Olayların sebepleri Yahudi devletinin kurulacak olması ve Arapların bölgeden çıkarılması korkusudur. Olaylar sonrasında iki taraf da örgütlenmeye ve yoğun bir şekilde silahlanmaya başlamıştır. Bu da yeni çatışmalara ortam hazırlamıştır.⁴⁸⁴

Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerine yapılan Yahudi göçlerine karşı Arapların tepkisi, Avrupa'da yaşanan gerginlikler ve olası II. Dünya Savaşı'nda Arapları yanlarına çekmek isteyen İngiltere "Beyaz Kitap"ı hazırlamıştır. Filistin'de yaşanan çatışmaları araştırmak ve rapor hazırlamak için görevlendirilen Walter Shaw ve Sir John Hope Simpson başkanlığında oluşturulan komisyon, İngiltere tarafından Filistin'e gönderilmiş, üç aylık inceleme sonrasında "Beyaz Kitap" bildirgesi İngiliz sömürgeler Bakanı Lord Passfield'in imzasıyla 1930 yılı Ekim ayında yayımlanmıştır. Beyaz Kitap'ta Filistin'de Yahudi-Arap işbirliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmış ve sorunların temelinde yatan Yahudi göçlerinin ve Yahudilerin toprak edinmelerinin sınırlandırılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Yahudilerin toprak edinmeleriyle Arapların ekonomik yönden zayıfladığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Yahudiler; bulundukları ülkelerde İngiltere'yi protesto etmiş, İngiltere'nin geri adım atmasını istemiştir. Siyonizm'in baskısı ve şiddetli tepkiler üzerine İngiltere Başbakanı James Ramsay MacDonald, 13 Şubat 1931'de Siyonist lider Weizmann'a gönderdiği mektupta Balfour Deklarasyonu'nu desteklemeye devam ettiğini ve bildirgeyi uygulamayacağını ifade etmiştir.⁴⁸⁵

Yahudiler, Araplardan daha organize bir şekilde taleplerini belirtip bunu kabul ettirirken, Araplar tarafında organizasyon zayıf kalmıştır. 7 Aralık 1931 tarihinde Kudüs'te İslam Kongresi düzenlenmiştir. Kongrede Kudüs'ün İslam için kutsiyeti belirtilmiş, yapılacak mücadelenin sadece Araplar değil tüm Müslümanlar tarafından desteklenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kongreye katılım sağlanmış ancak

---

⁴⁸³ Armstrong - Sağlamer, *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 493-494.

⁴⁸⁴ Mehmet Ali Duran, "Filistin'de Yaşanan Arap-Yahudi Çatışmaları Özelinde Peel Komisyonu Kararları ve Arapların Türkiye'den Beklentileri (1929-1939)", *Filistin Araştırmaları Dergisi* 10 (31 Aralık 2021): 62.

⁴⁸⁵ Kadir Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2016): 73.

kongrede sadece Yemen tarafından resmi yetkili yer almıştır. 17 Aralık'ta sona eren kongrede alınan kararların uygulanması sınırlı olmuştur. İslam dünyasının birlikteliği bir yana, Kudüs'te bile Müslüman aileler arasında ihtilaflar olmuştur. Kudüs'te el-Hüseynî ve el-Naşâşibî aileleri arasında bulunan iktidar olma mücadelesi birlikteliği engellemiş, bu durum İngilizler tarafında Yahudi taleplerinin kabul görmesini sağlamıştır.⁴⁸⁶

1920 yılından itibaren Nazi hareketinin sistematik olarak sürdürdüğü Yahudi karşıtı propaganda 1933 yılı sonrasında kaçınılmaz sonucu doğmuştur. 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesiyle Yahudilere karşı artan fiziksel, ekonomik ve psikolojik şiddet Yahudi hayatında köklü değişiklikler yaratmıştır. Nazi hükümetinin Yahudileri; mesleki, kültürel ve ekonomik alanlardan dışlamasıyla Yahudi göçleri görülmeye başlanmıştır. 1935 yılında Almanya'dan 80.000 kişi göç etmiş, bunların bir kısmı Yahudi olmayanlardan oluşmuştur. 1933-1935 yıllarında gerçekleştirilen göçlerin üçte birinden fazlası Filistin'e yapılmıştır. 1936-1937 yılında gerçekleştirilen göçlerde Filistin ikinci planda kalmış, göçler yoğun olarak Kuzey ve Güney Amerika'ya yapılmıştır.⁴⁸⁷ Ancak 1937 ve 1938 yıllarında sadece Filistin'e 164.000 Yahudi göç etmiştir. 1920-1935 yılları arasındaki sayı ise 290.000'dir. 1938 yılında Filistin nüfusunun 895.159'u Müslüman iken, Yahudi nüfus 399.808 kişidir. Artan Yahudi nüfus ile Filistin topraklarının Yahudilerin eline geçmesi hızlanmıştır.⁴⁸⁸

1939 yılına kadar Arap-Yahudi çatışmalarında iki taraftan çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştır. 1 Eylül 1939 tarihinde II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bölgede sükûnet hakim olmuştur. Arap ve Yahudi tarafları savaşta İngiltere yanlısı olduklarını bildirmişlerdir. Savaş sırasında ve sonrasında Filistin'e yapılan yoğun Yahudi göçleri Arap-Yahudi anlaşmazlığını artırmıştır.⁴⁸⁹

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve İngiliz halkının savaşın yarattığı kayıplar nedeniyle hükümete uyguladığı baskıyla İngiltere manda rejimlerine son vermeye

---

⁴⁸⁶ Ali Ata Yiğit, "Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 123/243 (2019): 402.

⁴⁸⁷ Mark Wischnitzer, "Jewish Emigration from Germany 1933-1938", *Indiana University Press* 2/1 (1940): 25-31.

⁴⁸⁸ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 51.

⁴⁸⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 60.

başlamıştır. İngiltere'nin Filistin'de Arap-Yahudi çatışmasının üstesinden gelememesi ve Filistin'den çekilmeyi istemesiyle Filistin sorununu BM'ye devretmiştir.

2.3. DİASPORA VE VADEDİLMİŞ TOPRAKLAR FİKRİNDE KUDÜS

Yahudi inancının üzerine inşa edildiği temellerden biri vadedilmiş toprak inancıdır. Bu inanç gereği 4000 yıllık Yahudi tarihinde Yahudilerin gelmeyi arzuladığı son durak bu vaadin merkezi olan Kudüs'tür. Diasporada bulunan dönemde ekonomik, siyasi, sosyal gibi alanlarda birçok gelişmişlik sağlanmasına rağmen Tanrı'nın vaadi olan topraklara dönme hep arzulanmıştır. Modern dönemde de vadedilen topraklara duyulan özlem canlılığını korumuştur. Hz. İbrahim'in bu topraklara gelmesi, Hz. İshak'ın bu topraklarda yaşaması, Hz. Musa'nın Yahudi halkını buraya getirip özgürleştirme düşüncesi, Yeşu'nun burası için mücadelesi, Davud'un ve Süleyman'ın Kudüs'ü merkez yapmasında vadedilmiş toprak inancı etkili olmuştur. Babil Sürgünü sırasında Yahudi halkının Kudüs'e karşı özlemi ve Kudüs'e dönme hayalinde, Makkabilerin ve Bar Kohba'nın ölümüne savaşmasında ve son olarak Siyonizm'in bu toprakları alıp Kudüs'ü başkent ilan etmesinde Tanrı'nın bu toprakları vadetmesi rol oynamıştır. Diasporada olunan her yerde vadedilen topraklar hissedilmiş, bu topraklarda ölüp burada defnedilme arzulanmıştır.

Tanrı Yahve'nin Hz. İbrahim'le yaptığı ahitte, Hz. İbrahim'e ve soyuna Kenan topraklarını vadetmiştir. Vadedilen topraklar Fırat ve Nil nehirleri arasındaki geniş bölgeyi kapsamaktadır. İsrail'in kurulduğu andan itibaren topraklarını sürekli genişletme politikası izlemesinin temelinde bu inancın etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ancak İsrail ve Yahudiler bu iddiayı reddetmektedir. Vadedilen Kenan bölgesine Davud ile sahip olan Yahudi halkı, Süleyman döneminden sonra ayrılık nedeniyle zayıflamış, Asur ve Babil saldırıları ile bu toprakları kaptırmıştır. Tanrı'nın vaadi, diaspora yaşamında dönüş umudu sağlamıştır. Yahudi halkı birinci diaspora yaşamında Babil'de olduğu sürede Tanrı'nın hediyesi olan bu toprakları kaybetmenin acısını derinden hissetmiş ve bu topraklara dönme hayali kurmuştur. Sürgün boyunca vadedilen topraklar Tanrı'nın desteğiyle sahip olunacak yer olarak görülmüştür. Yahudiler vadedilen topraklardan sürülme hıncını hissedip taraf olmuş, Babil'e karşı Pers galibiyetini sevinçle karşılamışlardır. Vadedilmiş topraklara dönüş ile Tanrı'nın vaadinin tekrardan gerçekleşmesinin sevincini duymuşlardır. Sürgün yaşamının

Yahudi halkının cezasını çekmesi sonrasında vadedilen topraklara geri dönüş ile sonlanacağına inanmışlardır. Yahudi halkı ikinci diaspora yaşamında da vadedilmiş topraklara yönelik aynı duygular içerisinde olmuştur.⁴⁹⁰

Diasporada Yahudiler baskılara ve saldırılara maruz kalmış, özellikle Hz. İsa'nın ölümünden sorumlu tutulmaları başta olmak üzere ekonomik, siyasi ve sosyolojik olumsuzlukların nedeni olarak görülmüşlerdir. Diasporada II. Dünya Savaşı sonrasına kadar bunu görmek mümkündür. Yahudilerin katledildiği toplu saldırılarda yönetici sınıf, üst sınıf ve önde gelen halk genelde Yahudilerden yana olmuştur. Yahudi halkına karşı saldırıları düzenleyen ve teşvik edenler genelde yoksullar olmuştur.⁴⁹¹

Haçlı seferleri sırasında batıda yükselen antisemitizm ile Yahudilere karşı saldırılar olmuş, bu saldırılarda çok sayıda Yahudi hayatını kaybetmiştir. I. Haçlı Seferi sırasında 1096 Mayıs'ında Ren ve Bavyera bölgelerinde karşılaşılan Yahudiler ya öldürülmüş ya da vaftize zorlanmışlardır. Ren Nehri boyunca karşılaşılan Yahudilere saldırılar düzenlenmiştir. 1147 yılında II. Haçlı Seferi sırasında antisemitizmi körüklemeye çalışan Keşiş Radulf, Yahudilere yönelik kışkırtıcı söylemlerde bulunmuş, bu sırada Yahudilere karşı katliamlar düzenlenmiştir. 1189 yılında III. Haçlı Seferi'nde Londra'da Yahudilere karşı şiddet eylemleri gerçekleşmiş, Yahudilerin malları yağmalanmış, evleri ateşe verilmiş, bazıları vaftize zorlanmış, birçok Yahudi öldürülmüştür.⁴⁹²

Yahudilere yönelik saldırılar kayıp çocukların Yahudi ayinlerine kurban edildiği iddiaları sonrasında artış göstermiştir. Ayrıca İngiltere'de ekonomik alanda kilit rol oynayan Yahudiler, Kral I. Edward (1272-1307) tarafından ağır vergilendirilmelerinin ardından 18 Temmuz 1290'da Kraliyet Konseyi, Yahudilerin İngiltere'den sürülmesine karar vermiştir. Yahudilerin İngiltere'den sürülmeleri 1358

---

⁴⁹⁰ Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün", 64.

⁴⁹¹ Israel. Shahak - Ahmet Emin Dağ, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, 1. Baskı (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 128.

⁴⁹² Emrullah Kaleli, "Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa'da Antisemitizm (1096- 1190)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 13/1 (01 Mayıs 2013): 23-32.

yılında III. Edward döneminde İngiltere’de kalan ve ilk sürgünden dönenlere yönelik tekrar yapılmıştır.⁴⁹³

Yahudilere karşı yapılan saldırılardan bir diğeri, 1348 yılında neredeyse Avrupa’yı yok edecek olan veba hastalığı sırasında yaşanmıştır. Veba 1345 yılında Çin’den Kefe’ye, oradan 1347 yılında ticari mallarla Sicilya’ya yayılmıştır. Başka bir görüşe göre ise hastalığın çıkış noktası Hindistan’dır. 1347 yılında Avrupa’nın birçok bölgesine yayılan vebadan çok sayıda ölüm gerçekleşmiş ve neredeyse Avrupa’nın yarısı bu salgından etkilenmiştir.⁴⁹⁴ Salgının yayılması ve çok sayıda ölüme neden olması halkı suçlu arayışına itmiş, bunun sebebi olarak da Yahudiler suçlu görülmüştür. Yahudilerin kuyuları zehirledikleri ve havayı bozdukları nedeniyle bu salgını ortaya çıkardıkları yönündeki suçlamalar, Yahudilere karşı nefretle ve katliamla sonuçlanmıştır. 1348 yılında Güney Fransa’da Yahudilere yönelik yapılan katliamlar diğer Avrupa şehirlerine yayılmış, yüzlerce Yahudi cemaati yok edilmiş, kalanlar da Rusya ve Polonya’ya gitmek zorunda kalmıştır.⁴⁹⁵

Yahudilerin diasporada karşılaştıkları zorluklar 1492 yılında İspanya’da da yoğun olarak hissedilmiştir. Endülüs Emevileri döneminde özgürlükçü anlayışının etkisiyle Orta Çağ’da refah bir dönem yaşanmıştır. Ancak Kraliçe İsaabel ve Kral Ferdinand’ın Hristiyan bir İspanya istemeleri nedeniyle İspanya’daki Yahudiler, yayınlanan Elhamra Kararnamesi ile İspanya’dan çıkarılmış, bunların çoğu Portekiz ve Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Yahudilerin yanı sıra Müslümanlar da göçe zorlanmıştır.⁴⁹⁶ İspanya’nın 1492 yılında göçe zorladığı Yahudilerin bir kısmının gittiği Portekiz’den de çıkarılması 1496 yılında olmuştur. İspanya’da ve Portekiz’de ekonomik durumu iyi olan Yahudilerin oturum izinleri daimi olurken yoksul ailelerin oturum izni ise kısa süreli olmuştur. Yahudilerin Portekiz’den de kovulmaları kısa süre sonra gerçekleşmiş, İspanya’nın Portekiz’den Yahudileri kovma talebi kabul edilmiş, Portekiz Yahudileri başka ülkelere iltica etmek durumunda kalmış, halkın çoğu

---

⁴⁹³ Halil Yavaş, “Haçlı Düşüncesi ve Tefecilik Bağlamında Orta Çağ İngiltere’sinde Yahudi Düşmanlığı”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 57 (2022): 148-149.

⁴⁹⁴ Özlem Genç, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu* 10 (2011): 125.

⁴⁹⁵ Kemal Özden - Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdealkent* 5/12 (2014): 73-74.

⁴⁹⁶ Hilmi Yavuz, “Oryantalizm” Üzerine Bir ‘Giriş’ Denemesi”, *Marife* 3 (2002): 60.

Osmanlı'ya ve Polonya'ya göç etmiştir.⁴⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu batıdan kovulan Yahudileri kendi topraklarında iskân edeceğini duyurmasıyla Osmanlı'ya yaklaşık 60.000 kişinin geçmiş olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı'ya gelen, özellikle ekonomik ve kültürel yönden zengin Seferad Yahudileri, Osmanlı Yahudi cemaatini etkilemiş ve Osmanlı-Yahudi ilişkilerinde belirleyici bir konumda olmuşlardır.⁴⁹⁸

Yahudilerin baskıya maruz kalıp göçe zorlandığı diğer bir yer Rusya olmuştur. Yahudilerin vadedilmiş topraklardan uzakta, diasporada bulundukları Rusya'da antisemitizm nedeniyle uğradıkları pogromlar Rusya'yı terk etmeye, başka bir diaspora yeri bulmaya yönlendirmiştir. Özellikle 1 Mart 1881'de II. Aleksander'in suikaste kurban gitmesinde parmağı oldukları düşüncesiyle Yahudilerin yaşama olanakları kısıtlanmıştır. 1917 yılına kadar Yahudilere yönelik yapılan baskı politikası Yahudilerin on binlercesinin ABD'ye ve Filistin'e göç etmesine sebep olmuştur. Rusya'dan Filistin bölgesine gelen Yahudi göçleri sonradan gelecek olan kitleler halindeki Yahudiler için kapının aralanmasını sağlamıştır.⁴⁹⁹

Yahudi halkının diasporada uğradığı şiddetin başka bir örneği Dreyfus olayıdır. Fransız ordusunda yüzbaşı rütbesinde bulunan ve Yahudi olan Alfred Dreyfus, Almanya adına Fransız ordusunda casusluk yaptığı suçlamasıyla 1894 yılında mahkûm edilmiştir. Dreyfus'un mahkûm edildiği yıllarda casusluk olayının devam etmesi, casusun Dreyfus olmadığına işaret etmesine rağmen Dreyfus'un mahkûmiyetine devam edilmesi antisemitizmin şiddetini göstermektedir. Hapsedildiği dönemde sanatçı Emile Zola'nın da kamuoyu oluşturması ile tekrar yargılama sonucunda masumiyeti anlaşılan Dreyfus; 1906 yılında serbest bırakılmış, Fransız ordusuna hizmet etmeye devam etmiştir. Ancak dava, Yahudi yaşamında önemli bir kırılma yaratmıştır. Siyonizm'in kurucusu kabul edilen Theodor Herzl, bu davayı takip

---

⁴⁹⁷ Hammet Arslan, "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (04 Nisan 2016): 205.

⁴⁹⁸ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık 1847-1918", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2010): 101.

⁴⁹⁹ I. Michael Aronson, "Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia", *Russian Review* 39/1 (Ocak 1980): 18.

etmiş, Yahudilerin uğradığı baskıların sonlanması ancak bağımsız bir Yahudi yurduyla mümkün olacağı kanısına varmıştır.⁵⁰⁰

Yakın dönemde antisemitizmin en şiddetlisi Adolf Hitler'in 1933 yılında Almanya'da iktidara gelmesi ile yaşanmıştır. Hitler'in Partisi olan Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP) Yahudi karşıtı olmuş, Yahudilerin saf Alman ırkını bozacaklarını hatta sadece Almanlar için değil diğer milletler için de tehdit oluşturduklarını savunmuştur. Yahudiler hem Hristiyan inancının düşmanı, hem de I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yenilgisinin müsebbibi görülmüşlerdir. Hitler, Yahudilerin dünya siyasal, sosyal ve ekonomik yapısının sömürücüleri olduklarını düşünmüştür. Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, Yahudilerin tek amaçlarının menfaatlerini önde tutmak olduğunu iddia etmiş ve topyekün Yahudi soykırımını amaçlamıştır.⁵⁰¹ Yahudi nefretinin yoğun olarak hissedildiği ve devlet eliyle sistematik bir soykırımın yapıldığı bu dönemde, Yahudi kaynaklarına göre 6.000.000 Yahudi öldürülmüş ve yüz binlercesi yer değiştirmiştir. Yok etme politikası Yahudiler dışında başka grupları da kapsamış ancak en şiddetlisi Yahudilere yapılmıştır. Bu durum, sadece Almanya Yahudileriyle sınırlı olmamış, diğer Avrupa kentlerindeki Yahudiler de bu durumdan etkilenmiştir.

Yahudilere uygulanan ölüm şekli, zehirli gazlarla toplu imha şeklinde olmuştur. Konvansiyonel silahlarla Yahudilerin imha edilmesi, emek ve zaman gerektirdiğinden zehirli gazlarla toplu imha daha kolay görülmüş, bu nedenle ölüm kampları oluşturulmuştur. Sağlıklı ve genç olan Yahudilerin öldürülmeleri ağır şartlarda zorunlu çalışma kamplarında çalıştırıldıktan sonra gerçekleştirilmiştir. Gettoların kapatılması sonrasında Polonya topraklarında kurulmuş altı ölüm kampı yaklaşık 3.000.000 Yahudi'nin öldürüldüğü yer olmuştur. Bu kamplardan Chelmno, Belzec, Sobibor ve Treblinka kampları kurbanların gelir gelmez öldürüldükleri yerler olurken Auschwitz ve Majdanek kampları hem öldürme hem de ağır çalıştırma kampları olmuştur. Bu kamplarda sağlıklı olanlar ağır şartlarda Alman askeri gücüne destek için askeri endüstride çalıştırılmıştır. Bu ağır şartlarda ölüm kolayca

---

⁵⁰⁰ Serge Moscovici, "The Dreyfus Affair, Proust, and Social Psychology", *Social Research* 53/1 (1986): 28.

⁵⁰¹ Caner Çaki v.dğr., "Nazi Almanyası İşgalindeki Polonya'da Propaganda Posterleri Üzerinden Yahudilere Karşı Nefret Söylemi İnşası", *Selçuk İletişim* 12/2 (27 Temmuz 2019): 786.

gerçekleşmiş, kalanlar imha edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonlarında hayatta kalan birçok Yahudi yetersiz beslenme ve hastalıktan ölmüştür. Savaş sonunda hayatta kalan 200.000 Yahudi'nin bir kısmı evlerine dönmeye çalışmış, bir kısmı ABD ve Filistin'e göç etmiştir.⁵⁰²

Vadedilen topraklara dönmenin çoğu zaman Tanrı'nın yardımıyla olacağı fikri ve Davud soyundan gelecek Mesih eliyle yapılacağı inancı, Diaspora Yahudilerini bağımsız bir Yahudi yurdu kurma girişiminden uzak tutmuştur. Diasporada karşılaşılan her türlü saldırı, işkence ve ölümden dinsel bir neden aranmış; zorluklar, Mesih'in geleceğinin habercisi olarak yorumlanmıştır. Ancak modern dönemde milliyetçilik akımı ve düşüncesinin yarattığı etki, Yahudi toplumunun bir kısmını bağımsız bir yurt arayışına sevk etmiştir. Kurulacak bir Yahudi yurdunun Mesih'in geleceğini hızlandıracağı geleneksel anlayıştaki Yahudi topluma benimsetilmeye çalışılmıştır. Yahudi devletinin vadedilmiş topraklar dışında bir yerde kurulması tekliflerine şert çıkılmış, nihayetinde vadedilen topraklar yönünde karar kılınmıştır. Siyonizm hareketinin uygulamaya koyduğu politika, Yahudi devleti için bölgeye göçlerin yapılması, başlarda toprakların satın alınması, sonradan yerel halkın bölgeden uzaklaştırılıp demografik yapının Yahudiler lehine çevrilmesi şeklindedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı sırasında Yahudi halkına uygulanan soykırım ABD liderliğinde bir Yahudi yurdu için destek sağlamıştır.

Yahudiler, diasporada kaldıkları uzun dönem boyunca vadedilen topraklara dönüp ve bu topraklara egemen olmayı hedeflemiştir. Diasporanın yarattığı olumsuz durumlar, beraberinde derslerin çıkarılmasını ve tecrübe kazanılmasını sağlamıştır. İsrail devleti 1948 yılında kurulmasının hemen ardından savaştığı Arap ülkelerine karşı galip gelmesinde diaspora yaşamının Yahudi halkına kattığı tecrübe etkili olmuştur. Diaspora tecrübesi Yahudilerin ve İsrail'in sürekli teyakkuzda olmasını sağlamış; Yahudilerin hayatta kalmak için askeri, siyasi, ekonomik açıdan çok yönlü gelişmesini sağlamıştır. Filistin topraklarında kurulan İsrail devletinin bu topraklardan vazgeçmesinin mümkün olmadığı tarihsel gelişmeler takip edilerek anlaşılabilir.

---

⁵⁰² Donald L. Niewyk, "Holocaust: The Genocide of the Jews", *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. Samuel Totten v.dğr., 2. Edition (New York: Routledge, 2004), 128-129.

Çünkü Yahudiler bu toprakların kendilerine Tanrı'nın hediyesi olarak verildiğine inanmaktadırlar. İsrail'in kurulduğu andan itibaren sınırlarını genişletmesi, Filistin halkının yaşadığı yerlerde yeni yerleşim yerleri açması ve bunu hak olarak görmesinde vadedilmiş toprak inancı etkilidir.

2.4. DİASPORA VE MABED FİKRİNDE KUDÜS

Süleyman Mabedi, din ve toplum birlikteliğini sağlaması açısından dinsel ve sosyolojik önem taşımıştır. Ancak Mabet'in yıkılıp halkın Kudüs'ten çıkarılması Mabet'in sağladığı avantajları ortadan kaldırmamış, diasporada Mabet'in yerini tam olarak olmasa da din adamları etrafında toplanma, Tanah çalışmaları ve sinagoglar almıştır. Mabet, diasporada anlamını kaybetmek yerine derinleştirmiştir.

Tanrı Yahve; Yahudi halkını kendisini bırakıp başka Tanrılar edinmeleri ve elleriyle yaptıkları putlara tapmaları⁵⁰³, O'na karşı gelip ihanet içerisinde olmaları⁵⁰⁴, haksız yere insan öldürmeleri⁵⁰⁵, kötülük yapıp iyilikten uzaklaşmaları⁵⁰⁶ gibi nedenlerle uzaktan gelecek bir orduyu üzerlerine saldırtarak cezalandırmıştır.⁵⁰⁷ Yahve, Mabet'in yıkılmasını ve Yahudilerin diaspora yaşamını hak ettiğini belirtmiştir.⁵⁰⁸

Mabet ikinci kez yıkıldıktan sonra bir daha inşa edilmemiş ve Yahudi halkı ikinci diasporada daha geniş coğrafyaya dağılmıştır. Ancak diaspora yaşamında milli ve dinî birliktelik sağlaması yönünden Yahudi halkının özünü korumayı sağlayacak uygulamalar hayata geçmiştir.⁵⁰⁹ Diasporada ibadetlerin yapılabileceği mekân olarak sinagoglar ortaya çıkmıştır. Mabet merkezli ifa edilen kurban ibadetinin yerini günlük sözlü dualar almış, Mabet'in yıkılması ile hac ibadetinde değişiklik ortaya çıkmış ve oruç günlerine eklemeler yapılmıştır.

Sinagogun kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Bazı görüşlere göre Mabet yıkılmadan önce kurban sunumunun Mabet dışında başka yerlerde yapılması, buralara

---

⁵⁰³ Yer. 1:16.

⁵⁰⁴ Yer. 5:11.

⁵⁰⁵ Yer. 19:4.

⁵⁰⁶ Yer. 4:22.

⁵⁰⁷ Yer. 5:15.

⁵⁰⁸ Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017): 59.

⁵⁰⁹ Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", 66-67.

sinagog özelliği kazandırmıştır. Ancak genel görüş, Mabel'in Babilliler tarafından yıkılmasıyla sürgün döneminde Mabel'e alternatif olarak sinagogların oluştuğu yönündedir. Sürgün döneminde Yahudilerin peygamberleri Hezekiel'in sözlerini duymak için toplandıkları yer⁵¹⁰ olarak sinagogun kastedildiği belirtilmiştir.⁵¹¹ Babil'de sürgünde olan Yahudi halkı dinî, sosyal ve etnik kimlikleri için yaratılan boşluğun doldurulması ve liderlerine bağlı kalıp onlara uymaları için bir merkezin varlığı gerekmiştir. Bu boşluğu doldurup dinî ve sosyal birlikteliği sağlaması açısından sinagoglar önemli bir yer tutmuştur.⁵¹²

Sinagoglara atfedilen kutsiyetin artması, 70 yılında Roma tarafından yıkılan Mabel'in tekrar inşa edilmesi umudunun zamanla azalması ile olmuştur. Ancak bu, Mabel kutsiyetinin önüne geçmemiş, Mabel'e duyulan özlem ve ihtiyacı tam olarak gidermemiştir. Yapılan sinagoglar Kudüs yönüne doğru olmuş, sinagog dinî bir eşdeğerlikten uzak, dinî süreklilik sağlamak için oluşturulmuştur.⁵¹³

Sinagogun İbranice karşılığı *bet ha-k'neset*, Aramice karşılığı *bê K'nistâ'* dır. Bu kavramlar "toplanma yeri" anlamında kullanılmaktadır. Sinagoglar, Yahudi cemaatleri için dinî, kültürel ve manevi işlev görmektedir. Buralar Tevrat öğreniminin yapıldığı, Şabat ve önemli günlerde ibadetlerin cemaatle yerine getirildiği, Halaka'nın sorunlarının tartışılıp çözümlendiği ve sorunlara çözümler arandığı yerlerdir.⁵¹⁴ Babil Sürgünü boyunca bu şekilde işlev gören sinagoglar, Mabel'in ikinci kez inşa edilmesi sonrasında Mabel gibi değer görmese de önemli yapılar olarak kalmaya devam etmiştir. Ancak Mabel'in ikinci kez yıkılmasıyla I. yüzyılda sinagoglar diasporada rakipsiz ve Mabel ile uyumlu bir şekilde halkın dinî ve sosyal yaşamının merkezinde olmuştur. Mabel'in birçok fonksiyonu sinagog tarafından üstlenilmiş ancak Mabel'in gerekli olduğu bazı ibadetler artık yapılmamıştır. Orta Çağ'da sinagogların hemen her alanda Yahudi yaşamına yansması görülmüştür. İbadetlerin yapıldığı yerler olmalarının yanı sıra dünyevi fonksiyonlar da üstlenen sinagoglar; cemaate

---

⁵¹⁰ Hez. 8:1, 14:1.

⁵¹¹ Yisra'el L. Leyin, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, 2. Edition (New Haven London: Yale University Press, 2005), 24-25.

⁵¹² John Van Seters, "The Tent of Meeting in the Yahwist and the Origin of the Synagogue", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 29/1 (02 Ocak 2015): 1-10.

⁵¹³ Kimelman, "Rabbinic Prayer in Late Antiquity", 573-575.

⁵¹⁴ Hanswulf Bloedhorn - Gil Hüttenmeister, "The Synagogue", *The Cambridge History of Judaism*, ed. William David Davies v.dğr. (Cambridge: Cambridge university press, 1999), 3: 267-268.

duyuruların yapıldığı, kaybedilen eşyanın teslim edildiği, tanıkların bulunabildiği, yabancıların ve ihtiyaç sahiplerinin kalabildiği, halk arasındaki sorunların çözüldüğü yerler olmuştur. Sinagogların işlevleri 2500 yıl boyunca tutarlılık göstermiştir. Dinî merkezin yanı sıra toplumsal bir işlev gören sinagoglar; ilk dönemlerden günümüze kadar bu işlevini sürdürmüş, özellikle getto yaşamında halkın toplanma yerleri olmuşlardır. Sinagogların sosyal bir merkez olması günümüz koşullarında devam etmektedir.⁵¹⁵

Sinagogların diasporadaki işlevi Yahudilerin Yahudi olarak kalmaya devam eden varlığının altında yatan gücü sembolize etmiştir. Sinagoglar Yahudi tarihinde özellikle zor zamanlarda Yahudi inancını ve Yahudileri manevi olarak güçlendiren, toplanılıp beraber dua edilen ve halkın pozitif kalmasına katkı sağlayan kurumlar olmuşlardır.⁵¹⁶

Modern dönemde diasporada sinagoglar yapısal işlev olarak mezheplere göre farklılık göstermektedir. Hasidik Yahudiler sinagog ayinlerinde formaliteyi azaltıp dualarda huşuyu vurgulamaktadır. Sinagog binalarını daha küçük hale getirip detaylardan uzaklaştırmışlardır. Sinagogları ibadet yeri olarak kullanmalarının yanı sıra toplanma yeri olarak da kullanmaktadır. Hasidik Yahudiler sinagog hizmetleri için maaşlı çalışanlara son vererek cemaatten kişilerin sinagog hizmetlerini görmelerini sağlamışlardır. Ancak Reformist Yahudilerin sinagoglarında durum farklıdır. Bu hareketin sinagogları daha ihtişamlı, daha detaylı ve daha resmi görünümündedir. Sinagoglarda kadınlara özel yer tahsisi yapılmamış, burada cemaat için çalışan maaşlı görevliler bulunmaktadır. Reformist Yahudilerin sinagoglarının kiliselerden etkilendiği açıktır. Batı Avrupa, İngiltere ve ABD'deki Ortodoks Yahudi cemaatleri sinagoglarını ayrıntılı olarak inşa etmişlerdir. Ortodoks Yahudi sinagoglarında kadınların ayinleri takip edecekleri yerler vardır. Sinagog hizmetlerini yapmak için ücretli görevliler bulunmaktadır. Ortodoks Yahudilerin sinagoglarının çoğunda Şabat ve bayram ayinlerinin yerine getirildiği ana binalar dışında günlük ibadetlerin yerine

---

⁵¹⁵ Louis Isaac Rabinowitz, "Synagogue", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 19: 354-355.

⁵¹⁶ Nitza Davidovitch, "The Function of the Synagogue in Leisure Culture", *Philosophy Study* 9/1 (28 Ocak 2019): 5.

getirildiği küçük yapılar da mevcuttur. Ultra Ortodoks mezhebine ait sinagogların bazılarında Mikveh bulunmaktadır.⁵¹⁷

Diasporadan dönüp İsrail'e yerleşenler, geldikleri yerlerin kültürlerini yansıtan sinagoglar inşa etmişlerdir. Bu sinagoglar sadece duaların ve dinî eğitimin yapıldığı yerler olmuş, sinagoglar sosyal işlevlerini başka kurumlara kaptırmıştır. Ancak Kudüs'teki Ultra Ortodokslara ait olan sinagoglar getto yaşamının etkisiyle sosyal işlevini devam ettirmektedir.⁵¹⁸

Yahudilikte önemli olan kurban ibadeti Mabed'in inşası sonrasında Mabed merkezli uygulanmaya başlamıştır. Kurban; hac bayramları olan Fısıh, Şavuot ve Sukkot'un tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir. Mabed'in yıkılması kurban ibadetinde de değişim ortaya çıkarmış, diasporada kurbanın yerini sözlü dualar almıştır.⁵¹⁹

Mabed'in yıkılmasıyla hac ibadetinde değişiklik olmuştur. Mabed yıkılmadan önce Fısıh, Şavuot ve Sukkot bayramlarında Yahudiler Mabed'i coşkuyla ziyaret edererek hac görevlerini yerine getirmişlerdir. Ancak Mabed'in yıkılmasıyla hac mekânı ve şekli değişmiştir. Yahudiler hac ibadetini neşe yerine üzüntüyle yapmış, Mabed'in yıkıntılarını ziyaret ederek hac yapmışlardır. Kudüs'e gelemeyenler diasporada sinagog ziyaretlerinde bulunarak hac görevlerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Mabed döneminde sunakların etrafı dönülerek yapılan uygulama, günümüzde sinagoglarda bulunan Tanah tomarları etrafında dönülerek yapılmaktadır.⁵²⁰

Hac, Mabed'in yıkılmasından sonra da kutsal arayışlarda ve dindar bir topluluğun sürdürülmesinde önemli olmuştur. Yahudiler diaspora döneminde bazen serbest bir şekilde bazen de izne bağlı olarak Mabed'ten geriye kalan Ağlama Duvarı'na gidip hac ibadetlerini yerine getirmişlerdir.⁵²¹ Babil Sürgünü sürecinde

---

⁵¹⁷ David Davidovitch, "Synagogue", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 19: 355-356.

⁵¹⁸ Yusuf Besalel, "Sinagog", *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3: 600.

⁵¹⁹ Tezokur, *Yahudilik 1*, 12.

⁵²⁰ Küçük, "Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", 115.

⁵²¹ Dionigi Albera, ed., *International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps, and Obstacles*, 1. Edition (New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015), 137.

Mabed yerinde hac yapmak mümkün olmamıştır. Mabed'in ikinci kez inşa edilmesiyle MÖ 515 yılında Fısıh bayramında Mabed merkezli hac uygulaması tekrar yapılmaya başlamıştır. Sürgünde geçen acılı yıllardan sonra Babil'den, Mezopotamya'dan ve Roma'dan gelebilen Yahudiler hac dönemlerinde Kudüs'e gelip ibadetlerini yapmışlardır.⁵²² Dönem dönem kesintiye uğrayan hac ibadeti, Romalıların Kudüs'e hâkim olduğu dönemin başlarında, büyük topluluklar halinde yapılmıştır. Diasporada yaşayan Yahudilerin Kudüs'e gelip hac yapması cezbedici olmuştur. Ekonomik getiri sağlaması açısından Romalı yönetici Herod, Yahudilerin Kudüs'te hac yapmasını teşvik etmiştir.⁵²³ 70 yılında Mabed yıkıldıktan sonra Kudüs hac mekânı olmaktan çıkmıştır. Yahudilerin uzun süre boyunca Kudüs'e girmesine izin verilmemiş ancak Kudüs Yahudiler için ne dinî ne de dünyevi önemini kaybetmiştir. Kudüs'e girişe izin verilmesi sonrasında Mabed ziyareti olmadan sadece şehri ziyaret etmek hac yapmak anlamına gelmiştir.⁵²⁴ Yahudilerin Kudüs'te hac yapmasına müsaade edilmesi şehre Müslümanların hâkim olması ile mümkün olmuştur.⁵²⁵

Mabed'in yıkılmasıya Yahudiler Mabed anısına oruçlar oluşturmuştur. Geleneksel Yahudi anlayışı bu oruçlara önem vermiş, diasporada bu oruçlar tutularak Mabed hatırlanmıştır. Bu oruçlardan birincisi, Kudüs'ün kuşatma altına alınması anısına tutulan *Asarah B'tevet* orucudur. Diğer oruçlar; Kudüs kuşatmasının başarılı olması ve Kudüs surlarının alınması anısına tutulan *Shiva Asar B'Tammuz* orucu ve Mabed'in Babilliler ve Romalılar tarafından yıkılması anısına tutulan *Tisha B'av* orucudur. Ayrıca *Tsom Gedalya* orucu, Kudüs'te yönetici olarak bırakılan Gedalya'nın öldürülmesi anısına tutulmaktadır.⁵²⁶

2.5. DİASPORA VE MESİH FİKRİNDE KUDÜS

Mesih anlayışı diasporada dönüşüme uğramıştır. Diasporada basit bir peygamber bekleyişinden, geleceği inşa edecek bir kurtarıcıya, kıyamet ile ilişkili

---

⁵²² Tezokur, *Yahudilik 1*, 157.

⁵²³ Maren R. Niehoff - Universitah ha-Ivrit bi-Yerushalayim, ed., *Journeys in the Roman East: Imagined and Real* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 258.

⁵²⁴ Mark Friedman, "7. Jewish Pilgrimage after the Destruction of the Second Temple", *City of the Great King*, ed. Nitza Rosovsky (Harvard University Press, 1996), 136.

⁵²⁵ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002): 108.

⁵²⁶ Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", 68.

doğüstü bir karaktere dönüşmüştür. Mesih kelimesi Aramice *Meshiha*, İbranice *Ha-Mashi'ah* olarak “meshedilmiş, yağlanmış” anlamına gelmektedir. Diaspora öncesinde bu kavram Tanah'ta geçtiği yerlerde bazı objeler, din adamı ya da hastaların meshedilmesi ve kutsanması anlamlarında kullanılmıştır.⁵²⁷ Davud döneminde Tanrı'nın Davud'u destekleyip yücelttiğini vurgulamak için Mesih kavramı kullanılmıştır.⁵²⁸

Masihlik teolojik bir mesele olduğu kadar sosyal ve psikolojik yönleri olan bir konudur. Korkunun, haksızlığın olduğu dönemlerde Mesih beklentisi artmış; mağdurlar bir kurtarıcı beklemişlerdir. Yahudi tarihinde Mesih beklentisinin yoğunlaştığı dönemler, Yahudilerin kendi yurtlarında egemen gücün baskısına maruz kaldıkları ya da diasporada yaşadıkları sıkıntılı zamanlardır.⁵²⁹ Mesih; özellikle uğranılan baskı ve şiddet ile orantılı olarak beklenmiş, beklenti refaha bağlı olarak azalmıştır. Mesih beklentisi umut doğurmuş, zorluklara karşı motivasyon sağlamıştır. Mesih daha çok geleneksel Yahudi anlayışını sürdürenler tarafından beklenmiştir. Mesih beklentisi yalancı Mesihlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Mesih'in geleceği zaman ile ilgili hesaplamalar yapılmış ancak her seferinde yanılgıya düşülmüştür. Bu yüzden Yahudi inanç amentüsünü şekillendiren Maimonides, beklentiyle alakı “*Tanrı kurtarıcıyı (Mesih) gönderecektir. Geç kalsa dahi beklerim*”⁵³⁰ şeklinde belirli bir tarihte Mesih'in gelmesini beklemenin yanlış olduğuna dikkat çekmiştir. Günümüzde Mesih beklentisi devam etmektedir.⁵³¹

Yahudi geleneği Mesih'in gelmeden önce adaletsizliğin, sürgünlerin ve kötülüklerin hâkim olacağı bir dönemin yaşanacağını ancak Mesih'in gelmesiyle bu sorunların biteceğini belirtmektedir. Yahudi anlayışında kötülükle mücadele etme tasavvuru Babil esareti sonrasında Pers mitolojisinden etkilenmiştir.⁵³² Yahudiler

---

⁵²⁷ Çık. 28:41, 40:10.; Lev. 4:3-6,16, 6:20.

⁵²⁸ Şule İsmihan Türem, “Ortodoks Yahudilikteki Mesih İnancının Siyonizm'e Etkileri”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2019): 29.

⁵²⁹ Mustafa Selim Yılmaz, “Bir Terimin Arkeolojisi: Antisemitizmin Teolojik ve Politik Tarihi”, *ULUM Dini Tetkikler Dergisi* 1/2 (2018): 86.

⁵³⁰ Yusuf Besalel, “İman Prensipleri”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 1: 233.

⁵³¹ Ramazan Adıbelli, “İsa'nın 'Maşiah'a Dönüşümü: Mesih Yahudilikte Mesihlik Fenomeni”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016): 252.

⁵³² Fadıl Aygün, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019): 237.

özellikle MÖ II. yüzyıldan itibaren açık bir Mesih beklentisine girmişlerdir. Yahudiler, Mesih'in Davud'un soyundan geleceğine ve Hz. Musa'dan sonra en üstün kişi olacağına, Mesih'in Yahudileri vadedilmiş topraklarda toplayacağına, Mabet'i inşa edeceğine ve Yahudileri sıkıntıdan çıkaracağına inanmaktadır.⁵³³ Mesih'in diasporada yaşayan Yahudileri vadedilmiş topraklarda toplayıp İsrail Krallığı'nı kuracağını ve böylece Yahudi egemenliğinin başlayacağını belirtmektedir.⁵³⁴ Yahudi kurtarıcı tasavvurunda Mesih'in gelmesiyle, Tanrı'nın vadettiği herşey gerçekleşecek, esenlik, mutluluk çağı yaşanacaktır.⁵³⁵ Mesih dönemin sonunda ise ölüm sonrası yaşamın başlayacağı kabul edilmektedir. Yahudi inancında ölüm sonrası hayat ile ilgili kesin bilgiler yoktur. Tora'da ölüm sonrasına işaret eden “*Ölüp halkına kavuştu*” ve “*Şoel'e indi*” ifadeleri geçmektedir. İnsanın yaptıklarının karşılığının verilmesi bu dünya ile ilgilidir. Dünyada bolluk içinde, zaferler elde etme şeklinde mükâfatlandırma söz konusudur. Ancak Babil Sürgünü sonrasında oluşan Nevi'im ve Ketuvim'de ölüm sonrası hayata dair ifadeler vardır. *Ama senin ölümlerin yaşayacak, bedenleri dirilecek. Ey sizler, toprak altında yatanlar, uyanın, ezgiler söyleyin. Çünkü senin çiyin sabah çiyine benzer, toprak ölümlerini yaşama kavuşturacak*⁵³⁶ ifadesi ölüm sonrası yaşamdan söz etmektedir. Ölüm sonrası yaşam için *olam ha-ba* kavramı kullanılmaktadır.⁵³⁷ Mesih ile başlanacak 400 yıllık mutluluk döneminin sonunda Mesih ve canlılar ölecektir. Ardından Tanrı yargıçlık makamında olarak hesaba çekecek ve yapılanların karşılığını verecektir. Ölüm sonrası hayatta iyilerin huzura kavuşacağına kötülerinse yok olacağına inanılmaktadır.⁵³⁸

Yahudiler zor dönemlerde olağandışı özellikler taşıyan bazı karizmatik liderleri Mesih olarak görmüştür. Yahudi tarihinde bunun pek çok örneği vardır. Babil Sürgünü'nü sonlandırıp Yahudilerin vadedilmiş topraklara dönmelerini sağlayan Kyros'un Mesih olduğu iddia edilmiştir. Hizkiya ve Zerubbabel'e Mesih iması yapılmıştır. Romalılar döneminde Mesih olduğunu iddia eden pek çok kişi ortaya

---

⁵³³ Canan Seyfeli, Yahudilik, Diyarbakır, 2024, s. 54.

⁵³⁴ Harold Louis Ginsberg, “Messiah”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 14: 110.

⁵³⁵ Muhammed Cihat Oruç, “Gulât-ı Şia'nın Mehdi Tasavvurunda Mitolojik Unsurlar”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (Aralık 2023): 651.

⁵³⁶ Ysa. 19:26.

⁵³⁷ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 128-135.

⁵³⁸ Canan Seyfeli, Yahudilik, Diyarbakır, 2024, s. 53-54.

çıkması, Simeon bar Giora ve Eleazar ben Yair'e de Mesihlik atfedilmiştir. Simon Bar Kohba'nın gerçekleştirdiği isyan hareketi Mesih olarak görülmesine neden olmuş, VIII. yüzyılda da Abu İsa al-İsfahani ve Yudghan'a da Mesih gözüyle bakılmıştır. Irak'ta ortaya çıkan David Alroy ve XIII. yüzyılda İspanya'da ortaya çıkıp manevi kurtuluş sağlama iddiasında bulunan Abraham Abulafia da Mesih olduklarını iddia etmişlerdir.⁵³⁹

Mesih'in siyasi bir lider olacağı yönünde görüşler de vardır. Bazı krallar Mesih olarak görülmüş, bunun örneği XVI. yüzyılda Portekiz Kralı I. Sebastian'ın Mesih olduğu yönündeki görüştür. Sebastian'ın Müslümanlara karşı Kuzey Afrika'da girdiği savaşta iz bırakmadan ortadan kaybolması, Mesih olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Sebastian'ın Mesih olarak gelip Portekiz'i İspanyol egemenliğinden kurtaracağı ve ardından zorla Hristiyan yapılmış olan Yahudileri ve tüm dünyayı kurtaracağı beklentisi oluşmuştur. Sebastian'ın Yahudileri kurtardıktan sonra vadedilmiş topraklara götüreceği düşüncesi yayılmıştır. İsveç Kraliçesi Christina, Koruyucu Lord unvanlı Oliver Cromwell, Conde Prensi ve Papa VII. Aleksander Yahudileri kurtaracak Mesih olarak görülmüşlerdir.⁵⁴⁰

Simon Bar Kohba, Yahudi tarihinde Romalılara karşı başlattığı isyan hareketiyle önemli bir yer tutmaktadır. Bar Kohba isyanı Roma'nın Yahudilere karşı antisemitizm ve Helenizm politikasına karşı bir başkaldırıdır. Bar Kohba üç yıl sürecek bir Yahudi devleti kurmuş ve Yahudi savunması yapmıştır. Asıl adı Simon Bar Kosiba'dır. "Yıldızın Oğlu" anlamına gelen *Bar Kohba* adı verilmiştir. Kohba, Yahudi dinî lider Rabbi Akiva tarafından Mesih olarak görülmüştür.⁵⁴¹

Bar Kohba'nın yürüttüğü ayaklanmanın başarılı olması, Kohba'nın Yahudi halkı arasında Mesih olduğu iddiasını güçlendirmiştir. Üç yıllık süre sonunda Roma'nın ağır saldırısı karşısında isyan sonlanmış ve Kohba'nın Mesih olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü savaşçı ve Yahudi halkından 580.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan ayaklanma, Yahudi halkı için ölüm, sürgün ve Kudüs'ten uzaklaşma

---

⁵³⁹ Yusuf Besalel, "Mesianik Akımlar", *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 2: 400-401.

⁵⁴⁰ Richard Popkin, "Jewish-Christian Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Conception of the Messiah", *Jewish History* 6/1/2 (1992): 166-167.

⁵⁴¹ Adele Reinhartz, "Rabbinic Perceptions of Simeon Bar Kosiba", *Journal for the Study of Judaism* 20/2 (1989): 172-173.

demek olmuştur.⁵⁴² Bar Kohba isyanı Yahudi tarihinde kaliam, sürgün ve yıkım ile sonuçlanmış; isyanın lideri Bar Kohba öldürülmüştür. Bar Kohba'nın mesihliğinin gerçek olmadığına anlaşılmamasıyla kendisine “sahtekar”, “yalancı,” “Yalanın Oğlu” anlamında *Simon Bar Kozeba* adı verilmiştir. Bar Kohba'ya XVII. yüzyıla kadar Yahudiler tarafından ulusal kahraman olarak önem verilmiş ancak Kohba'nın kahramanlığı her zaman sorunlu kalmış, Yahudi yazarlar ona değer atfetmemiştir. Bar Kohba Yahudi kurtuluşunu erken davranarak silahla getirmeye çalışan, siyasi güç peşinde koşan bir kişi olarak anılmıştır. Bazısı da onu Yahudi gücü ve gelecekteki Mesih zaferinin işareti olarak görmüştür.⁵⁴³

Kudüs merkezli bir Yahudi devletinin kurulacağını iddia eden yalancı Mesihler, XVI. ve XVII. yüzyılda diasporadaki Yahudileri etkilemişlerdir. Mesih iddiasında bulunan David Ha-Reuveni, Solomon Molcho ve Sabetay Sevi bu yalancı Mesihlerden olmuşlardır.⁵⁴⁴

David Ha-Reuveni 1523 yılının son haftalarında İskenderiye'den Venedik'e gelen, esmer görümlü, cılız, kısa boylu bir seyyahdır. Kendisini bağımsız Yahudi devletinin elçisi olarak tanıtmıştır. David Ha-Reuveni Venedik Yahudi cemaatinden destek alamamış; kendisine sadece birkaç kişi yardım etmiştir. 1525 yılında Portekiz'e gitmiş, gençler arasında mesihi bir şevk uyandırmış ancak 1526 yılında Portekiz'den kovulmuştur. 1530'lu yıllarda İtalya'da ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁵ Papa VII. Clement ile görüşüp Kudüs'ü Müslümanların elinden alma konusunda yardım istemiştir. David Ha-Reuveni tutulduğu hapisanede ölmüştür.⁵⁴⁶

Solomon Molcho adında bir Portekizli de kendisini Mesih olarak tanıtmıştır. Solomon Molcho, diasporanın birçok yerinde Mesih olarak selamlanmıştır. Hatta bazı tarihçiler bunu Sabetay Sevi sonrasında en etkili Mesih hareketi olarak kabul

---

⁵⁴² Dvir Raviv - Chaim Ben David, “Cassius Dio’s Figures for the Demographic Consequences of the Bar Kokhba War: Exaggeration or Reliable Account?”, *Journal of Roman Archaeology* 34/2 (Aralık 2021): 602.

⁵⁴³ Richard G. Marks, “Dangerous Hero: Rabbinic Attitudes Toward Legendary Warriors”, *Hebrew Union College Annual* 54 (1983): 193.

⁵⁴⁴ Yusuf Besalel, “Meşihey A-Şeker”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 2: 401.

⁵⁴⁵ Moti Benmelech, “History, Politics, and Messianism: David Ha-Reuveni’s Origin and Mission”, *AJS Review* 35/1 (Nisan 2011): 35-36.

⁵⁴⁶ Besalel, “Mesianik Akımlar”, 2: 401.

etmişlerdir.⁵⁴⁷ Solomon Molcho 1501 yılında Portekiz’de Yahudilikten çıkmak zorunda bırakılan bir ailede doğmuştur. Asıl adı Diogo Pires olan Molcho; ailesi tarafından sünnet edilmemiş, sonraki dönemlerde kendini sünnet ettirmiştir. Lizbon’a yakın yaşayan, politik ve kültürel canlılık zemininde büyüyen Molcho, 1521 yılında temyiz mahkemesinin başkanı olmuştur. Hukuk bilgisi dışında Yahudi hukuku ve edebiyat alanında da yetkin olmuştur. Molcho; Yahudi hukukundaki yetkinliği ile birçok yerde vaaz vermiş, Portekiz’de olacak bir depremi önceden haber vermesiyle meşhur olmuş, Papa VII. Clement gibi siyasi ve dinî şahsiyetler onun fikirlerini almaya başlamışlardır. Ancak V. Charles; Molcho’nun Mesih olduğu yönündeki fikirlerden etkilenmemiş, onu sözünden dönen ve Hristiyanlıktan çıkan biri olarak suçlayıp ölümle cezalandırmıştır. Hristiyanlığa dönüş yapması durumunda affedileceği belirtilmesine rağmen Molcho, Yahudiliğe sonsuza dek bağlı kalacağına yemin etmiştir. Mesihlik iddiası başarısızlıkla sonuçlanan Molcho 1532 yılında yakılarak öldürülmüştür.⁵⁴⁸

Diasporadaki Yahudiler arasında -özellikle getto yaşamında- Mesih inancı daha yoğun olmuştur. Mesih inancı olağanüstü olaylara güveni artırmıştır. Bu inanç, bilgili ya da cahil insanlar üzerinde benzer etki bırakmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında Yahudi toplumu yaşanan olumsuz durumları bir mesihi hareketin habercisi olarak görmüştür. Böyle bir ortamda Sabetay Sevi’nin Mesihlik iddiası taraftar toplamasını sağlamış ve önemli bir etki yapmıştır.⁵⁴⁹ XVII. Yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa Yahudileri arasında Mesihlik iddiasında bulunan ve sonrasında Müslüman olmasıyla sonuçlanan Sabetay Sevi krizi yaşanmıştır. Sabetay Sevi, takipçileri ve muhalifleri arasında etki yaratmış, ölümü sonrasında da Osmanlı Yahudileri ve Avrupa Yahudileri üzerinde bu etki devam etmiştir.⁵⁵⁰

Sabetay Sevi 1626 yılında İzmir’de İspanyol kökenli bir Yahudi ailede doğmuş, erken yaşta Yahudi din eğitimi ve mistik eğitim alıp 18 yaşında hahamlık

---

⁵⁴⁷ Miriam Eliav-Feldon, “Invented Identities: Credulity in the Age of Prophecy and Exploration”, *Journal of Early Modern History* 3/3 (1999): 216.

⁵⁴⁸ Moti Benmelech, “Salvation at Stake”, *SEGULA The Jewish Journey Through History* 33 (2016): 26-35.

⁵⁴⁹ Johnson - Orman, *Yahudi Tarihi*, 263-264.

⁵⁵⁰ David B Ruderman - Lizet Deadato, *Erken Modern Dönem Yahudi tarihi: Yahudi topluluklara Özgü Tarihi ve Kültürel Olgular, Bu topluluklar Arasındaki Etkileşimler...* (İstanbul: İnkilâp, 2013), 104.

yetkisi kazanmıştır. Haham olmayıp mistik öğretiyeye odaklanan Sevi; Mesih olduğunu 1648 yılında ilan etmiş ancak bu tarihte yapmış olduğu Mesihlik iddiası tutmayınca yeni hazırlıklar ve seyahatler yaparak Mesihliğini 1666 yılında tekrar açıklamıştır. Sevi 1666 yılında Kudüs'e gitmiş, oradaki Yahudilerin sefil durumda olduklarını ve Araplarla aralarının iyi olmadığını görmüştür. Kudüs'teki Yahudiler Sevi'nin ayaklarına kapanmış, onu "kurtarıcı bir kuvvet" olarak görmüşlerdir. Ancak Sevi'nin Yahudiler için topladığı paraları kendi ihtiyacı için harcamasını şehrin hahamları küstahlık olarak görmüşlerdir. Kudüs hahamlarının Sevi'yi hoş karşılamaması üzerine Sevi İstanbul'a gitmek üzere ayrılmış, önce İzmir'e gitmiş, İzmir'de taraftarları arasında Mesih olarak coşkuyla karşılanmıştır. Sevi, İzmir'den ayrıldıktan sonra İstanbul, Kudüs, Kahire ve Selanik gibi şehirlerde bulunmuş, buralarda mistik anlayışlarla tanışmıştır.⁵⁵¹

Sabetay Sevi'nin Mesih olduğu iddiası özellikle Avrupa Yahudileri arasında yankı uyandırmış; ünü Osmanlı dışına, Asya'dan Avrupa'ya hatta Amerika'ya kadar yayılmıştır. Sevi, Osmanlı Yahudilerinin ve bazı Avrupalı yöneticilerin şikayeti üzerine Osmanlı yönetimi tarafından tutuklanmıştır.⁵⁵² Sabetay Sevi Çanakkale Aydos Kalesi'ne hapsedildikten sonra da taraftar toplamış, ziyaretçi akınına uğramıştır. Eylül 1666 yılında mahkemeye çıkarılan Sevi'ye Müslüman olması ya da öldürülmesi seçenekleri sunulmuş, Sevi Müslüman olmayı seçmiştir. Müslüman olması taraftarları arasında hayal kırıklığı yaratmış ancak onun din değiştirmesinin gerçek olmadığı, sadece ölümden kurtulmak için din değiştirdiğine inanılmıştır. Taraftarları arasında Müslüman olduğunu gören 200 kadar aile de Müslüman olmuştur. Sevi serbest bırakıldıktan sonra taraftarlarıyla bir araya gelince, Yahudilerin yaşamadığı yer olan Arnavutluk'a sürgün edilmiş, ömrünün sonuna kadar kaldığı Arnavutluk'ta 1676 yılında ölmüştür. Taraftarları arasında deniz üzerinde yürüyerek kaybolduğu inancı hâkimdir.⁵⁵³

---

⁵⁵¹ Abdurrahman Küçük, *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*, 8. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2010), 234-236.

⁵⁵² Cengiz Şişman, "Sabatay Sevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 334.

⁵⁵³ Yusuf Besalel, "Sabataycılar", *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3: 556.

Sabetay Sevi hareketinin tutulmasının birkaç nedeni vardır. 1400 yıllarında İspanya Yahudilerinin sürgün edilmesinin yarattığı trajedi, 1647-1657 yıllarında Kazak ve Ukraynalıların Polonya'dan bağımsızlaşması mücadelesinde Polonya'nın tarafını tutan Yahudilerin öldürülmeleri, 1618-1648 yıllarında Avrupa'da olan Otuz Yıl Savaşları'nın tarafları arasında kalan Yahudilerin öldürülmeleri, XVII. yüzyılda başlayan bilimsel ilerleme ve yeni coğrafyaların keşfi Sevi'nin Mesihlik iddiasının taraftar toplamasını kolaylaştırmıştır. Hareket geleneksel anlayışa zıt olarak kadınlara değer vermesi yönünden aykırı gruplarca desteklenmiştir. Ayrıca Talmud'a karşı olan hareket, bazen Sevi'nin Mesihlik iddiasını desteklemek için Talmud'tan referanslar yapmıştır.⁵⁵⁴

Diasporada Yahudilerin çektiği acılar Mesih'in yakında geleceğinin işareti olarak görülmüştür. Yahudiler Mesih'in kendilerini zor durumdan kurtaracağına ve diaspora yaşamını sonlandırıp vadedilmiş topraklarda mutluluk devrini başlatacağına inanmıştır. Bu beklentiler halkın umudunu taze tutmasını sağlamasının yanı sıra onları mücadele etmekten uzak tutmuş, sürekli bir beklenti içerisinde olmalarına ve sahte Mesihlerin umutlarını sömürmelerine neden olmuştur. Karşılaşılan olumsuz durumlardan çıkmayı denemek yerine gelecek kurtarıcının bu durumları tersine çevireceğine inanmışlardır. Böylece diaspora yaşamı Yahudi hayatında çok uzun dönem devam etmiştir. Ancak Aydınlanma Çağı ve milliyetçilik akımı Yahudi entelektüellerinde rasyonel düşünme ve bağımsız bir yurt sahibi olma fikrini doğurmuştur.

Siyonizm hareketinin başlattığı Yahudi yurdunun oluşturulması düşüncesi, özellikle fundamentalist Yahudi otoriteler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bunu yapmanın Tanrı'ya karşı gelmek olduğu, önceden yapılacak böyle bir girişimin Tanrı'nın ceza vermesine sebep olacağı, bir Yahudi yurdunun ancak Mesih ile oluşturulabileceği savunulmuştur. Ancak bu anlayışın karşısında kurulacak bir Yahudi yurdunun Mesih'in geleceğini hızlandıracağı düşüncesini yüksek sesle dillendiren mesihçi Rabbiler de olmuştur. Judah Bibas, Judah Ben Solomon Hai Alkalai, Zvi Hirsch Kalischer Siyonist hareketin Yahudi yurdu projesini Theodor Herzl'den önce

---

⁵⁵⁴ Kürşat Demirci, "Sabatayizmin Avrupa Yahudiliğine Etkileri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012): 626-633.

desteklemişlerdir. Judah Bibas, vadedilmiş topraklara dönüş için oruç tutmanın ve dua etmenin yetersiz olduğunu, oraya yerleşmenin de gerekli olduğunu vurgulamış, Yunan milliyetçiliğinin etkisinde kalarak ulusal hedeflerin gerçekleşebilmesi için gerekirse şiddete başvurulabileceğini belirtmiştir. Judah Ben Solomon Hai Alkalai, Mesih'in birden bire ortaya çıkmayacağını, kurulacak bir Yahudi yurdunun Mesih'in geleceğini hızlandıracağını belirtmiştir. Zvi Hirsch Kalischer de 1860-1870 yıllarında Siyonist hareketin inşası için çalışmış ve vadedilmiş topraklarda Yahudi kolonilerinin kurulması için çaba harcamıştır.⁵⁵⁵

Siyonist hareketin vadedilmiş topraklara göçü teşviki, bir Yahudi devleti kurulması yönünde attığı adımlar, diasporadaki Yahudilerin bir Yahudi devleti kurulmasını Mesih'e bırakıp pasif durumda kalmalarını protesto etmesi İsrail'in kurulmasını sağlayan etkenlerden olmuştur. İsrail'in kurulması; dindar Yahudilerin tepkisine neden olmuştur. Üstünden geçen uzun zamana rağmen Ultra Ortodoks Yahudi hareketi, İsrail'in Mesih beklenmeden kurulmasına karşı çıkmış, İsrail'i meşru görmemektedir.⁵⁵⁶

2.6. MEZHEPLER FİKRİNDE KUDÜS

Mezhepler Yahudi inanç ve uygulamalarında benzer ya da farklılık içeren yönleri sahiptir. İlk, Orta Çağ ve modern dönem Yahudi hareketlerinin Kudüs'e dair bakış açılarının ne şekilde olduğunu bilmesi önemlidir. Mezheplerin Kudüs'e dair fikirleri ve uygulamaları benzer yönleri taşımaktadır.

İlk dönemden günümüze kadar oluşan Yahudi mezheplerinin bazıları geleneksel Yahudi anlayışını sürdüren Tanah ve Talmud eksenli bir anlayışa sahip olmuş, bazıları geleneğe karşı olmuş, yeniliklere açık, dogmatik olmaktan uzak olmuşlardır. Neredeyse her dönem geleneksel Yahudi anlayışını benimseyen Yahudi mezheplerinin taraftarları, geleneğe zıt hareketlerin takipçilerinden daha çok olmuştur. Çoğunluğu oluşturan geleneksel Yahudi fikrinin Kudüs'e verdiği değer, Kudüs'ün her zaman ilk planda olmasını sağlamıştır. Geleneğe karşı olan mezheplerde de Kudüs önemlidir.

---

⁵⁵⁵ Sam N. Lehman-Wilzig, "Proto-Zionism and its Proto-Herzl: The Philosophy and Efforts Of Rabbi Zvi Hirsch Kalischer", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 16/1 (1976): 56-63.

⁵⁵⁶ Amnon Raz-Krakotzkin, "Exile, History, and the Nationalization of Jewish Memory: Some Reflections on The Zionist Notion Of History and Return", *Journal of levantine studies* 3/2 (2013): 37-38.

Seküler hatta tanrıtanımaz kişilerin doldurduğu Siyonizm, kurmaya çalıştığı Yahudi yurdu çabasında Kudüs'ün kutsallığından yararlanmıştır. Geleneksel anlayışa ters düşecek bir girişimin başarılı olma ihtimalinin düşük olduğunun farkında olan Siyonizm; Kudüs'ün kutsallığını kabul etmiş, böylece geleneksel Yahudiliğin desteğini almayı başarmıştır.

Yahudi tarihi boyunca oluşmuş mezheplerin Kudüs'e attettikleri anlam, verdikleri değer ve bu doğrultuda attıkları adımlar Kudüs lehine olmuştur. Bunu ortaya koymak ve tarihsel süreçte Kudüs'ün Yahudi halkının genelinde oluşturduğu anlamın tespiti için “İlk Dönem Mezheplerinde Kudüs”, “Orta Çağ Mezheplerinde Kudüs” ve “Modern Dönem Mezheplerinde Kudüs” alt başlıklarıyla mezheplerin Kudüs fikirleri işlenmiştir.

2.6.1. İlk Dönem Mezheplerinde Kudüs

Yahudi inancında mezhepleşme, Babil Sürgünü'nde yaşanan etkileşim ve sonrasında Selevkos yönetiminin Yahudi inancı üzerindeki baskıcı anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Yahudi geleneksel kabullerini değiştirmeye ve Helen politikasını dayatmaya çalışan Selevkos yönetimine başkaldıran Yahudiler, geleneksel Yahudiliği devam ettirmeye çalışmışlardır. MÖ II. yüzyılda Hasidilik mezhebi içerisinde ilk dönem Yahudi mezhepleri olarak kabul edilen Ferisilik, Sadukilik ve Essenilik hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler dışında Samirilik hareketi de kendisini Yahudi mezhebi olarak tanımlamış ancak hareket Yahudilerin geneli tarafından Yahudi mezhebi olarak kabul edilmemiştir.⁵⁵⁷

Sadukilik, MÖ II. yüzyıl ile MS I. yüzyılda Sanhedrin ve Mabel aristokrasisinde etkili olan, Yahudi halkının üst sınıfını oluşturan, halktan kopuk bir Yahudi hareketi olmuştur. Sadukiler; sahip oldukları yüksek konum itibarıyla kendilerini Roma yönetimine yakın görmüş, bu durum Yahudilerden kopuk olarak anlaşılmasına neden olmuştur.⁵⁵⁸ Davud'un rahibi Sadok adıyla bağlantılı olduğu düşünülen hareketin sahip olduğu siyasi konum, Helenistik etkiyi açık hale getirmiştir.

---

⁵⁵⁷ Ömer Faruk Harman, “Yahudilik (Mezhepler ve Dinî Gruplar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 212.

⁵⁵⁸ Yusuf Besalel, “Saduçiler (Sedukimler)”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3: 559.

Sadukiler melek, ruh gibi inançları inkâr etmiş; ruhların bedenle öldüklerini savunmuşlardır. Sadukiler Kudüs'te siyasi becerileriyle otorite konumunda olmuşlardır.⁵⁵⁹ Mezhep, sadece beş kitaptan oluşan Tora'yı kabul etmiş, onun dışında Talmud'un geçerliliğini yok saymıştır. Sadukiler Mabet üzerinde sahip oldukları etki nedeniyle Kudüs'e değer vermişlerdir. Sadukiliğin ortadan kaybolması Mabet'in ve Kudüs'ün Romalılar tarafından yıkılmasıyla olmuştur. Hareketin gücü Sanhedrin'deki konumu ile Kudüs'ün ve Mabet'in öneminden gelmiştir.⁵⁶⁰ Sadukilerin Mabet'i ve Kudüs'ü kullandıklarını, Mabet'i anlamsız gördüklerini ve maddiyatçı bir hareket olduklarını savunan görüşler vardır.⁵⁶¹

Sadukilik mezhebinin Makkabi hareketiyle bağlantılı bir hareket olması, hareketin Makkabilerin gücü doğrultusunda inişli çıkışlı bir konumda olmasına neden olmuştur. Kudüs'ün MÖ 63 yılında Gnaeus Pompeius Magnus tarafından alınması ve Makkabilerin egemenliğine son verilmesiyle Saduki mezhebi değer kaybetmiş ancak Sanhedrin'deki etkiyle gücünün bir kısmını koruyabilmiştir. Ancak 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından alınması ile yaklaşık yüz yıl önce gücü zayıflamış olan hareket gücünü tamamen kaybetmiştir. Kudüs'ün Makkabilerden alınması Ferisiliğe güç katarken Mabet'in yıkılması Ferisileri hâkim Yahudi mezhebi haline getirmiştir.⁵⁶²

Ferisi kavramının İbranice karşılığı *Peruşim*'dir. "Ayrılanlar", "Ayrılar" ve "Sapkınlar" anlamına gelen bu ismin hareketin muhalifleri olan Sadukiler tarafından verilmiş olduğu düşünülmektedir. Köken olarak hareketin ortaya çıkışını II. Mabet'in başlarına kadar geriye götüren görüşler olmakla beraber, hareketin Haşmonayim döneminde ortaya çıktığı yaygın kabuldür. Ferisilik, kader anlayışını ve kişinin özgür iradeye sahip olduğunu benimsemiştir. Ferisiler Tanah'nın yanı sıra Talmud'un geçerliliğine inanıp ölüm sonrası yaşamın varlığını kabul etmişlerdir.⁵⁶³ Ferisilik

---

⁵⁵⁹ Pieter J J Botha, "History and Point of View: Understanding the Sadducees", *Neotestamentica* 30/2 (1996): 235.

⁵⁶⁰ Benedict T. Viviano - Justin Taylor, "Sadducees, Angels, and Resurrection (Acts 23:8-9)", *Journal of Biblical Literature* 111/3 (1992): 498.

⁵⁶¹ Bekir Zakir Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2008): 67.

⁵⁶² Frank C Porter, "The Psalms of the Pharisees", *The Biblical World* 4/3 (1894): 171-172.

⁵⁶³ Menahem Mansoor, "Pharisees", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 16: 30.

mezhebi halk tarafından desteklenmiş, bu yüzden halk üzerindeki etkisi Sadukiliğin etkisinden daha fazla olmuştur. Mabel'e önem veren Ferisilik, Mabel'in 70 yılında yıkılmasından önce Mabel merkezli ritüelleri Mabel dışına çıkarıp halkı kapsayacak şekilde genişletmiştir.⁵⁶⁴

Sadukilerin Mabel'i kendilerininmiş gibi sahiplenmeleri nedeniyle Ferisiler alternatif mekân olarak sinagogları seçmişlerdir. Bu durum Ferisilerin Mabel'e ve Kudüs'e attıkları değeri azaltmamıştır. Ferisiler Yahve'nin sadece Mabel'te olmadığını belirtmiş, Tanrı'nın her yerde olduğuna inanmış, ibadet ve dua yeri olarak sinagogları seçmişlerdir.⁵⁶⁵ Mabel'in Romalılar tarafından yıkılması sonrasında sinagoglar Ferisiler için daha fazla öneme sahip olmuştur.⁵⁶⁶

İlk dönem Yahudi mezheplerinden bir diğeri olan Essenilik, II. Mabel döneminde MÖ II. ile MS I. yüzyıl aralığında varlık göstermiş, hareketin müntesipleri münzeyi bir hayatı benimsemiş ve topluluk halinde yaşamışlardır. Sayıları yaklaşık 4000 civarında olan mezhep mensupları, tarımsal faaliyetlerle geçimlerini sağlamışlardır. Mezhep varlık edinme, mülk sahibi olma gibi durumlardan uzak bir hayatı tercih etmiş, üyeleri arasında gelir dağılımının eşitliğini sağlamış, halk arasında ekonomik sınıfın oluşmasını engellemiştir. Esseniler savaş aletlerinden uzak kalmış, sadece yolculuklarda yanlarında kendilerini koruyacak basit aletler bulundurmışlardır.⁵⁶⁷

Esseniler Tanrı Yahve'ye, ruhun ölümsüzlüğüne, ölüm sonrası yaşama ve kadere inanmış; Kudüs'te yaşayan Yahudi halkından farklı ritüellere sahip olmuşlardır. Esseniler, Şabat kurallarına eklemeler yapmış; dua, temizlik, yiyecek, evlilik gibi konularda genel Yahudi anlayışından ayrılmışlardır. Ayrıca rüyaları yorumlayabilme özelliğine sahip olmuşlardır. Kudüs'te Sadukiler ve Ferisilerin mücadelesinden uzak, Kudüs dışında yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu tamamen

---

⁵⁶⁴ Dalia Marx, "The Missing Temple: The Status of the Temple in Jewish Culture Following its Destruction", *European Judaism* 46/2 (01 Eylül 2013): 63.

⁵⁶⁵ Yaşar Levent, "Bet Amikdaş Sürecinde Yahudi Grupları ve Doktrinleri -1", *Şalom Gazetesi Haftalık Siyasi ve Kültürel Gazete*, 2019, Erişim 03 Ağustos 2023. <https://www.salom.com.tr/haber/112424/2-bet-amikdas-surecinde-yahudi-gruplari-ve-doktrinleri-1>

⁵⁶⁶ L. Michael White, "The Delos Synagogue Revisited Recent Fieldwork in the Graeco-Roman Diaspora", *The Harvard Theological Review* 80/2 (1987): 133.

⁵⁶⁷ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi mezhepleri* (Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1965), 174.

Kudüs'ten izole olma şeklinde olmamış, bazı dönemler Kudüs'te yaşamışlardır. Essenilerin Kudüs'ten uzakta yaşamalarının bir nedeni de Mabed'e yaptıkları bağışın kabul edilmemesi ve ayrı ibadetler yapmaya zorlanmalarıdır.⁵⁶⁸ Esseniler Mabed'in durumundan rahatsız oldukları için Kudüs'ten uzakta, Kumran'da ruhani bir Mabed oluşturmuş, iki sütun ve bir kapı ile Mabed'i sembolize ederek ibadetlerini yapmışlardır.⁵⁶⁹ Essenilerin kurban sunularının Mabed'te yapılmasına karşı çıkıldığı için Mabed dışında bu ibadeti yerine getirdikleri ileri sürülmüştür Başka bir görüşe göre ise kendilerini Tanrı'ya adanarak bu ibadeti yerine getirmişlerdir.⁵⁷⁰

Yahudiler tarafından dışlanan ilk dönem Yahudi hareketlerinden bir diğeri Samirilik'tir. Samirilerin Kuzey İsrail Krallığı'nın yok edilmesiyle Yahudi halkının yerine civar bölgelerden iskân edilen kişiler olduğu düşünülmektedir. Yahudilerin Babil Sürgünü sonrasında döndükleri bölgelerinde yerleşim yerlerini alan Samirilerle ilişkileri iyi olmamıştır. Yahudiler, Samirilerin II. Mabed'in inşasında çalışmalarına izin vermemişlerdir.⁵⁷¹ Samirilerin sahip olduğu Tevrat ve ibadet uygulamaları geleneksel Yahudi anlayışından farklıdır. Samiriler için Gerizim Dağı kutsaldır. Geleneksel Yahudi anlayışı için Kudüs ve Süleyman Mabedi kutsal kabul edilirken, Samiriler için buralar çok önemli değildir.⁵⁷²

2.6.2. Orta Çağ Mezheplerinde Kudüs

Mabed'in 70 yılında yıkılması sonrasında ilk dönem mezhepler ya varlıklarını sürdürememiş ya da başka isimler altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ferisilik mezhebinin fikirleri Rabbani Yahudilik ile devam etmiştir. Orta Çağ Yahudi hareketlerinden diğeri Karai Yahudiliktir. Bu hareketin de geçmişle bağlantısı olmuş,

---

⁵⁶⁸ Hillel Newman - Ruth M. Ludlam, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period: A Review of Lifestyle, Values, and Halakhah in the Pharisees, Sadducees, Essenes, and Qumran* (Leiden ; Boston: Brill, 2006), 82-83.

⁵⁶⁹ Yaşar Levent, "Bet Amikdaş Döneminde Yahudi Grupları ve Doktrinleri - 2", *Şalom Gazetesi Haftalık Siyasi ve Kültürel Gazete*, 2019, Erişim 04 Ağustos 2023. <https://www.salom.com.tr/haber/112526/ii-bet-amikdas-doneminde-yahudi-gruplari-ve-doktrinleri-2>

⁵⁷⁰ Okan Açıl, "Helenistik ve Roma Dönemlerinde Ezoterik Bir Yahudi Topluluk", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 48 (25 Aralık 2022): 338.

⁵⁷¹ Ali Osman Kurt, "Yahudilik'te Sürgün Metaforu: 'Boş Ülke' Miti ve 'İncir' Benzetmesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 5/3 (2008): 263.

⁵⁷² Bağır, "Sâmiriler", 105.

Sadukilik hareketinin görüşlerini Orta Çağ'a taşımıştır. Bu iki hareketin Kudüs'e ve Mabel'e dair fikirleri Ferisilik ve Sadukilik ile paraleldir.

Rabbani Yahudilik 70 yılında Mabel'in yıkılması sonrasında Yahudi din bilginleri olan Rabbilerin her konuyla alakalı dinî fikirler sunan ve bu fikirleri Tanah'tan bir parça gören Orta Çağ Yahudi hareketi olmuştur. Mezhep, Tanah ve Talmud'un geçerliliğini savunmuştur.⁵⁷³ Hareket; Mabel'in yıkılması ile kurban ibadetini yapamamıştır. Mabel'in yıkılmasıyla Kudüs'e girme yasağına karşı Mabel ve Kudüs merkezli olmayan ibadetlere daha sıkı bir şekilde bağlanmış, Tanah çalışmalarını ve sinagog ayinlerini düzenli bir şekilde yerine getirmiştir.⁵⁷⁴

Rabbani mezhebinin Bar Kohba'nın başarısız olması ile Mabel'in yeniden inşası beklentisi sona ermiştir. Rabbani Yahudilik, içinde bulunulan durumun gerçekliğini dikkate alarak inanç ve uygulama sistemi geliştirmiştir. Mezhep, Mesih'in Bar Kohba tarzı bir hareketle gelmesinin mümkün olmadığını anlamış, Şabat ve diğer Yahudi yasalarına uyum sonunda geleceğine inanmıştır. Hareket, VI. yüzyılda Babil Talmudu'nun tamamlanmasıyla inanç ve uygulamalarıyla egemen mezhep haline gelmiştir.⁵⁷⁵

Orta Çağ'daki Yahudi mezheplerinden bir diğeri Karailiktir. Karai mezhebi, Sadukilik hareketinin fikirlerini benimsemesi yönüyle devamı kabul edilmiştir. Karai Yahudilik Anan Ben David tarafından kurulmuş, İslam'ın yükselişi döneminde VIII. yüzyılda şekillenmiş bir Yahudi hareketidir. Mezhep, adını müntesiplerinin Tanah'ı çokça okumalarından dolayı "okumak" manasına gelen *Kara* kökünden almıştır. Ayrıca kelimenin "Davet Etmek" ve "Davet Ediciler" anlamına geldiğini belirten görüşler de vardır. Mezhebin Mabel'in tekrar inşası umudu, Abbasilerin bölgeye hâkim olmasıyla hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Hareket, önceleri kurucusunun adına nispetle *Ananiye* olarak anılmış ancak IX. yüzyıldan itibaren *Karai* adını almıştır.⁵⁷⁶

---

⁵⁷³ Ömer Faruk Araz, "Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (06 Nisan 2016): 322.

⁵⁷⁴ Michael J. Cook, "Rabbinic Judaism and Early Christianity: From the Pharisees to the Rabbis", *Review & Expositor* 84/2 (Mayıs 1987): 212.

⁵⁷⁵ Neusner - Avery-Peck, *The Routledge Dictionary of Judaism*, 126-127.

⁵⁷⁶ Mustafa Sinanoğlu, "Karâilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 424.

Karai hareketi sadece Tanah'ı kaynak kabul etmiştir. Talmud'un Sina'da Hz. Musa'ya vahyedilmediğini belirterek geçerliğini kabul etmemiştir. Karai hareketi Tanah'ın özgürce, bağımsız ve bireysel bir şekilde çalışılmasını ilke edinmiştir. Hareket, beslenme kuralları noktasında Rabbani Yahudilikten daha katı kurallar belirlemiştir. Rabbani Yahudilik, bölücülük yaptığı iddiasıyla Karai mezhebini dışlamış, hareketin müntesipleriyle evliliği yasaklamıştır.⁵⁷⁷ Karai mezhebi; dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış, günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Hareketin müntesipleri XI. yüzyıla kadar Kudüs'te yayılmaya devam etmiş ancak Haçlıların 1099 yılında Kudüs'e hâkim olmasıyla Mısır ve Kuzey Afrika'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷⁸

Karai Yahudiler Kudüs ve Mabel'e önem vermekte, kible olarak Mabel'i esas almaktadırlar. Ölülerinin başını Kudüs yönüne çevirerek defnetmektedirler. Türk Karaileri arasında ağustos ayında icra edilen kurban ibadeti, Mabel yönüne dönülerek yapılmaktadır. Karailerin belirlediği iman esasları arasında Mabel, dünya idarecilerinin makamı kabul edilmektedir. Dolayısıyla Karai hareketi Kudüs'ün kutsallığını kabul etmekte ve Mesih'in gelmesi ile Mabel'in yine Kudüs'te inşa edileceğine inanmaktadır.⁵⁷⁹

Rabbani ve Karai Yahudilerin Kudüs ile ilgili fikirleri Mesih bağlantılı geleneksel Yahudi anlayışını yansıtmaktadır. Rabbani Yahudilik, Mesih'in kuracağı İsrail Krallığı'nın merkezinin Kudüs olacağına inanmıştır. Aynı şekilde Karai Yahudiler Mesih'in gelip Yahudi halkını diasporadan toplayacağına ve Kudüs merkezli bölgede İsrail Krallığı'nı kuracağına inandıkları için Kudüs'te yaşamayı tercih etmişlerdir. Özellikle X. yüzyılda Kudüs'e gidip orada yaşamayı ve Mesih'i beklemeyi tercih eden Karai Yahudiler olmuştur.⁵⁸⁰

---

⁵⁷⁷ Neusner - Avery-Peck, *The Routledge Dictionary of Judaism*, 72.

⁵⁷⁸ Sinanoğlu, "Karâilik", 24: 424-425.

⁵⁷⁹ Emine Atmaca, "Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri", *MESOS Disiplinlerarası Ortacag Calismalari Dergisi* II (31 Aralık 2020): 69-72.

⁵⁸⁰ Muhammed Ali Bağır, "Modern İsrail'de Karâi Olmak: Mısır Kökenli Karailerin İsrail'deki Sorunları", *TYB Akademi* 21 (2017): 109-110.

2.6.3. Modern Dönem Mezheplerinde Kudüs

Aydınlanma döneminin Yahudi halkına kazandırdığı eşit yurttaşlık, geniş çalışma alanları, getto yaşamından sıyrılma gibi yenilikler ve Yahudilerin geleneksel Yahudi anlayışından sıyrılma ve modern yaşama ayak uydurma isteği, Modern dönem Yahudi mezheplerini ortaya çıkarmıştır. Modern dönemde ilk olarak Reformist Yahudilik şekillenmiştir. Reformist hareketin Yahudi inanç ve uygulamaları noktasında geleneksel anlayıştan kopmasına tepki olarak hareketin içerisinde daha ılımlı düşüncede olanlar, Muhafazakâr Yahudiliği kurmuşlardır. Yahudi bireylerin reformist harekete dâhil olmaları; geleneksel Yahudiliği harekete geçirmiş, böylece Modern Ortodoks Yahudi mezhebi oluşmuştur. Modern Ortodoks Yahudilik; Yahudi geleneğinin modernizme karşı olmadığını savunmuş, Reformist Yahudiliğin dinsel karşıtlığına karşı çıkmıştır.

Modern dönem Yahudi mezhepleri önceki dönemlerdeki mezhep ayrışmalarından farklı olarak sadece uygulama noktasında değil inanç noktalarında da keskin ayrılıklar yaşamışlardır. Birbirlerine tepki olarak ortaya çıkan modern dönem Yahudi mezhepleri, geleneksel Yahudi anlayışı ve aydınlanma çağının getirdiği rasyonel yaklaşım arasında uç noktalarda durma veya orta yolu benimseme şeklinde sınıflanmışlardır. Bu ayrışmalardan Kudüs de fikir olarak ayrı konumlanmasına karşın modern dönem Yahudi mezhepleri milliyetçiliğin etkisi ve yaşanan antisemitik olaylar ile Kudüs ve vadedilmiş topraklar üzerinde benzer düşüncüyü paylaşmışlardır.

Çağın gerekliliklerini yerine getirmeye engel görünen Yahudi inanç ve uygulamalarının yeniliklere açık Yahudi halkı tarafından terk edilmeye başlandığı bir dönemde, Yahudi inanç ve uygulamalarını esnetmeyi hedefleyen Reformist Yahudilik XIX. yüzyılda Alman Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. Hareketin fikir babası Moses Mendelssohn'dır. Ancak Abraham Geiger, hareketin (1810-1874) kabul edilen kurucusudur. Reformist Yahudilik; Yahudi esaslarını modernizm ile uyumlu hale getirmeyi amaçlamış, Yahudi inancının her zaman ilerici bir din olduğunu

savunmuştur. Almanya’da ortaya çıkan hareketin yayılma coğrafyası ABD olmuştur.⁵⁸¹

Reformist Yahudilik, Tanah’ın tanrısal bir kaynak olmadığını, Yahudi geleneğinin birikimi olduğunu iddia etmiştir. Peygamberlerin Tanrı tarafından gönderilmediğini, tarihi kişiler olduğunu savunmuştur. Talmud’un geçerliliğini reddetmiş, Sinagog ibadetlerinde ibadet dilinin yaşanılan yerin dili olabileceğini ve sinagogta kadın erkek birlikte oturulabileceğini belirtmiştir. Hareket; Şabat kurallarını esnetmiş, cumartesi çalışma yasağına uyulmasını şart görmemiştir. Sünnetin gereksiz olduğunu savunan hareketin görüşlerine karşı hareketin bazı üyeleri sünneti uygulamaktadır.⁵⁸²

Reformist Yahudilik; Kudüs’e geri dönmek ve Mabet’i tekrar inşa etmek gibi bir düşüncede olmamış, bu yöndeki görüşlere karşı durmuştur. Reformist Yahudiler Yahudi ilkelerini uygulamak için Kudüs’te olmanın gerekmediğini belirtmiştir.⁵⁸³ Hareketin anlayışında, Kudüs’e dönüp Mabet’i inşa etme ve kurban ibadetini yeniden yerine getirme gibi temenniler bulunmamaktadır.⁵⁸⁴ Reformist hareketin geleneksel anlayışa karşı olması ve İsrail’in resmi mezhebinin Ortodoks mezhebi olması, hareketin üyelerinin İsrail’e göç etmesini engellemiştir. Reformist Yahudilerin çoğu ABD’de yaşamaktadır.

Muhafazakâr Yahudilik mezhebi; Reformist hareketin Yahudi inanç ve uygulamalarını aşırı bir şekilde hayatından çıkardığını belirten bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Hareket, Reformist Yahudilik ile Ortodoks Yahudilik arasında kalan, modernite ve geleneğin aynı anda uygulanabilirliğini savunan, Isaac Bermays ve Zacharia Franklen tarafından Alman kökenli bir hareket olarak kurulmuştur. Hareket, gelişimini sonraki dönemlerde ABD’de yakalamıştır. Muhafazakâr Yahudilik,

---

⁵⁸¹ Harvey Hill, “The Science of Reform: Abraham Geiger and the Wissenschaft des Judentum”, *Modern Judaism* 27/3 (2007): 329-330.

⁵⁸² Michael A. Meyer, *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism* (Detroit: Wayne State University Press, 1995), 45.

⁵⁸³ Rabia Mert, “Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 16/1 (01 Temmuz 2019): 64-65.

⁵⁸⁴ Meyer, *Response to Modernity*, 45.

Ortodoks Yahudilik anlayışından kopmadan Yahudilerin modern versiyonunu oluşturma amacında olmuştur.⁵⁸⁵

Halaka'nın geçerliliğini kabul eden Muhafazakâr Yahudilik; yeni şartlar karşısında Halaka'nın esnetilebileceğini savunmuştur. Geleneksel anlayışların esnetilebileceğini belirten hareket, insanlara eziyet verecek durumların kolaylaştırılabileceğini, Şabat gününde uzakta olan bir sinagoga araçla gitmenin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Hareket, geleneksel Yahudi anlayışını büyük ölçüde sürdürmektedir. Muhafazakâr Yahudiler Koşer, Şabat ve dinî bayramlar gibi klasik Yahudi uygulamalarını zorunlu görmektedir.⁵⁸⁶

Muhafazakâr Yahudilik, vadedilmiş topraklara değer vermiş, Kudüs'te ve İsrail'in diğer bölgelerinde okullar açarak hareket alanını genişletmiştir.⁵⁸⁷ Mezhep, İsrail'e yapılacak Yahudi göçlerini teşvik etmiş ancak bazı Yahudi anlayışlarının İsrail toprakları dışında yaşamasının imkânsız olduğu düşüncesine katılmamıştır. Ancak Yahudi inancının gerekliliklerini yerine getirmenin İsrail'de daha kolay olduğunu gören hareketten birçok kişi İsrail'e göç etmiştir.⁵⁸⁸

Modern Ortodoks Yahudilik, Reformist Yahudiliğe karşı geleneksel Yahudi anlayışını modern dönemde ön planda tutup Yahudiliğin esasını kaybetmesini engellemeyi hedefleyen, kökünü ilk dönemde Ferisi ve Orta Çağ'da Rabbani Yahudilikten alan bir mezheptir. Hareket, XIX. yüzyılda Alman Yahudi din adamı Samson Rapael Hirsch (1808-1888) liderliğinde kurulmuştur. Modern Ortodoks Yahudilik, Yahudiliğin özüne ters olmayacak hususlarda esneklik kabul etmiş ancak geleneği devam ettirmeyi ilke edinmiştir. Hareket görüşlerinde daha katı olan Ultra Ortodoksluk Yahudilikten ayrılmıştır.⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁵ Daniel Judah Elazar - Rela M. Geffen, *The Conservative Movement in Judaism: Dilemmas and Opportunities* (Albany: State University of New York Press, 2000).

⁵⁸⁶ İsmail Başaran, "Muhafazakâr Yahudilikte İbadet", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/25 (2018): 217.

⁵⁸⁷ Jack Wertheimer v.dğr., "Toward the Documentation of Conservative Judaism", *The American Archivist* 57/2 (1994): 375-376.

⁵⁸⁸ İsmail Başaran, "Muhafazakâr Yahudilik Siyonizm İlişkisi", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 2 (2016): 81.

⁵⁸⁹ Robert Liberles, "Champion of Orthodoxy: The Emergence of Samson Raphael Hirsch as Religious Leader", *AJS Review* 6 (1981): 60.

Modern Ortodoks Yahudilik geleneksel Yahudi anlayışını devam ettirerek Şabat, Koşer, sünnet, evlilik gibi uygulamaları dinî metinler ve dinî kurallar çerçevesinde uygulamaktadır. Tanah'ın yanı sıra Talmud'un da geçerliliğini kabul etmiştir. Mezhep, Kudüs'ün Yahudilere Tanrı tarafından vadedildiğini savunmuş ve diasporadan dönüp vadedilmiş topraklara hâkim olmayı hedeflemiştir. Hareket, Siyonizm'in aktif mücadelesini desteklemiş, Kudüs'e 1967 yılında tamamen sahip olmanın mutluluğunu yaşamış, İsrail devletinin resmi mezhebidir. Hareketin üyeleri Kudüs'te yaşamayı ve ölmeyi tercih etmektedir. Ultra Ortodoks hareket ise Mesih gelmeden Siyonizm'in mücadelesiyle kurulan İsrail'i Mesih inancına aykırı kabul edip meşru görmemektedir.⁵⁹⁰

Modern dönem Yahudi mezheplerinden bir diğeri olan Yeniden Yapılanmacı Yahudilik; Muhafazakâr Yahudilik içerisinden doğmuş, Mordecai Menahem Kaplan (1881-1983) tarafından XX. yüzyılda kurulmuştur. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, geleneksel Yahudi anlayışından uzak ilkeler benimsemiştir.⁵⁹¹ Hareketin kurucusu Yahudi geleneğinin devam ettirilmesini teşvik etmiş, Şabat ve dinî günlerin kutlanmasını Yahudi kültürünün devamı için önemli görmüştür. Ancak hareket, Tanah'ın tanrısal kaynaklı olmadığını belirtmiş, seçilmişlik inancını reddetmiş, Yahudi halkının diğer halklar gibi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹² Yeniden Yapılanmacı Yahudi hareketi; Mesih inancını, Kızıl Deniz'in yarılması olayını ve ölüm sonrası yaşamı reddetmiştir. Hareket, Filistin'in sömürgeleştirilmesini savunmuş ancak Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerine Yahudi göçünün teşvik edilmesine karşı çıkmıştır.⁵⁹³

---

⁵⁹⁰ Yiğitoğlu Mustafa, *Yahudilik Mezhepler* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022), 74-75.

⁵⁹¹ Richard Hirsh, "American Jewish Life since 1935: A Reconstructionist Retrospective", *The Reconstructionist* 70/1 (2005): 11.

⁵⁹² İbrahim Ethem Aydın, "Mordecai M. Kaplan'ın Yeniden Yapılanmacı Yahudiliği Geliştirmedeki Metodu ve Temel Esasları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022): 25.

⁵⁹³ Richard Hirsch, "Reconstructionism", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 17: 148.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSRAİL DEVLETİ VE YAHUDİLERİN KUDÜS MÜCADELESİ

Yahudilerin Kudüs mücadelesi, İsrail'in kuruluş süreciyle başlayan bir mücadele olmayıp somut olarak Davud'un doğrudan Kudüs'ü almayı istemesiyle başlamıştır. Davud ile başarılan mücadele, şehrin kaybedilmesiyle sonraki süreçte devam etmiştir. Mücadeleye gerekçe ise buranın vadedilen bölgenin merkezi, Tanrı'nın hediyesi olmasıdır. Yahudi halkının bireysel mücadelesi; çoğu zaman dua olarak kalmış, birleşen halkın oluşturduğu güç ise aktif mücadele etmiştir. Yahudiler Kudüs'ü elinde bulunduran güce karşı mücadele edenlerin yanında olmuş ve onları desteklemişlerdir.

Siyonizm, Yahudi devleti kurma mücadelesini XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlatmış, Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerinde etkili olmuştur. Siyonizm'in uğraşları, Yahudi devletinin kurulmasının önündeki engellerin kalkmasına yönelik olmuştur. Siyonizm, Hitler Almanyasında şiddetlenen antisemizmi ve II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yaşanan Yahudi kıyımını gerekçe göstererek bir Yahudi yurdunun kurulması gerektiğini dünya kamuoyuna haklı talep olarak duyurmuştur. Lider devletler Siyonizm'in mücadelesine katkı vermiş, Hitler'in zulmü Yahudi devleti kurulması sürecini hızlandırmıştır. İsrail'in kurulması sonrasında da Yahudilerin Kudüs mücadelesi devam etmiş, BM'nin Kudüs'e tanıdığı statü hiçbir zaman uygulanmamıştır. İsrail Kudüs'ün tamamını ele geçirene kadar mücadeleye devam etmiştir.

Yahudilerin Kudüs mücadelesi ve Kudüs'ün Yahudilerin hayatındaki yeri bu bölümde ele alınmıştır. Bölümün başında Filistin'in taksim edilmesi ve Kudüs'e tanınan statü "BM Kararı Bağlamında Kudüs" başlığıyla değerlendirilmiştir. İsrail'in kurulmasıyla başlayan Arap-İsrail savaşları ve Kudüs'ün değişen statüsü "Arap-İsrail Mücadelesinin Merkezinde Kudüs" başlığıyla işlenmiştir. İsrail'in Kudüs'ün tamamına hâkim olmasıyla Kudüs'ün Yahudi hayatında sosyal, siyasal, dinsel ve kültürel alanda yaptığı etki ve Yahudilerin Kudüs'e dair politikaları "İsrail Ulusal Marşı'nda Kudüs İmgesi", İsrail'in Kudüs'te Nüfus ve Toprak Politikası", "İsrail'in Kudüs'ü Başkent İlan Etmesi", "Yahudilerin III. Mabed İnşasıyla Kudüs'ü Dinî

Merkez Yapma Düşüncesi”, başlıklarıyla ele alınmıştır. Bölümün devamında İsrail’in ve Yahudi halkının Kudüs’e atfettiği değerin görünürlüğü ve yaşamdaki yeri “Siyonizm ve Kudüs”, “Yahudi Kültüründe Kudüs” ve “İsrail, Yahudiler ve Kudüs” başlıkları altında işlenmiştir.

3.1. BM KARARI BAĞLAMINDA KUDÜS

Yahudilerin Filistin’e göç etmesi Arap-Yahudi çatışmasına neden olmuştur. Arapların eylemlerine karşı 1920’de kurulan Haganah ve 1931 yılında kurulan Irgun paramiliter güçleri, Araplara saldırı düzenlemiştir. 1936-1938 yıllarında Arapların başlattığı başkaldırı Filistin’in geleceğine yönelik yeni adımların atılmasına neden olmuştur.⁵⁹⁴ Filistin’de barışı sağlayamayan ve çatışmalarda askerlerinden kayıplar veren manda yönetimi, içinde bulunduğu çıkmazı aşmak ve kendini kurtarmak için çözüm arayışına girmiştir. Ayrıca II. Dünya Savaşı’nın yol açtığı ekonomik problemler ve insan kaybı, İngiltere’nin manda yönetimlerini sonlandırmasına neden olmuştur. İngiltere’nin, Filistin meselesini BM’ye taşımadan önce sorunu tartışmak ve rapor hazırlamak için oluşturduğu komitelerin aldığı kararlar kabul edilmemişse de hazırlanan raporlar Filistin’in taksimine ilham olmuştur.

İngiltere’nin Filistin meselesini araştırmak için görevlendirdiği komite, Hindistan işleri bakanlarından Lord William Robert Peel liderliğinde Kraliyet Filistin Komisyonu adında Filistin’de iki ay süreyle incelemelerde bulunarak bir rapor hazırlamıştır. 1937 yılının Temmuz ayında hazırlanan raporda; Filistin’e Yahudi göçünün devam etmesi, toprakların Yahudilerin eline geçmesi ve yüksek askeri rütbelere Arapların atanmaması Arapların tepki gösterdiği durumlar olarak belirtilirken; Yahudilerin tepkisi ise Filistin’e göçlerin sınırlandırılmak istenmesi, bürokraside Arap etkisinin yoğun olması, Yahudilere karşı saldırılara verilen cezaların yetersizliği ve manda yönetiminin bağımsız Yahudi yurdunun kurulmasında ağır davranması şeklinde olmuştur.⁵⁹⁵

Peel Raporu, Araplar ve Yahudiler arasında Filistin’in taksimini öngörmüştür. Rapor, sahil şeridi, Celile ve Şaron bölgelerinin Yahudilere verilmesini; Yafa, Tel

---

⁵⁹⁴ Türkkaya Ataöv, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 35/1 (1980): 38.

⁵⁹⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 62.

Aviv ve Kudüs arasındaki bölgenin kutsallık taşıması nedeniyle Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde uluslararası bir statüde kalmasını; geri kalan bölgenin Araplara bırakılmasını öngörmüştür. Peel Raporu'na Araplar ve Yahudiler tepki göstermiş ve raporu kabul etmemişlerdir. Rapora Yahudi tepkisi Arap tepkisinden şiddetli olmuş, kutsal alanların Yahudilere bırakılmaması dinci Siyonistlerin protestolarına neden olmuş ve vadedilmiş topraklardan vazgeçmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Araplar, Filistin'in taksimine ilk andan itibaren karşı olmuş, Peel Raporuna da bu şekilde karşı çıkmışlardır. II. Dünya Savaşı nedeniyle Peel Raporu uygulanmamıştır.⁵⁹⁶

Peel Raporu'nun Araplar ve Yahudiler tarafından tepki alması manda yönetimini başka rapor hazırlamak durumunda bırakmış, Nisan 1938 yılında Sir John Woodhead liderliğinde yeni bir rapor hazırlamak üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Sir John Woodhead, görevinin teknik bir taksim planı hazırlamak olduğunu ve politikayla ilgilenmediğini belirtmiştir. Üç ay süren araştırma sonrasında komisyon, Kasım 1938 yılında raporunu sunmuştur.⁵⁹⁷ Rapor, Filistin'in Arap, Yahudi ve manda yönetimi arasında üç parçaya bölünmesini öngörmüş ve Filistin'in sınırlarını çizmiştir. Buna göre Arap devletinin 453.000 nüfusu ve 7.393.000 dönüm toprağı, Yahudi devletinin 436.000 nüfusu ve 1.257.000 dönüm toprağı, manda yönetiminin ise Arap ve Yahudi olmak üzere 666.300 nüfusu ve 6.971.000 dönüm toprağı olacaktır. Bu rapor komisyon üyelerinin üzerinde muhalif olduğu bir rapor olmuştur.⁵⁹⁸

Sir John Woodhead raporu manda yönetiminin taksim planından vazgeçmesi isteğine gerekçe olmuştur. Çünkü komisyonda taksimden önce detaylı bir incelemenin gerekliliği vurgulanmıştır. Rapora istinaden İngiltere hükümeti raporu dikkatli incelediğini, Filistin'de Arap ve Yahudi devleti kurulması önerisinin siyasi, idari ve mali sorumluluğunun ağır olduğunu ve sorunun bu şekilde çözümünün mümkün

---

⁵⁹⁶ Yusuf Süha Sonuç, "Dinî Siyonizm'in Filistin ve Uganda Planı Hakkındaki Değişen Görüşleri", *İsrailiyat* 2 (2018): 181-182.

⁵⁹⁷ John Woodhead, "The Report Of The Palestine Partition Commission", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)* 18/2 (1939): 192.

⁵⁹⁸ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 64.

olmadığını belirtmiştir. İngiltere hükümeti, yaklaşan II. Dünya Savaşı'nda Arapların desteğini almak için bu yönde tavır almıştır.⁵⁹⁹

Manda yönetiminin hazırladığı taksim planını içeren rapor, Arap devletleri tarafından tanınmamış aksine Arap devletlerinin siyasi faaliyetlerini artırmıştır. Taksim planı noktasında Arap liderler kararsız kalmışlarsa da milliyetçi halk, liderlere bu raporlara karşı çıkma dışında seçenek bırakmamıştır. Arap Yüksek Komitesi taksim planına karşı çıkmaya çağırıldığında, Irak ve Suriye çağrısı olumlu yanıt vermiştir. Mısır cevap vermeyi reddetmiş, Ürdün, Suudi Arabistan ve Yemen kaçamaklı cevaplar vermiştir. Arap-Yahudi çatışmaların sonlanmasını isteyen İngiltere, hazırlanan raporlarla sorunun ortadan kalkmayacağını düşünerek iki tarafı 1939 yılında Londra'da yuvarlak masa konferansına çağırmıştır. Arap komitesi sorunu yuvarlak masa etrafında görüşmeyi reddetmiş, İngiltere iki tarafla ayrı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Yuvarlak masa konferansında iki taraf da isteklerini kabul ettirmeye çalışmış, görüşme sonuçsuz kalmıştır.⁶⁰⁰

Hazırlanan raporlar ve Londra Konferansı'nda bir sonucun çıkmaması üzerine İngiltere sömürgeler Bakanı Malcolm MacDonald tarafından 17 Mayıs 1939 tarihinde The MacDonald White Paper adıyla bir rapor yayımlanmıştır. Bu rapor, Filistin'e yeni göçleri beş yıllığına ciddi şekilde kısıtlamayı öngörmüş, daha sonraki göçler Arapların rızasına bırakılmıştır. Rapor, Yahudilerin toprak satın almalarının şartlarını ağırlaştırmayı öngörmüştür. Ayrıca İngiltere mümkün olması durumunda on yıl içerisinde bağımsız bir Filistin devletinin kurulması sözünü vermiştir. Bu raporla manda yönetiminin Siyonist sempatikliğinde bir değişiklik oluşmuştur.⁶⁰¹

İngiltere, yaklaşan II. Dünya Savaşı'nda Arapları yanına çekmek, Filistin'in taksim edilmesini reddetmek, Yahudi göçlerini sınırlandırmak ve Yahudilerin toprak satın almasını zorlaştırmak istemiştir. Bu durum Yahudiler tarafında küskünlüğe neden olmuştur. Yahudiler, İngiltere'ye ihanet etme suçlamasında bulunmuşlardır.

---

⁵⁹⁹ Lucy Chester, "Boundary Commissions as Tools to Safeguard British Interests at the End of Empire", *Journal of Historical Geography* 34/3 (2008): 503.

⁶⁰⁰ Lukasz Hirsowicz, *The Third Reich and the Arab East* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2017).

⁶⁰¹ Michael J. Cohen, "Appeasement in the Middle East: The British White Paper on Palestine", *The Historical Journal* 16/3 (1973): 571.

Ancak Yahudiler II. Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye karşı sadakat göstereceklerini ve İngiltere'yi destekleyeceklerini belirtmişlerdir.⁶⁰²

II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere yanlısı tutum belirleyen Yahudilerin aksine Filistin'in Arap tarafı sessiz kalmıştır. Kudüs müftüsü Hüseyin ise Almanlar tarafında olup Hitler'le görüşmüş, kendilerine destek vermesi durumunda bölgede Arapların desteğini çağırabileceğini belirtmiş ancak Hitler öneriye sıcak bakmamıştır. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle İngiltere'nin başı Filistin meselesiyle daha fazla ağırmaya başlamıştır. Yahudi paramiliter güçler, demir yollarına sabotajlar, İngiliz askeri ve polislerin hayatına mal olan saldırılar ve asker kaçırmalar gibi eylemler gerçekleştirmiştir. Bu saldırılara manda yönetimi karşılık vermiş ancak Kudüs'te bulunan Kral Davud Otel, Yahudi örgüt Irgun tarafından bombalanmıştır. İngiltere'nin Filistin'e Yahudi göçüne karşı çıkması nedeniyle 22 Temmuz 1946 tarihinde gerçekleşen bu saldırıda İngiliz manda sekreterliğinin yanı sıra ordu karargahı olarak da kullanılan otelde 91 kişi ölmüş ve 45 kişi yaralanmıştır.⁶⁰³

Filistin'deki manda yönetiminin liderleri, İngiltere'nin iki alternatifinin olduğunu söylemiş, ya geniş çaplı operasyonun yapıp direniş hareketlerinin dağıtılması ya da sorunun siyaseten çözülmesi yönünde görüş belirtmiştir. İngiltere yönetimi ikinci seçeneği makul bulmuş, sorunun ABD ile ortak bir politika belirlenip dünya kamuoyunun desteğiyle çözümlenmesini uygun görmüştür. Böylece Filistin sorununa ABD Başkanı Truman da dâhil olmuştur.⁶⁰⁴

Yahudi lobisinin ABD seçimlerini etkileyebilme gücü, ABD yönetiminin Yahudilerin lehine tavır almasına neden olmuştur. ABD Başkanı Truman, Pennsylvania Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Earl G. Harrison'u Avrupa'da yerinden edilmiş Yahudilerin durumunu tespit etmesi için görevlendirmiştir. Harrison, hazırladığı raporda, yerinden edilmiş Yahudilerden en az 100.000 kişinin Filistin'e göç etmesi gerektiğini belirtmiştir. Truman, İngiltere Başkanı Attlee'den Filistin'e 100.000 kişilik bir Yahudi göçüne izin verilmesi talebinde bulunmuştur. İngiltere, böyle bir

---

⁶⁰² Gabriel Sheffer, "British Colonial Policy-Making Towards Palestine (1929-1939)", *Middle Eastern Studies* 14/3 (1978): 319.

⁶⁰³ Bruce Hoffman, "The Bombing of The King David Hotel, July 1946", *Small Wars & Insurgencies* 31/3 (02 Nisan 2020): 595.

⁶⁰⁴ Ritchie Ovendale, "The Palestine Policy of the British Labour Government 1945-1946", *International Affairs* 55/3 (1979): 425-426.

teklifin kabul edilmesinin Filistin’de zaten var olan gergin ortamı daha da şiddetlendireceğini, Arapların İngiltere’ye güveninin kalmayacağını ve şiddeti bastırmakta zorlanacaklarını belirtmiş, bu talebe sıcak bakmadığını ifade etmiştir.⁶⁰⁵

ABD ve İngiltere yönetimleri arasında tartışma konusu olan 100.000 mülteci meselesinin iki büyük devlet arasında çözümlenmesi için bir komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştır. ABD tarafından Henry F. Grady, İngiltere tarafından ise Herbert Morrison, oluşturulan komitelerin başkanları olarak seçilmiş, soruna çözüm için bir rapor hazırlamışlardır. 1946 Temmuz’u sonunda Morrison Raporu açıklanmıştır. Raporda Filistin’in Arap, Yahudi ve manda yönetimi arasında bölünmesi; Arap ve Yahudilerin özerk olması ve federal bir yapı oluşturması önerilmiştir. Bu raporda Kudüs ile beraber Beytullahim ve Negev bölgesinin manda yönetimine, yani merkezi yönetime bırakılması öngörülmüştür. Ayrıca özerk tarafların meclislerinin kabul edeceği kanunların merkezi yönetimin onayına bağlı kalması uygun görülmüştür.⁶⁰⁶ ABD, Morrison Raporu’nun bölünme teklifine sıcak bakmış ancak 100.000 Yahudi’nin Filistin’e göçünü ve yakın zamanda başka göçlerin Filistin’e girişini sağlayamayan herhangi bir çözümün desteklenmesinin zor olacağını belirtmiş, Morrison Raporu’nu kabul etmemiştir.⁶⁰⁷

Morrison Raporu’nu Truman’ın reddetmesi sonrasında İngiliz yönetimi raporu tartışmak üzere Londra’da bir konferans düzenleme kararı almıştır. 9 Eylül-2 Ekim 1946 tarihlerinde yapılan konferansa Yahudi tarafı, Filistin tarafı ve Arap devletleri davet edilmiştir. Siyonistlerin boykot ettiği konferansa sadece Arap devletleri katılmış, İngiltere ve Arap devletlerin talepleri arasında çok fazla farkın olduğu anlaşılmış, Morrison Raporu Arap devletleri tarafından reddedilmiştir. Arap devletleri manda yönetimine son verilmesini, Yahudi göçlerin durdurulmasını ve bağımsız bir Filistin’in kurulmasını talep etmiştir. Bunun üzerine konferans dağılmış ancak İngiltere yönetimi, Filistin’e 100.000 Yahudi göçü isteğinin Araplar tarafından yarattığı endişenin haklılığını kabul etmiştir. İngiltere; yerinden edilmiş Yahudilerin,

---

⁶⁰⁵ Leonard Dinnerstein, “America, Britain, and Palestine: The Angle-American Committee of Inquiry and the Displaced Persons, 1945-46”, *Diplomatic History* 4/3 (1980): 297-298.

⁶⁰⁶ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 87.

⁶⁰⁷ Ritchie Ovendale, “The Palestine Policy of the British Labour Government 1947: the Decision to Withdraw”, *International Affairs* 56/1 (1980): 81.

Filistin’de iskân edilmeleriyle sorunun çözülemeyeceği, Yahudilerin eski yerlerine yerleştirilmesi gerektiği düşüncesinde olmuştur.⁶⁰⁸

İngiltere, Filistin sorununu BM’ye taşımadan önce Londra’da 27 Ocak-13 Şubat tarihleri arasında bir çözüm bulunmasını sağlamak için Arapların ve Yahudilerin katılımıyla bir konferans düzenlemiştir. İki taraf, aynı masaya etrafında sorunu konuşmayı reddedip tek tek İngiliz tarafıyla görüşme yapmıştır. Burada sunulan Bevin Planı’nda iki tarafa özerklik sunulmuş, beş yıllık bir vesayet anlaşması temelinde müzakere etmeyi iki taraf da reddetmiştir. Yahudi tarafının reddetmesindeki gerekçe bunun üniter bir devletin ilk adımı olacağını düşünmesidir. Arap tarafı ise öneriyi Filistin’in bölünmesinin bir adımı olarak görmüştür.⁶⁰⁹ İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin 14 Şubat 1947 tarihinde Filistin sorununu BM’ye devretmeyi önermiş, Filistin sorunu bir hafta sonra 18 Şubat 1947 tarihinde BM’ye taşınmıştır.⁶¹⁰

İngiliz hükümeti BM sekreterine yazdığı 2 Nisan 1947 tarihli mektubunda, Filistin sorununun Genel Kurul’dan tavsiyelerde bulunmasını isteyeceği bir sonraki oturumda gündeme alınmasını talep etmiştir. 28 Nisan 1947 tarihinde Genel Kurul konuyu görüşmek üzere özel toplantıya çağırılmıştır. Ayrıca Mısır, Irak, Suriye, Lübnan ve Suudi Arabistan Genel Sekreter’den manda yönetiminin sonlanmasını ve Filistin’in bağımsızlığının ilanının özel oturum gündemine eklenmesini istemiştir. BM, görüşlerini ve taleplerini belirtmek üzere Yahudi ve Filistin taraflarını davet etmiştir. Yahudi tarafı Balfour Deklarasyonu uyarınca Filistin’de bir Yahudi devletinin oluşturulmasını istemiş, II. Dünya Savaşı’nda Yahudilerin yaşadığı zorlukların bunu gerektirdiğini anlatmıştır. Filistin tarafı ise Filistin’in bölünmezliğini, Filistin’in kendi yurtları olduğunu ve bu haklarının devredilemeyeceğini ifade etmiş, manda yönetiminin sonlanmasını ve Filistin’in bağımsızlığının tanınmasını talep etmiştir. Filistin’in talepleri çoğunluk sağlanamadığı için reddedilmiş, bir sonraki olağan oturumda Filistin sorunu üzerine bir rapor hazırlamak için 15 Mayıs 1947 tarihinde Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi kurulması ve komite üyelerinin

---

⁶⁰⁸ Arie J. Kochavi, “The Struggle Against Jewish Immigration to Palestine”, *Middle Eastern Studies* 34/3 (1998): 156-157.

⁶⁰⁹ Ellen Jenny Ravndal, “Exit Britain: British Withdrawal From the Palestine Mandate in the Early Cold War, 1947–1948”, *Diplomacy & Statecraft* 21/3 (2010): 417-418.

⁶¹⁰ Ayşe Tekdal Fildiş, “Birleşmiş Milletler’in Taksim Kararı ve İsrail Devleti’nin Yaratılışı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (01 Mart 2012): 341-345.

Hollanda, İsveç, Çekoslovakya, Yugoslavya, Kanada, Avustralya, Hindistan, İran, Peru, Guatemala ve Uruguay'dan oluşması sağlanmıştır.⁶¹¹

Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi çalışmalarına ilk Kudüs'te 16 Haziran 1947 tarihinde başlamış, raporunu 31 Ağustos'ta tamamlayıp 1 Eylül 1947 tarihinde Genel Sekreter'e teslim etmiştir. Raporda Filistinlilerin ve Yahudilerin taleplerinin dinlendiği ve iki taraf için de taksim planının daha uygun olacağı belirtilmiş, manda yönetimine son verilmesi talep edilmiştir. Filistin'in Arap, Yahudi ve Kudüs olmak üzere üç kısma bölünmesi istenmiştir. Buna göre Arap ve Yahudi devletleri iki yıllık geçiş döneminden sonra bağımsız olacak, bu süreçte iki taraf arasında ekonomik birlik olacaktır. Kudüs'ün ise uluslararası güç tarafından yönetilmesi talep edilmiştir. Taksim planında öngörülen, taraflara düşecek alanda yaşayan nüfus, Yahudi Devleti tarafında 905.000 kişi olup bunların 498.000'i Yahudi, 407.000'i ise Arap'tır. Arap tarafına düşmesi öngörülen toprakta ise yaşayan nüfus 725.000'i Arap ve 10.000 Yahudi'dir.⁶¹²

Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi'nin raporu 29 Kasım 1947 tarihinde Genel Kurul'da oylamaya sunulmuştur. ABD ve Sovyetler Birliği'nin etkisi altında yapılan oylama 33 kabul, 13 ret ve 10 çekimser oyla 181 (II) sayılı karar kabul edilmiştir. Oylamada İngiltere çekimser kalmış; Mısır, Irak, Lübnan, Suudi Arabistan, Suriye, Yemen, Afganistan, İran, Pakistan, Türkiye, Küba, Yunanistan ve Hindistan ret oyu kullanmıştır. Alınan kararda sınırlar çizilmiş, Filistin'in %43'ünü oluşturan 11.800 kilometrekarelik alan Filistin devletine, %56,4'ünü oluşturan 14.500 kilometrekarelik alan ise Yahudi devletine bırakılmıştır. Kudüs'ün BM tarafından yönetilmesi ve uluslararası bir rejime tabi olması (corpus separatum) kararlaştırılmıştır. Bölünmenin gerçekleşmesinin manda yönetiminin sonlanmasından iki ay sonra hayata geçmesi öngörülmüştür. Yahudilere verilen toprakların büyük bir kısmı verimli arazilerden oluşmuştur.⁶¹³ Filistin'in taksiminde Kudüs ayrı değerlendirilmiştir. Kudüs'ün İbrahimî dinlerin ortak dinî mekânı olması, Yahudiler ve Müslümanlar dışında Hristiyanlarında bu kadim şehirde hak talebinde bulunması,

---

⁶¹¹ Henry Cattan, *The Palestine Question* (London: Saqi Books, 2000), 32-34.

⁶¹² Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 91-92.

⁶¹³ Cattan, *The Palestine Question*, 36.

kentin uluslararası bir güç tarafından yönetilmesi kararı verilmesinde etkili olmuştur. Oylamada kabulün çıkması Filistinliler ve Araplar tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Uluslararası bir rejime tabi olması kararlaştırılan Kudüs'e dair Arap ve İsrail tarafının başka planları olmuştur. İngiltere'nin manda yönetimine son vereceğini duyurması Arap-Yahudi çatışmasını ve Kudüs'ü ele geçirme mücadelesini artırmıştır. Aralık 1947 tarihinde Yahudi tarafı Kudüs komitesi adlı bir alt komite kurmuş, şehirde Yahudi özerkliğine hazırlık yapmaya başlamıştır. Daha sonra Kudüs için çatışmaların yoğunlaştığı nisan ayında Yahudi tarafı Arapların tarafına düşen Kudüs'e giden yolu kontrol altına almış, Siyonist politikanın Kudüs'e yönelik tutumunu belirlemiş, Kudüs'ün uluslararası bir konumda olmasına fiilen karşı çıkmıştır. Kudüs'ün başkent olmadan bir Yahudi devletinin olamayacağını Yahudi tarafı beyan etmiştir.⁶¹⁴

Yahudiler Kudüs'e diğer Filistin bölgelerinden farklı olarak ayrı bir önem vermiş, bu önem Kudüs'ün Yahudi tarihinde dinî ve siyasi olarak taşıdığı anlamdan kaynaklanmıştır. Bu nedenle Yahudi nüfusu Kudüs'te artma eğilimi göstermiştir. Taksim öncesinde Kudüs'ün nüfusu 164.400 kişidir. Bunun 99.400'ünü Yahudiler (%60), 33.700'ünü Müslümanlar (%21), 31.300'ünü Hıristiyanlar (%19) oluşturmuştur. Kudüs'e tanınan uluslararası statü için beş aylık bir sürede Vesayet Konseyi'ne Kudüs'ü hazırlama görevi verilmiştir. Vesayet Konseyi 21 Nisan 1948 tarihinde 44 maddelik bir Kudüs statüsü tasarısı kabul etmiştir. Tasarıda, Kudüs askerden arındırılmış şekilde sadece iç güvenliği sağlayacak kadar polis gücüne sahip olacaktır. Vali tarafından yönetilecek 40 kişilik yönetim üyesi belirlenecektir. Vali yürütme görevinde bulunup 40 üye yasama yetkisine sahip olacaktır. Bu 40 üyeden 18'i Yahudi, 18'i Arap, diğer 4'ü Hıristiyanlardan oluşacaktır. Yahudi ve Arap devletleri vatandaşlarının Kudüs'e girişi serbest olup Arapça ve İbranice resmi dil olacaktır. Ancak oluşturulan tasarı 1948 yılında gerçekleşen Arap-İsrail Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır.⁶¹⁵

Taksim kararı Yahudi ve Arap çatışmasını artırmıştır. İngiltere yaşanan çatışmalara müdahale etmeyi bırakıp 15 Mayıs 1948 tarihinde manda yönetimini sona

---

⁶¹⁴ Motti Golani, "Zionism without Zion: The Jerusalem Question, 1947–1949", *Journal of Israeli History* 16/1 (1995): 44-47.

⁶¹⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 115-116.

erdireceğini duyurmuştur. Bunun üzerine Tel Aviv’de David Ben Gurion liderliğinde toplanan Yahudi Milli Konseyi 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail’in kurulduğunu ilan etmiştir.⁶¹⁶ İsrail’in kurulması sonrasında Arap devletlerinin İsrail’e savaş açmasıyla Kudüs, Ürdün ve İsrail arasında bölünmüştür. Batı Kudüs İsrail tarafında kalırken Doğu Kudüs Ürdün tarafına düşmüştür. İsrail’in sadece kutsal alanların uluslararası statüde kalmasını istemesinin nedeni Yahudi kutsal mekânlarının Ürdün tarafında kalması dolayısıyladır.⁶¹⁷ 11 Aralık 1948’de BM’de kabul edilen 194 sayılı kararda, Filistinli mültecilerin evlerine dönmeleri, Kudüs’ün askerden arındırılması ve BM statüsünde olması çağrısında bulunmuştur. Ertesi yıl, 9 Aralık 1949 tarihinde BM Genel Kurul’un 303 sayılı kararı, Kudüs için kalıcı bir uluslararası yönetimin kurulmasını yinelemiştir. Bu kararı Arap devletleri desteklerken İsrail tarafı yok saymıştır. Kudüs uluslararası güç tarafından yönetilmemiş, 19 yıl boyunca Ürdün ve İsrail arasında bölünmüş olarak kalmıştır. Filistin halkının Kudüs üzerindeki hakları göz ardı edilmiştir. Kudüs Siyonist ve Filistin milliyetçi hareketlerinin faaliyetleri için kilit önemde olmuş ancak Kudüs’teki Filistin temsili sınırlı kalmıştır.⁶¹⁸

Siyonizm’in faaliyetleri ve aldığı dış destekler, Filistin’in bölünmesi ve Filistin halkının mülteci durumuna düşmesiyle sonuçlanmıştır. Yahudi halkının diasporada karşılaştığı baskı, göçe zorlanma ve kıyımın bedelini Filistinliler ödemiştir. Filistin’de artan Yahudi nüfusu ve etkisi, Arap-Yahudi çatışmasına ve Filistin’in bölünmesine, Filistin sınırlarının daralmasına ve İsrail sınırlarının büyümesine neden olmuştur. İsrail, taksim kararında kendisine ayrılan toprakların ötesinde toprak sahibi olmuştur. İsrail’in Kudüs’te atmış olduğu hukuksuz adımlar, BM’nin tüm uyarılarına rağmen devam etmektedir.

3.2. ARAP- İSRAİL MÜCADELESİNİN MERKEZİNDE KUDÜS

İnsanlık tarihi kadar eski olan inançlar insanların sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel gibi birçok alanda değerlerini etkilemiştir. Bu etki insanın doğumuyla başlayıp ölümüyle sonlanabilmektedir. Modern çağda dinin etkisi devam etmektedir.

---

⁶¹⁶ M. Lütfullah Karaman, “Filistin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Vakfı, 1996), 13: 96.

⁶¹⁷ Avi Shlaim, “Britain and the Arab-Israeli war of 1948”, *Journal of Palestine Studies* 16/4 (1987): 59.

⁶¹⁸ Anne Irfan, “Is Jerusalem International or Palestinian? Rethinking UNGA Resolution 181”, *Jerusalem Quarterly* 70 (2017): 54.

Toplumlar din savaşları yapmış, dinin vaadi olan cennet motivasyonu ile savaşlarda canları pahasına savaşmışlardır. Bu durum Yahudi tarihinde vadedilmiş topraklar için verilen mücadelede görülmektedir.

Vadedilmiş toprakların merkezinde olan Kudüs'e sahip olmak için yapılan mücadele bazen eylem halini almış bazen sadece dualarda temenni olarak kalmıştır. Kudüs; Yahudi yaşamının merkezinde konumlanmış, her zaman anılmış, kendisine dönülerek ibadet edilmiş, ele geçirildiği dönemlerde merkez olmuştur.

İsrail'in kurulması sürecinde Filistin'e yapılan göçlerle Kudüs'ün demografik yapısının Yahudiler lehine olmasına dikkat edilmiş, şehirde yoğunluk sağlamaya çalışılmıştır. Nitekim Filistin'in taksim görüşmelerine gelindiğinde şehirde Yahudi nüfusu önceki zamanlardan daha yoğun olmuştur. BM'nin Kudüs'e uluslararası statü vermesi Arapların tepkisinden çekinilmesi nedeniyle başlarda İsrail tarafından desteklenmiştir. Ancak 1948 Arap-İsrail Savaşı'nda Kudüs'ün batı kısmında hâkimiyet kuran İsrail, Kudüs'ten vazgeçmenin İsrail'i eksik bırakacağını bu nedenle Kudüs'ten vazgeçmeyeceğini belirtmiştir. Filistin'in taksimine karşı çıkan Filistin halkı ve Arap devletleri kurulacak İsrail devletinin işgalci olarak kabul edilip kendisiyle mücadele edileceğini belli etmiştir. İsrail'in kurulmasının ardından İsrail'i Filistin'den atmak amacıyla savaşlar yapılmıştır. Ancak İsrail bu savaşlardan sınırlarını genişleterek çıkmıştır.

Arap-İsrail savaşlarında Kudüs'ün durumu, "1948 Savaşı ve Kudüs", "1967 Savaşı ve Doğu Kudüs", "1973 Savaşı Sonrası Kudüs" alt başlıklarında işlenmiştir. 1956 yılındaki savaşın müstakil bir başlık altında işlenmemesinin nedeni, savaşın Arap-İsrail anlaşmazlığıyla alakası olmaması nedeniyledir. 1956 Savaşı'nın asıl nedeni Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnâsır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmek istemesine İngiltere ve Fransa'nın karşı çıkmasıdır. Fransa ve İngiltere, İsrail ile anlaşıp 1956 Savaşı'nı başlatmıştır. 1956 Savaşı'na "1967 Savaşı ve Doğu Kudüs" başlığında değinilmiştir.

3.2.1. 1948 Savaşı ve Kudüs

İsrail'in kurulmasının hemen ardından ABD ve Rusya tarafından tanınması; uluslararası destek noktasında İsrail'e güç vermiş, Araplar tarafında ise şok etkisi yaratmış, 15 Mayıs 1948 tarihinde Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak, İsrail'e savaş

açmıştır. Filistin’i bölen ve huzursuz bir ortam yaratan tarafın İsrail olduğu, Filistin’e düzen getirip Filistin halkının mağduriyetinin aşılmasının amaçlandığı Arap devletleri tarafından belirtilmiştir. Ancak savaş, Arap devletlerinin istediği gibi ilerlememiş, Filistin’in kaderinin şekillenmesi ve psikolojik gücün İsrail’in tarafına geçmesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹⁹

Arap-İsrail savaşının ilk yarısı BM’nin Filistin’i taksim kararı sonrasında 30 Kasım 1947 tarihinde Filistinli Araplar ile İsrailliler arasında başlamış, İsrail’in kurulmasıyla Arap devletlerinin de dâhil olmasıyla şiddetlenmiştir. Çatışmalarda, Filistin’in Arap toplumu yara almıştır. İsrail, savaşın başında başarısız olsa da karşı saldırıya geçmiş, sonraki haftalarda etkili seferberlik sayesinde Arap ordularını geride bırakmıştır. Savaş sürecinde yapılan ateşkeslerin ömrü kısa olmuş, çatışmalara devam edilmiştir. Ocak 1949 tarihine kadar süren savaş, 1949 yılının başlarında İsrail’in savaşa katılan Arap ülkeleriyle tek tek mütareke anlaşması imzalamasıyla sona ermiştir.⁶²⁰

Mısır, Irak, Suriye, Lübnan ve Ürdün’ün kısa zaman öncesinde bağımsızlık kazanmaları ve deneyimsiz ordulara sahip olmaları savaşın kaybedilmesinde etkili olmuştur. Arap ülkelerinin nüfuslarının büyük ölçüde aile, soy, okuma-yazma bilmeyen köylülerden oluşması; savaşın kaybedilmesinin bir başka nedenidir. Çıkarlarına hizmet eden politikacılar tarafından yönetilen Arap halkı, yoksul ve örgütlenmekten uzak olmuştur. Arap ordularının askeri yapısı, modern teknolojiden yoksun olmasına rağmen İsrail’in savunma gücünden teçhizat yönünden önde olmuştur. Ancak İsrail; savunma gücü, iç iletişim hatları, yüksek motivasyon ve araziye aşinalık gibi iç saha avantajlarıyla üstün olmuştur.⁶²¹

Mısır 5 Ocak 1949 tarihinde BM, ABD ve İngiltere’ye yaptığı çağrıyla İsrail’in düşmanlığını durdurması halinde ateşkes müzakerelerine başlayabileceğini bildirmiştir. Ertesi gün BM’nin İsrail’e durumu bildirmesi üzerine İsrail bu çağrıyı Mısır’ın askeri gücünün yok edilmesinin engellenmesi olarak görmüş, durumdan

---

⁶¹⁹ Yüksel Kaştan, “Ortadoğu’da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi* 4 (2012): 1800-1801.

⁶²⁰ Benny Morris, *1948: A History of the First Arab-Israeli War* (New Haven [Conn.]: Yale University Press, 2008), 93.

⁶²¹ Morris, *1948*, 401.

rahatsız olduğunu belli etmiştir. Çünkü İsrail'in askeri gücü, Mısır'ın askeri gücünü kırmaya yaklaşmıştır. Ancak İsrail'in Washington temsilcisi, ABD kamuoyunun ve Truman'ın desteğinden mahrum kalmamak için güçlü bir ateşkes çağrısında bulunmuş, İsrail bunun üzerine 7 Ocak 1949 tarihinde ateşkes çağrısına olumlu yanıt vermiştir. 12 Ocak 1949 tarihinde İsrail ve Mısır yetkilileri müzakereye başlamak üzere Rodos'a gitmiştir.⁶²² Yapılan mütareke sonucunda Gazze Mısır'a bırakılmış, Gazze'nin bazı köyleri ve tarlaları İsrail tarafında kalmış, Mısır 135 milkare büyüklüğünde toprak kazanmıştır. Ancak 70.000 nüfusa sahip olan Gazze, savaş sonunda Filistinli mültecilerin gelmesiyle 270.000 nüfusa çıkmıştır.⁶²³

Mısır ile yapılan mütareke sonrasında, 23 Mart 1949 tarihinde İsrail ve Lübnan arasında antlaşma imzalanmıştır. Sınırların savaş öncesi durumunu muhafaza etmesi, sınırın iki tarafının askerden arındırılması ve Suriye askerlerinin Lübnan'dan çekilmesi kararlaştırılmıştır. Lübnan ile ateşkes antlaşmasından sonra 3 Nisan 1949 tarihinde Ürdün ile İsrail arasında antlaşma yapılmıştır. Bu savaşta Ürdün askeri olarak İsrail ile mukayese edilemeyecek seviyede zayıf bir güce sahip olmuştur. Ancak Arap ülkelerine kıyasla en büyük kazanımı elde eden Ürdün olmuştur. Kudüs'ün uluslararası bir güç tarafından yönetilmesi kararlaştırılmışken savaş bunu uygulanır olmaktan çıkarmış, bölünmüş bir Kudüs yaratmıştır.⁶²⁴ İsrail ile yapılan mütarekelerin sonuncusu Suriye ile yapılmıştır. Suriye ile yapılan mütarekede savaş öncesindeki sınırlar neredeyse aynı şekilde kalmış, sınırın iki tarafında üç bölge askeri olmaktan çıkarılmıştır. Irak ve Suudi Arabistan ile sınırı olmaması nedeniyle İsrail bu iki devlet ile antlaşma yapmamıştır.⁶²⁵

1948 Savaşı, Arap-Yahudi savaşı olmuş ancak diğer devletlerin özellikle ABD, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin savaşa askeri teçhizat sağlamasıyla geniş bir yelpazede gerçekleşmiştir. 1948 Savaşı büyük güçlerin Orta Doğu'ya müdahalesi ile belli bir simetri sergilemiştir. İngiltere savaş öncesinde Araplara silah tedarik etmiş, bunda Arapların Yahudileri bölgeden atabileceği düşüncesi etkili olmuştur. Sovyetler Birliği ve ABD savaş öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında tutumlarını

---

⁶²² Morris, 1948, 369-370.

⁶²³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 105-106.

⁶²⁴ Morris, 1948, 391-394.

⁶²⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 108.

İsrail'den yana kullanmışlardır. Savaş esnasında başlarda geriye düşen İsrail, savaş sırasında ABD ve Sovyetler Birliği'nin sağladığı askeri teçhizatlar sayesinde savaşı kazanmıştır. Arapların kendilerine ait ne savaş sanayisi ne de askeri teçhizatları satın alma sistemleri olmuştur. Arap devletlerine ve İsrail'e uygulanan silah ambargosunu İsrail, güçlü Yahudi lobilerinin çalışmalarıyla delmeyi başarmıştır.⁶²⁶

Filistin'in toprak bütünlüğünü sağlamak ve barışı tesis etmek için İsrail'e karşı başlatılan savaşı kaybetmelerine rağmen Arap devletleri topraklarını genişletmişlerdir. İsrail ise toprağını en çok artıran taraf olmuştur. Filistin'in bütünlüğünü sağlamak için girişilen savaşta asıl kaybeden Filistin olmuştur. Filistin'deki Arap halkı mağdur olan taraf olmuştur. Yerinden edilen Filistinli mülteci sayısı, tahmini 750.000 civarındır. İsrail taksim kararında kendisine ayrılan toprakları genişletmiş, kuruluş aşmasından itibaren toplamda Filistin'in %78'lik kısmını ele geçirmiştir. Filistin topraklarının %20 kadarını oluşturan Batı Şeria Ürdün'e geçmiş, Gazze; Mısır tarafına düşmüş, Kudüs, İsrail ve Ürdün arasında Batı Kudüs İsrail'e, Doğu Kudüs Ürdün'e düşecek şekilde paylaşılmıştır. Savaş sonunda Arap ülkelerinde bulunan Yahudilere karşı girişilen baskı ve şiddet eylemleri İsrail'e Yahudi göçlerinin yapılmasına neden olmuş, bu durum İsrail'e nüfus sağlanması yönünden fırsat yaratmıştır. Genelde Yemen, Irak ve Fas'tan olmak üzere yaklaşık 700.000 Yahudi İsrail'e getirilmiş, bu da İsrail'in etkinliğini arttırmıştır.⁶²⁷ Filistin'in BM kararına göre bölünmesi hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. 1948 Arap-İsrail Savaşı'nda Arapların bağımsız bir Filistin kurma, Filistin'den Yahudileri temizleme gibi bir amaçlarının yanı sıra kendilerinin de Filistin toprakları üzerinde planları olmuştur.⁶²⁸

Kudüs, 1967 yılına kadar Doğu Kudüs Ürdün tarafında, Batı Kudüs İsrail tarafında olacak şekilde bölünmüş halde kalmıştır.⁶²⁹ Bu süreçte iki taraf paylarına düşen kısımda diğer tarafın kutsallarına saygısızlık yapmıştır.⁶³⁰ Bu arada BM

---

⁶²⁶ Avi Kober, "Great-Power Involvement and Israeli Battlefield Success in the Arab-Israeli Wars, 1948-1982", *Journal of Cold War Studies* 8/1 (Ocak 2006): 36-37.

⁶²⁷ Kaştan, "Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", 1800-1801.

⁶²⁸ Joel Beinin - Lisa Hajjar, "Palestine, Israel and the Arab-Israeli Conflict: A Primer", *Middle East Research and Information Project*, 2014, 13-14, Erişim 04 Eylül 2023. <https://lokayat.org.in/books/palestine.pdf>

⁶²⁹ Özkoç Özge, "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin- İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64/3 (2009): 188.

⁶³⁰ Henry Cattat, . "The Status Of Jerusalem: Under International Law And United Nations Resolutions", *Journal of Palestine Studies* 10/3 (01 Nisan 1981): 4.

Kudüs'ün bölünmesi halini tanımamış fakat buna karşı sessiz kalmıştır. Kudüs'ün bölünmesi sonrasında İsrail ve Ürdün arasında çatışmalar yaşanmıştır. Batı Kudüs 160.000, Doğu Kudüs 60.000 kişiye ev sahipliği yapmıştır. İsrail'in dışişlerini Batı Kudüs'e taşıyıp kenti başkenti olarak ilan etme hazırlığına karşı, Araplar da Ürdün'e baskı yaparak Doğu Kudüs'ü başkenti ilan etmesini istemiştir. Kudüs'ün Müslümanlar için kutsal olması, tüm Arapların üzerinde hak iddiasında geçerli neden olarak görülmüştür.⁶³¹

1948 Savaşı'na giden süreçte Siyonizm'in Yahudi devleti kurma isteği, Arap milliyetçiliğinin Yahudi devletini istememesi ve İngiltere'nin Filistin politikasının Arap ve Yahudiler arasında yarattığı kendi taraflarını tuttuğu algısı savaşın nedenleri arasında sayılmaktadır. Savaşın sonucu ise ağır olmuştur. Arap ve İsrail tarafında can kayıpları ve yaralılar olmuş, bu durum sivil halkı da kapsamıştır. İkinci büyük trajedi yerinden edilmiş mültecilerdir. Savaş sonunda Filistin topraklarının önemli bir kısmı Arap devletleri ve İsrail arasında bölüşülmüştür. Savaş Arap devletleri arasında ayrışmalar yaratmış, Ürdün'ün toprak kazanımı sonrası Kral Abdullah'ın İsrail ile ılımlı ilişkileri diğer Arap devletlerinin tepkisine yol açmış, Arap Birliği'nde bölünme yaratmıştır. Arap ülkelerinin yenilgisi kendi içlerinde istikrarsızlığa, devrimlere ve askeri darbelere yol açmıştır. İsrail'in BM'nin taksim kararında kendisine ayrılan toprakları yaklaşık %22 oranında artırması ve savaşın ortaya çıkardığı mülteci sorunu sonraki çatışmalara neden olmuştur.⁶³²

1948 Savaşı sonrası bölünen Kudüs'ü tartışmak ve bu sorunu çözmek için oluşturulan uzlaştırma komisyonu, Kudüs'ün kutsal alanlarının korunmasını ve kentte hareket serbestliğini tanımış, kentin gayri askeri hale getirilmesi ve uluslararası bir rejim tarafından yönetilmesini istemiştir. Ancak uzlaştırma komisyonunun hazırlamış olduğu taslağı ne Ürdün ne de İsrail tarafı kabul etmiştir. İsrail, Kudüs'ten çekilmesi durumunda kentin hizmetlerinin aksayacağını ifade etmiş ancak kutsal yerlerin uluslararası bir rejimin yönetiminde kalmasını kabul edeceğini belirtmiştir. Ürdün ise

---

⁶³¹ Naim Sofer, "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948–1967", *Middle Eastern Studies* 12/1 (Ocak 1976): 77.

⁶³² Selina Kaur Rai, "What Were the Causes and Consequences of the 1948 Arab-Israeli War?", *E-International Relations*, 2014, 2. Erişim 28 Ağustos 2023. <https://www.e-ir.info/2014/01/15/what-were-the-causes-and-consequences-of-the-1948-arab-israeli-war-2/>

şehrin uluslararası bir rejimin yönetimine bırakılmasının kendi güvenliğini ve birliğini tehdit edeceğini iddia ederek karşı çıkmıştır. BM Genel Kurulu, Kudüs'ün statüsünün belirlenmesi için Vesayet Konseyi'ne bunu hazırlama görevi vermiştir. Vesayet Konseyi 4 Nisan 1950 tarihinde aldığı kararla Kudüs'ün uluslararası bir rejimin yönetimine bırakılmasını kabul etmiştir. İsrail parlamentosu, öncesinde Kudüs'te toplanıp Batı Kudüs'ü İsrail'in başkenti ilan etmiş ve BM kararlarına uymamıştır.⁶³³

İsrail, Eylül 1948 tarihinde yüksek mahkemesini Kudüs'te açmış, aralık ayında bakanlıklarını Kudüs'e taşımıştır. 13 Aralık 1949'da İsrail Başbakanı David Ben Gurion; Kudüs'ün İsrail'in ayrılmaz bir parçası ve başkenti olduğunu belirtmiş, İsrail parlamentosu Knesset 23 Ocak 1950 tarihinde Batı Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmiştir. İsrail; Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı dışındaki devlet kurumlarını Kudüs'e taşımıştır. David Ben Gurion Kudüs'ün merkeziliğini Davud döneminden başlatmış, şehrin Davud tarafından başkentleri yapıldığını iddia etmiştir.⁶³⁴ İsrail, 1948 Savaşı'nda Kudüs'ün batı kısmını ele geçirmekle Kudüs mücadelesinde önemli bir kazanım elde etmiştir. Ancak İsrail'in nihai amacı Kudüs'ün tamamını ele geçirmek olmuştur. Kudüs'ün kaderini 1967 Savaşı belirlemiştir.

3.2.2. 1967 Savaşı ve Doğu Kudüs

Arap-İsrail savaşlarının en önemlisi 1967 yılında gerçekleşen ve Altı Gün Savaşı da denilen savaştır. Savaş öncesinde 1956 yılında Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmek istemesi üzerine doğrudan Arap-İsrail nedenli olmayan bir savaş gerçekleşmiştir. Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnâsır'ın Süveyş Kanalı'nı işleten batılı şirketin hisselerini satın alıp kanala sahip olmayı istemesi, İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına ters düşmüştür. Bu iki devlet, İsrail'in Mısır'a savaş açmasını sağlamış ve sonrasında çatışmaları durdurmayı bahane ederek Mısır'a karşı savaşa dâhil olmuşlardır. İngiltere, Fransa ve İsrail koalisyonu planladıkları şekilde askeri başarı elde etmiş, Süveyş Kanalı'nı ele geçirmişlerdir. Ancak bu durum Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki çıkarlarına ters düşmüş, Sovyetler Birliği; İngiltere ve Fransa'dan askerlerini bölgeden çekmelerini istemiştir. Aksi durumda Londra ve Paris'e nükleer

---

⁶³³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 116-117.

⁶³⁴ Umut Uzer, "Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi", *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 137.

saldırı gerçekleştireceği tehdidinde bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerinde etkinliğini genişletmesini istemeyen ve bu durumun çıkarlarına aykırı olacağını düşünen ABD, İngiltere'den ve Fransa'dan bölgeden çekilmelerini istemiştir. Savaşı kazanan İngiltere ve Fransa çekilmeyi kabul etmiştir. Savaşı kaybeden Nasır'ın bu hezimete rağmen popülaritesi Arap dünyasında artmış, Süveyş Kanalı'nın kontrolü Mısır'a geçmiştir. Siyasi zafer Mısır'ın olmuştur. Savaşın etkisi 1967 Savaşı'na yansımıştır.⁶³⁵

Mısır'ın 1956 Savaşı'ndaki askeri başarısızlığının aksine politik zaferi, Nasır'ın İsrail'e karşı tutumunda daha özgüvenli olmasını sağlamıştır. Mısır halkının İsrail'e karşı olmasının getirdiği motivasyon, İsrail'e karşı mücadeleyi artırmıştır. Suriye'de ise yönetime askeri darbeyle gelen Baas Partisi, halkın desteğini kazanmak için İsrail'e karşı sert tavır almıştır. İsrail yaklaşan tehdidin farkında olmuş, başlayacak olan savaşta ilk adımı atıp Arap taraflarının gücünü kırmayı ve üstünlük sağlamayı amaçlamıştır. Nitekim Arap ülkelerinin saldırıları başlamadan İsrail, saldırı başlatmıştır.⁶³⁶

Savaş 5 Haziran 1967 tarihinde başlamıştır. İsrail ordusu Arap ordularının gerisinde askeri teçhizata ve asker sayısına sahip olmuştur. Ancak İsrail'in koordineli çalışması, istihbarat ağı ve disiplinli askeri yapısına karşın Arap güçlerinin iletişim problemleri, disiplinden uzak askeri yapıları ve zayıf istihbarat güçleri İsrail'in savaşta galip gelmesine neden olmuştur. Savaşta Arap ittifakının savaş uçağı sayısı 978 iken İsrail'in 300 civarında olmuştur. Arap ittifakının sahip olduğu askeri uçaklar Sovyetler yapımı olup İsrail askeri uçakları genel olarak Amerikan yapımıdır. Savaşın birinci gününde İsrail'in Arap ittifakına yapmış olduğu sürpriz hava harekati, İsrail'in savaşı kazanmasının habercisi olmuştur. Arap ittifakının hava gücü daha havalanmadan yerde imha edilmiştir. 5 Haziran'da Mısır saatiyle saat 8.45'te başlayan yaklaşık üç saatlik hava operasyonunda Mısır'ın 280, Suriye'nin 52, Ürdün'ün 20 ve Irak'a ait birçok savaş uçağı olmak üzere Arap ittifakının yaklaşık 400 uçağı imha edilmiştir. İsrail ordusunun savaş uçağı hasar sayısının 19 olduğu belirtilmiştir. Saldırıda Mısır'ın

---

⁶³⁵ Mehmet Erkan Kılıoğlu, "1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/2 (29 Eylül 2021): 744-752.

⁶³⁶ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 238.

16 havaalanı tahrip edilmiştir. Operasyonun saat 8.45'te başlamasının nedeni Arap ittifakının saldırı beklediği saatin geçmiş olması ve bir saldırı olmayacağı düşüncesiyle rehavete kapılmasıdır. Beklenmedik bir anda gerçekleşen saldırıyla savaşın seyri daha birinci günde İsrail lehine gerçekleşmiş, İsrail hava gücünü elinde bulunduran taraf olmuştur.⁶³⁷

Başarılı hava saldırısı sonrasında İsrail, hızla kara operasyonu başlatmıştır. Uluslararası güçlerin ateşkes çağrısında bulunmadan ilerlemek isteyen İsrail, kara operasyonunda da başarı sağlamıştır. İsrail'in ilk hedefi büyük askeri güce sahip olması nedeniyle Mısır olmuştur. Hem hava hem de kara saldırısı öncelikle Mısır'a yapılmış, 5 Haziran sabahı başlayan kara operasyonunda akşama doğru İsrail güçleri Mısır mevzilerine girmiştir. 8 Haziran'da Mısır'ın ateşkes isteğinde bulunmasına kadar süren çatışmalarda İsrail, Mısır için önemli olan Gazze'yi ve Sina Yarımadası'nı ele geçirmiştir. Ürdün ile çatışmalar 5 Haziran'da özellikle Doğu Kudüs için yapılmış, 7 Haziran günü İsrail Doğu Kudüs'ü ele geçirmiştir. Bu durum günümüzde de facto olarak devam etmektedir. Kara mücadelesinde İsrail ağırlığı en son Suriye ile mücadeleye vermiştir. 9 Haziran'da başlayan İsrail saldırısı 10 Haziran'da sona ermiştir. İsrail bu savaşta Suriye'ye ait olan Golan Tepeleri'ni ele geçirmiş, buradaki Suriye topçusunu bertaraf etmiştir. 10 Haziran saat 16.30'da Suriye ile yapılan ateşkes ile savaş İsrail'in galibiyetiyle sona ermiştir. Savaş sonunda Mısır'ın askeri teçhizatının %80'i yok edilmiştir. Mısır tarafında ölü sayısı 11.500, Ürdün'ün asker kaybı ise 10.000-15.000 arasındadır. Suriye'nin asker kaybı 2.500'den fazla olmuş, Irak'ın asker kaybı ise 10'dur. Arap ittifakının yaklaşık 6.000 askeri esir düşmüştür. İsrail tarafında kayıp 800 ölü, 15 esir olarak duyurulmuştur. Savaşın İsrail'e maliyeti 750.000.000 dolardır. Savaşın sonucunda İsrail topraklarını genişletmiş, bu topraklarda yaşayan 1.000.000 Arap nüfus İsrail sınırlarına dâhil olmuştur.⁶³⁸

İsrail; hızlı ve kesin bir galibiyetin ardından Sina Yarımadası, Gazze Şeridi, Batı Şeria, Golan Tepeleri ve Doğu Kudüs'ü ele geçirmiş, bu topraklardan çekilmenin ancak resmi barış anlaşmaları üzerinde karşılıklı mutabakata varılması sonrasında

---

⁶³⁷ Osman Yalçın, "1967 Arap-İsrail Savaşı ve Savaşta Hava Harekâtı", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 4/5 (2021): 75-80.

⁶³⁸ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 247-253.

olacağını bildirmiştir. İsrail bu topraklardan 1978 yılında yapılan Camp David görüşmeleriyle çekilmeye başlamış, 1982 yılında Sina Yarımadası'ndan çekilmiştir. İsrail Gazze'den de 2005 yılında çekilmiş ancak diğer yerler İsrail'in elinde kalmaya devam etmektedir. ABD'nin aktif olarak savaşa katılmamasının nedeninin zaten İsrail'in savaşı kazanacağını tahmin etmesi fikri Araplar tarafında hâkim olmuş, Arapların ABD'ye karşı tutumları daha da olumsuz hal almıştır. Bu savaşta Sovyetler Birliği Arap tarafına silah desteğinde bulunmuştur.⁶³⁹

Haziran 1967 yılının başlarında İsrail, tarihinin en hızlı ve en başarılı askeri mücadelesini kazanmıştır. İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan, savaşı Altı Gün Savaşı olarak nitelemiş, dünyanın altı günde yaratıldığı inançlarına gönderme yapmıştır. Moşe Dayan, altı gün gibi kısa bir sürede İsrail askeri gücünün çok üstünde olan Arap savunma gücünü büyük oranda yok etmesiyle Araplara karşı alaycı yaklaşım göstermiştir. İsrail tarafı; savaşı birkaç istisna dışında savunma savaşı olarak olarak görmüş, Araplar tarafından kendilerine dayatılan bir savaş olduğunu savunmuştur. Araplar ise İsrail'in asıl amacının topraklarını genişletmek olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁰

1967 Savaşı, Arap-İsrail savaşlarının en ciddiisi olmuş, İsrail taksim kararında kendisine ayrılan topraklarını dört katına çıkarmış, Filistin'e ayrılan toprakları ele geçirmiştir. İsrail sadece topraklarını genişletmemiş, aynı zamanda psikolojik üstünlük de sağlamıştır. İsrail, Arapların birlikte hareket etmelerini tersine çevirmiş ve dünya ülkeleri nezdinde saygınlık kazanmıştır. Her ne kadar savaş sonunda BM yasalarına aykırı şekilde ele geçirdiği topraklardan çekilmesi çağrılarına olumsuz karşılık verip yasalara aykırı hareket etmişse de özellikle ABD'nin Orta Doğu'daki güçlü ittifakçısı olarak kalmıştır. Savaşın sonucu, Arapların İsrail'e karşı küçümseyici tutumuna son vermesine ve sonraki çatışmalarda temkinli olmalarına neden olmuştur.⁶⁴¹

İsrail'in Arap ittifakından aldığı toprakların önemi büyük olmuş, Müslüman ve Hristiyan inançlarının ortak değer atfettiği Kudüs'ün geri kalan kısmı ele geçirilen

---

⁶³⁹ Kenny Kolander, "The 1967 Arab-Israeli War: Soviet Policy by Other Means?", *Middle Eastern Studies* 52/3 (2016): 413-414.

⁶⁴⁰ Avi Shlaim, "Israel: Poor Little Samson", *The 1967 Arab-Israeli War: Origins and Consequences*, ed. Avi Shlaim - William Roger Louis, Cambridge Middle East studies 36 (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012), 22-23.

⁶⁴¹ Yusuf Yıldırım, "İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 18/41 (2021): 3849.

topraklar arasında olmuştur. 7 Haziran 1967 tarihinde Doğu Kudüs'ün de İsrail'in eline geçmesiyle Kudüs'ün tamamını elinde bulundurmaya başlayan İsrail, buranın toprakları olduğunu ilan ettiğini kararnameyle duyurmuştur. Böylece Kudüs'ün tamamı uzun zaman sonra Yahudilerin eline geçmiştir. İsrail buraya sahip olduğunu ve buradan çıkmayacağını, belediyeçilik hizmetini Doğu Kudüs'e sunmaya ve kentte güvenliği sağlamaya başlamasıyla ilan etmiştir.

Müslüman ülkeler, BM'den 29 Kasım 1947 tarihli 181 (II) sayılı kararı hatırlatarak İsrail'in ele geçirdiği topraklardan çekilmesini talep etmiştir. Talep, BM tarafından oylama sonucu kabul edilmiş, İsrail'den kentten çekilmesi istenmiştir. Ancak İsrail; Kudüs'ten çekilmeyeceğini, buranın güvenliğinin ve belediye hizmetlerinin kendi tarafından sunulacağını, kentin buna ihtiyacı olduğunu, Müslüman ve Hristiyanların kutsal mekânlarını serbestçe ziyaret edebileceklerini ifade ederek Kudüs'ten çekilmeyeceğini belirtmiştir. BM'nin Kudüs'ün işgalini kınamasına İsrail Dışişleri Bakanı Abba Eban işgal kavramının kullanılamayacağını, bu toprakların işgal altından kurtarıldığını belirterek karşı çıkmıştır.⁶⁴² Ancak uluslararası hukuka göre savaş durumunda ele geçirilen topraklara el konulması o bölgenin mülkiyet hakkını vermemekte, dolayısıyla BM, Doğu Kudüs'ü İsrail'in işgali altındaki bölge olarak kabul etmektedir.⁶⁴³

Uluslararası toplumun İsrail'in birleşik Kudüs üzerindeki egemenlik iddiasını meşru kabul etmezken Doğu Kudüs'ün uzun süre İsrail'in elinde olmasını kabullenmiş görünmektedir. BM Güvenlik Konseyi, İsrail'den Doğu Kudüs üzerindeki iddialarından vazgeçmesini ve bölgede başka adımlar atmamasını istemiştir. Ayrıca Kudüs'ün yanı sıra ele geçirdiği toprakların demografik yapısı üzerinde değişiklik öngören adımlar atmaması uyarısında bulunmuştur. Ancak İsrail 1950 yılında Batı Kudüs'ü ülkesinin başkenti ilan ettiği gibi bir bütün olarak Kudüs'ün İsrail'in başkenti olduğunu 30 Temmuz 1980 tarihinde ilan etmiştir. Şehir fiili olarak bir bütün halinde

---

⁶⁴² Lan S. Lustick, "Has Israel Annexed East Jerusalem?", *Middle East Policy* 5/1 (1997): 44.

⁶⁴³ John Quigley, "The Legal Status of Jerusalem under International Law", *The Turkish Yearbook of International Relations* 24 (1994): 16.

İsrail'in hakimiyetinde ve siyasi kriterlere göre İsrail'in kontrolü altında olduğundan yapılan bu hareket resmi beyan eylemi olmuştur.⁶⁴⁴

İsrail, 1967 Savaşı'nı bir yandan varlığına tehdit olarak algıladığı Arap devletlerinin gücünü kırıp bu tehlikeyi ortadan kaldırmak, bir yandan da kutsal alanlarının bulunduğu Doğu Kudüs'ü Ürdün'den alıp buraya hâkim olmak amacıyla başlatmıştır. İsrail amaçladığının ötesinde bir galibiyet ve toprak kazanımı elde etmiştir. Her ne kadar sonraki dönemlerde Araplarla masaya oturup Gazze, Batı Şeria ve Sina Yarımadası'ndan tavizler vermişse de, Kudüs'te BM ve uluslararası güçlerin uyarılarına kulak tıkayarak geri adım atmamış, günümüze gelinen süreçte kendi hukukunu esas alıp ileriye gitmiştir. Savaş sonrasında Arap devletleri kendi meseleleri olarak gördüğü Kudüs'ü bırakıp kaybettikleri topraklarının peşine düşmüştür. 1973 Savaşı'nı başlatan Mısır ve Suriye'nin amacı bu doğrultuda olmuştur. Kudüs'ün, Arapların yanı sıra Müslümanların kutsal alanı kabul edilmesi nedeniyle Türkiye dâhil diğer Müslüman ülkeler; İsrail'in ele geçirdiği Doğu Kudüs'ü Filistin tarafına bırakması yönünde çağrı yapmış, İsrail-Filistin barışının ancak bu şekilde sağlanabileceğini belirtmiştir.

3.2.3. 1973 Savaşı Sonrası Kudüs

İsrail ile yapılan savaşlarda Arap ülkeleri istediklerine ulaşamamış, Yahudileri Filistin'den çıkaramamışlardır. Arap devletlerinin kendi topraklarını İsrail'e kaptırmaları nedeniyle Arap devletleri Filistin'i düşünmekten ziyade kaybettikleri topraklarını ve prestijlerini geri almayı amaçlamışlardır. 1973 Savaşı bu nedenle yapılmıştır. Özellikle Mısır'ın Sina Yarımadası'nı İsrail'e kaptırması, Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnâsır'ı zor durumda bırakmış, Nasır bunun öcünü almak ve askeri gücünü artırmak için Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmıştır. 1967 Savaşı sonrası Mısır ilk olarak İsrail ile mücadeleye giren güçlere destek vermiştir. Bunların başında gelen Filistin'i kurtarma mücadelesi veren el-Fetih'e destek olmuştur. Ancak İsrail el-Fetih'e karşı çok sert karşılık vermiştir. Mısır, bu şekilde İsrail'e karşılık veremeyeceğini anlamış, doğrudan kendi güçleriyle İsrail'e karşı mücadele etmeye karar vermiştir. Ancak 1973 Savaşı öncesi Mısır ile İsrail arasında karşılıklı

---

⁶⁴⁴ Yael Yishai, "Israeli Annexation of East Jerusalem and the Golan Heights: Factors and Processes", *Middle Eastern Studies* 21/1 (1985): 45-46.

gerçekleşen saldırılarda, Mısır; istediği başarıyı yakalayamamış, saldırılarda İsrail daha başarılı olmuştur.

1967 Savaşı sonrası Kudüs meselesi sadece Arap devletlerin değil Müslümanların ortak sorunu haline gelmiştir. Kudüs'ün 1967 Savaşı sonrasında tamamen İsrail'in eline geçmesi ve İsrail'in Kudüs'te kurallarını uygulamaya koyması Müslümanların tepkisine neden olmuştur. Kudüs sorununun Müslümanların lehine çözümlenmesi için çaba yürüten Müslüman devlet bu andan itibaren Pakistan olmuştur. Pakistan ve Senegal BM'ye başvurarak kentte İsrail'in BM Genel Kurulu'nun kararlarına aykırı hareket ettiğini bildirmiştir. Güvenlik Konseyi 2 çekimsere karşı 13 kabul oyla Genel Kurul kararlarının ihlali nedeniyle İsrail'i kınamış, alınan tedbirlerin kaldırılmasını istemiştir. Ancak İsrail Kudüs'te bildiğini okumaya devam etmiştir.⁶⁴⁵

İsrail'in Kudüs'te keyfi uygulamaları Müslümanların tepkisini çekerken bu tepkiyi zirveye taşıyan 21 Ağustos 1969 tarihinde Mescid-i Aksa'nın yanması olmuştur. Olay üzerine Müslüman ülkelerde İsrail'e karşı protesto eylemleri gerçekleşmiş, İsrail'e karşı cihat çağrıları yapılmıştır. Türkiye de bu hususta İsrail'e karşı tutum takınmıştır. Rabat'ta toplanan İslam Zirvesi Konferansı'nda Türkiye, Dışişleri Bakanı düzeyinde katılmış ancak Türkiye'nin laiklik hassasiyeti nedeniyle katılımı ve tepkisi düşük seviyede kalmıştır. 1967 Savaşı'nda Türkiye, ABD'nin İsrail'e destek için Türkiye topraklarını kullanmasına izin vermemiş, Arap ülkelere insani destekte bulunmuştur. Türkiye, İsrail'in meşruiyetini tanımakla birlikte, İsrail'in 1967 Savaşı'nda ele geçirdiği topraklardan çekilmesi çağrısında bulunmuştur.⁶⁴⁶

Ürdün'ün İsrail ile sınır komşusu olması nedeniyle Arap-İsrail ilişkilerinden etkilenmeye açık olmuştur. Ürdün 1948 ve 1967 Savaşlarında doğrudan İsrail'e karşı savaşa girmiş, 1948 Savaşı'nda Batı Şeria'yı ele geçirmekle toprak kazanımı sağlamış, kutsal alanların bulunduğu Doğu Kudüs'e de hâkim olmuştur. Ancak bu kazanımları 1967 Savaşı'nda tersine dönmüştür. Batı Şeria ve Doğu Kudüs, İsrail'in eline geçmiş,

---

⁶⁴⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 262-263.

⁶⁴⁶ Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi", *ADAM Akademi* 1/1 (2011): 85-86.

1970 yılına kadar İsrail ile sınır çatışmaları devam etmiştir. 1973 Savaşı'nda Ürdün'ün askeri birlikleri Suriye'ye destek vermiştir.⁶⁴⁷

Ürdün diğer Arap ülkelerinin İsrail'e karşı sergilediği tavrıdan daha ılımlı bir tutum takınmıştır. Uzun sınır komşuluğu, İsrail'e karşı el-Fetih'in yapmış olduğu saldırılar sonrasında Ürdün topraklarına sığınması ve Ürdün'ün iç savaş sorunu yaşaması, Ürdün Kralı Hüseyin'in İsrail'e karşı tavrının diğer Arap liderlerinden farklı olmasına neden olmuştur. Kral Hüseyin, Washington'da Georgetown Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada İsrail'in varlığının gerçekliğine dikkat çekmiş, Arapların İsrail'i tanıması gerektiğini belirtmiştir. Ancak İsrail'in savaşlarda ele geçirdiği topraklardan çekilmesi gerektiğini savunmuştur. 15 Mart 1972 tarihinde Ürdün'de, Filistin ve Ürdün ileri gelenlerinin yaptığı bir toplantıda Filistin ve mülteci meselesinin çözüm merkezinin Ürdün olmasını sağlayacak bir tasarı ortaya atılmıştır. Tasarıda iki bölgeyi federasyon önerilmiş; Ürdün'ün başkentinin Amman, Filistin'in başkentinin ise Kudüs olacağı belirtilmiştir. Tasarıda Kudüs'ün İsrail'in elinden alınmasının İsrail tarafından kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Kral Hüseyin'in bu tavrı diğer Arap ülkeleri ve yönetimlerince sert karşılanmış, bu durum Arap Birliği'ne yapılmış bir sabotaj olarak kabul edilmiş, Ürdün'le ilişkiler askıya alınmıştır.⁶⁴⁸

Arap tarafı kaybettiği savaşların öcünü almak için yoğun bir silahlanmaya girmiş ve askerlerini motive etmiştir. Suriye, İsrail'e karşı bir savaşın başlatılması ve 1967 yılında kaybedilen Golan Tepeleri'nin geri alınması için Mısır'la sürekli görüş halinde olmuştur. Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnâsır'ın kalp krizi geçirip ölmesi ile yerine geçen Enver Sedat ve Suriye'nin başında bulunan Hafız Esad, 1967 yılında kaybedilen toprakları geri almak, kaybedilen prestiji kazanmak ve dünya tarafından dikkate alınmak için önce davranmış, 1973 Savaşı'nı başlatmıştır.

Mısır; İsrail'in etkili hava savunma sistemi, etkili hava gücü ve güçlü zırhlı birliklerine sahip olduğunun farkında olmuş ancak İsrail'in hem Mısır hem de Suriye ile iki cephede savaşmasının kısıtlı insan kaynağını zorlayacağını ve uzayacak bir savaşın İsrail ekonomisini olumsuz etkileyeceğini düşünmüştür. Mısır, savaş planını,

---

⁶⁴⁷ Nuri Yeşilyurt, "Ürdün'ün Bölgesel Konumu: Küçük Devlet Kavramı Çerçevesinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70/2 (2015): 393.

⁶⁴⁸ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, 287-292.

bunları göz önünde bulundurarak yapmıştır. Mısır, Suriye'yi de savaşa dâhil ederek İsrail'in iki cephede ve birbirinden uzakta savaşmasını sağlayarak gücünü dağıtmayı amaçlamış ve Ürdün'ün de savaşa dâhil olmasını istemiştir. Mısır, Sina'yı geçerek İsrail güçlerini zor durumda bırakmayı ve Suriye topçu ateşiyle de İsrail tanklarını yok etmeyi planlamıştır.⁶⁴⁹

Savaş, 6 Ekim 1973 tarihinde saat 14.00 Cumartesi günü başlamıştır. Ramazan ayının 10. gününde başlayan savaş aynı zamanda Yahudi kutsal günü olan Yom Kippur'a denk gelmiştir. Bu savaşa Bedir Savaşı da denmiştir. Savaşın zamanlaması ve Mısır ve Suriye'nin konuşlandığı uçaksavar ve tanksavar füzelerinin İsrail güçlerine karşı etkin kullanılması İsrail'i şaşırtmıştır. İsrail'in yapılan hazırlıklardan haberdar olmaması ya da bu hazırlıkları hafife alması Orta Doğu'daki tüm siyasi ve psikolojik güç dengesini aleyhine kökten değiştirmiştir.⁶⁵⁰

Mısır ve Suriye, Sina Yarımadası'nda ve Golan Tepeleri'nde İsrail'e karşı saldırı başlatmışlardır. Mısır güçleri, İsrail ordusunu hazırlıksız yakalayıp tanklarını Süveyş Kanalı'nın diğer tarafına geçirmiştir. Aynı zamanda Suriye, Golan'da İsrail'e karşı topçu ateşi başlatmıştır. İsrail ilk yaşadığı kötü gelişmelerden sonra Şam'a ve Kahire'ye yakın olacak şekilde saldırıya geçmiştir.⁶⁵¹ İsrail'in hazırlıksız yakalandığı saldırılar karşısında cevabı Mısır güçlerince püskürtülmüş, Mısır'ın Sovyetler birliğinden temin ettiği etkili uçaksavar füzeleri İsrail'in tanklarına ve hava gücüne ciddi zayıflar vermiştir. 15 Ekim tarihine kadar savaş yoğunlaşmış, Mısır savaşı önde götürmüştür. 15 Ekim'den sonra İsrail karşı saldırıya geçmiş ve stratejik noktaları ele geçirerek Mısır ordusunu kuşatma altına almıştır. Golan'da İsrail'in Suriye ile mücadelesinde savaşın ilk anında Suriye topçu birlikleri İsrail mevzilerine yoğun atışlar yapmış, İsrail güçleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak İsrail ilk saldırıların şokunu atlatmasıyla 9 Ekim'de Suriye'nin stratejik alanlarını vurmaya başlamış ve iki gün içerisinde başkent Şam'a yaklaşık 40 kilometre uzaklıkta güçlerini konuşlandırmıştır. İsrail, askeri kaynaklarının çoğunu Suriye cephesine ayırmış,

---

⁶⁴⁹ Nadav Safran, "Trial by Ordeal: The Yom Kippur War, October 1973", *International Security* 2/2 (1977): 135.

⁶⁵⁰ Avi Shlaim, "Failures in National Intelligence Estimates: The Case of the Yom Kippur War", *World Politics* 28/3 (1976): 348.

⁶⁵¹ David Rodman, *Israel in the 1973 Yom Kippur War: Diplomacy, Battle, and Lessons* (Brighton: Sussex Academic Press, 2017).

Suriye’yi savaş dışı bırakıp Mısır’a karşı atağa geçmeyi planlamıştır. Bu süre zarfında İsrail, Mısır’a karşı savunma durumunda kalmıştır. Savaş devam ederken uluslararası güçler ateşkesin yapılması için devreye girmiştir. Sovyetler Birliği’nin ateşkes talebi ABD’ye iletilmiş, ABD Dışişleri Bakanı Kissenger öneriyi İsrail’e sunmuştur. İsrail Başbakanı Golda Meir, tarafların pozisyonunun savaş öncesi duruma dönmesi durumunda ateşkesin kabul edilebileceğini bildirmiştir. Ancak İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan, savaşın seyrinin İsrail lehine iyileşmesini beklemediğini, ateşkese cevap verilebileceğini belirtmiştir. ABD ve Sovyetler Birliği’nin çabalarıyla 22 Ekim 1973 tarihinde BM Güvenlik Konseyi ateşkes çağrısında bulunmuştur.⁶⁵²

Ateşkes çağrısından sonra da çatışmalar devam etmiş, 6-25 Ekim tarihleri arasında devam eden savaş, İsrail tarafında 2.687, Arap tarafında ise 15.000-16.000 kişinin hayatına mal olmuştur. Ateşkese uyum sonrasında ABD, tarafları ayırma diplomasisine girişmiştir. Kissinger’in mekik diplomasisi iki tarafın da tavizler vererek anlaşma yapmalarını sağlamak yönünde olmuştur. ABD böyle yaparak Arapları, Sovyetler Birliği yanlısı olmaktan uzaklaştırıp yanına çekmeyi amaçlamıştır. Nitekim Kissinger’in yaptığı mekik diplomasisi başarılı olmuş, Arap tarafın İsrail’i tanımasını ve İsrail’in 1967 Savaşı’nda ele geçirdiği topraklardan kısmen çekilmesini sağlamıştır. 19 Ocak 1974 tarihinde imzalanan antlaşmayla İsrail, Sina Yarımadası’nın önemli bölümünden çekilmeyi kabul etmiş, bundan sonra aşamalı olarak gerçekleştirilen görüşmeler sonrasında Sina’dan tamamen çekilmiştir. Suriye ile Haziran 1974 tarihinde yapılan antlaşmada İsrail Golan Tepeleri’nin bir kısmından geri çekilmeyi kabul etmiştir. ABD bu savaşta Arapların 1967 Savaşı’ndaki ağır kayıplarına karşı 1973 Savaşı’nın kısmen Arapların lehine sonuçlanmasını istemiş, antlaşmalarda İsrail’den tavizler koparmaya çalışmıştır. İsrail yaptığı anlaşmalarda kendisine tehdit olarak algıladığı Araplardan saldırı yapılmayacağını güvence altına almayı istemiştir.⁶⁵³

1973 Savaşı sırasında özellikle Avrupa ülkelerini olumsuz etkileyen petrol krizi yaşanmıştır. ABD’nin savaşta İsrail yanında tutum alması ve İsrail’e askeri destek

---

⁶⁵² Shmuel Tzabag, “The End of the Yom Kippur War between Israel and Egypt: Continuity versus Change in Israeli Positions on the Cease-Fire Issue”, *Israel Affairs* 13/1 (2007): 145-146.

⁶⁵³ Geraint Hughes, “Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab-Israeli War of 1973”, *Journal of Cold War Studies* 10/2 (2008): 36.

sağlaması petrol üreten Arap ülkelerin tepkisine neden olmuş, Arap devletler petrol üretimini azaltıp bir petrol krizi yaratacakları tehdidinde bulunmuşlardır. ABD ve Hollanda'nın İsrail'e sağladıkları destekten vazgeçmemeleri üzerine OAPEC (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği), 17 Ekim 1973 tarihinde toplanarak İsrail'in 1967 öncesi topraklarına geri çekilmesini istemiş ve Filistin halkının haklarının koruma altına alınmasına kadar petrol arzını her ay %5 oranında kısma kararı almıştır. Ayrıca petrol üretiminin azaltılması petrol ihraç eden ülkelerin gelirlerinin azalması anlamına geleceği için petrol fiyatında artışa gidilmiştir. Petrol fiyatları bir yıl içerisinde %400'den fazla artmış, 1973 yılında varil fiyatı 2.59 dolar olan petrolün 1974 yılında varil fiyatı 11.65 dolara çıkmıştır. Petrol krizi petrol ithal eden ülkelerin üretim maliyetlerini artırmış, ekonomilerini yavaşlatmış, stagflasyona neden olmuştur. Bu durum petrol ihraç eden ülkelerin ekonomisine kısa vadede olumlu yansımış ancak Arap ülkeleri uzun vadede batılı ülkelere aldıkları silahların temininde sorun yaşamışlardır. ABD, Hollanda, Batı Avrupa ve Japonya'ya petrol ambargosu uygulanmasına Libya ve Suudi Arabistan karar vermiş, diğer OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ülkeleri de buna katılmıştır. Bu ülkeler arasında en az etkilenen ABD olmuştur. Çünkü ABD'nin petrol ihraç eden ülkelere aldığı petrolün oranı %6 civarındadır. Ancak bu bile New York borsasının 100 milyar dolar değer kaybetmesine neden olmuştur. Diğer ülkeler çok daha zor durumda kalmış, sanayi üretimleri azalmış ve taşıt kullanımlarında değişikliğe neden olmuştur.⁶⁵⁴

Petrol krizinin yarattığı stagflasyon; gelişmekte olan ülkeleri etkilemiş, üretimin durma noktasına gelmesiyle ekonomik problemler ortaya çıkmıştır. Evlerde ısınma alışkanlığı değişmiş, araçların kullanımı azalmış ve hız sınırlamasına gidilmiştir. 17 Mart 1974 tarihinde petrol ambargosunun kaldırılması kararı alınmıştır. Fiyatların istikrarlı hale gelmesi ve düşük seviyede kalması zaman almıştır. Ambargonun kaldırılması sonrasında yüksek seyreden petrol fiyatları, İran'da 1979 yılında yaşanan devrimle daha yüksek hale gelmiştir.⁶⁵⁵ 1973 petrol krizinin yarattığı

---

⁶⁵⁴ Salih Öztürk - Selin Saygın, "1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (2017): 3-4.

⁶⁵⁵ Mogens Rüdiger, "The 1973 Oil Crisis and the Designing of a Danish Energy Policy", *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 39/4 (2014): 102.

yüksek fiyatlar, 1980’li yılların ortalarında düşmüş ancak yaratılan güvensiz ortam, enerji arzının çeşitlendirilmesi arayışlarını artırmıştır. Oluşan krizin olumsuzluklarını yaşayan ülkeler, petrol temin kaynaklarını çeşitlendirme arayışlarına girmişlerdir.⁶⁵⁶

1973 Savaşı sonrası İsrail’in Arap ülkeleriyle ilişkileri aynı seviyede olmamıştır. Mısır, İsrail ve ABD ile ilişkilerini diğer Arap ülkelerinden farklı olarak geliştirmeye başlamıştır. Mısır, Sovyetler Birliği’nden kopup ABD ile ilişkilerini artırmıştır. İsrail’in ABD ile olan yakın ilişkisi nedeniyle Mısır ve İsrail arasında görüşmeler ve ilişkiler yoğunlaşmıştır. Enver Sedat, tepkilere rağmen ABD ile ilişkileri sıcak tutmuş, İsrail ile görüşmelere başlamış hatta Kudüs’ü ziyaret etme kararı almıştır. Enver Sedat, 9 Kasım 1977 tarihinde Mısır Halk Meclisi’nde yaptığı konuşmada, İsrail’den ele geçirdiği topraklarını istemeye ve Filistin halkını savunmaya Cenevre Konferansı’na gideceğini açıklamış, bunun için İsrail meclisi Knesset’e bile gidebileceğini belirtmiştir. Enver Sedat’ın İsrail’e gidebileceğini söylemesi tüm dünya tarafından şaşkınlıkla karşılanmış, Araplar tarafından ise tepki almıştır. Enver Sedat’ın Filistin topraklarının sahiplerine teslimi talebi İsrail Başbakanı Menahem Begin tarafından reddedilmiş, buna rağmen Enver Sedat 19 Kasım 1977 tarihinde Kudüs’e gitmiştir. Sedat, Kudüs ziyaretinde önemli törenlerle karşılanmış, Knesset’te konuşma yapmıştır. Sedat konuşmasında İsrail’in 1967 Savaşı öncesi sınırlarına dönmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sedat’ın sıcak ortamda geçen iki günlük Kudüs ziyareti, 21 Kasım 1977 tarihinde sona ermiştir.⁶⁵⁷

Enver Sedat’ın İsrail ile ilişkilerini düzeltmek istemesi ve İsrail’in bir Arap devletiyle masaya oturacak olması iki taraf için olumlu karşılanmıştır. Mısır ve İsrail, ABD’nin liderliğinde uygulanan mekik diplomasisiyle 17 Eylül 1978 tarihinde barış antlaşmasının temelini atmış, 26 Mart 1979 tarihinde antlaşma imzalamıştır. Mısır’ın İsrail’i tanıması önemli olmuş, İsrail de 1967 Savaşı’nda ele geçirdiği petrol sahaları, yerleşim yerleri ve hava üsleri dâhil Sina’dan çekilmeyi kabul etmiştir. Filistin halkının haklarının korunması için Gazze ve Batı Şeria’da Filistin’e özerklik tanınması üzerinde anlaşılmıştır. Filistin’de İsrail askeri varlığının azaltılmasında da anlaşmaya

---

⁶⁵⁶ Cenk Sevim, “Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği”, *Journal of Yasar University* 7/26 (2012): 4389.

⁶⁵⁷ Türkkaya Ataöv, “Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat’ın Yargılanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 33/3 (1978): 24-25.

varılmıştır.⁶⁵⁸ Mısır'ın İsrail'le yaptığı bu antlaşmaya Arap ülkeleri büyük bir tepki göstermiştir. Bu antlaşma nedeniyle İsrail Başbakanı Menahem Begin ve Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür. Enver Sedat'ın İsrail ile yakınlaşması Arap ülkeleri dışında kendi vatandaşlarının bir kısmının da tepkisini çekmiştir. Mısır'ın bağımsızlık kutlamaları sırasında Yüzbaşı Halid el-İslâmbûlî ve bir grup asker, Enver Sedat'ın bulunduğu yere ulaşınca silahlarla ateş edip seyirciler arasına el bombaları atmışlardır. Enver Sedat, vücuduna isabet eden çok sayıda mermiyle hastaneye kaldırılmadan ölmüştür. Enver Sedat'ın İsrail ile yakınlaşmasının bu suikastın nedeni olduğu iddia edilmiştir. Halid el-İslâmbûlî ise Enver Sedat'a laik olduğu için suikast düzenlediğini söylemiştir.⁶⁵⁹

İsrail ile yapılan savaşlar ve antlaşmalarda Kudüs; İsrail için kırmızı çizgi olmuş, 1967 Savaşı'nda Kudüs'ün tamamını ele geçiren İsrail, antlaşmalarda Kudüs'ü konu etmemiştir. İsrail 1973 Savaşı sonrasındaki antlaşmalarda Kudüs ile ilgili hiçbir öneriyi kabul etmemiştir. BM'nin 29 Kasım 1947 tarihli 181 (II) sayılı kararı ve Müslüman ülkelerin taleplerini görmezden gelen İsrail, Kudüs'ü de facto olarak elinde bulundurmaktadır.

3.3. İSRAİL ULUSAL MARŞI'NDA KUDÜS İMGESİ

Siyonist hareketin ve İsrail Ulusal Marşı'nın adı *Hatikvah*'tır. "Umut" anlamına gelen *Hatikvah*, Naphtali Herz Imber tarafından 1878'de yazılmıştır. Marş 1886 yılında *Tikvatenu* (Umudumuz) adıyla yayımlanmıştır. Marş, 1897 yılında Basel'de düzenlenen Siyonizm kongresinde Siyonizm'in marşı olarak kabul edilmiştir. Marşın resmi olarak Siyonizm'in marşı ilan edilmesi 1933 yılında Prag'da düzenlenen XVIII. Siyonizm kongresinde duyurulmuştur. İngiltere mandası altındaki Filistin'de Yahudilerin resmi olmayan marşı olarak söylenmiştir. Marş defalarca değişikliğe uğramış, bu bazen kendiliğinden bazen de çağdaş görüşe ve edebi kriterlere göre olmuştur.⁶⁶⁰

---

⁶⁵⁸ William B. Quandt, *Camp David: Peacemaking and Politics*, 2. Edition (Washington, D.C: Brookings Institution Press, 2016), 263.

⁶⁵⁹ Thomas W. Lippman, *Hero of the Crossing: How Anwar Sadat and the 1973 War Changed the World* (Lincoln: Potomac Books, Nebraska Press, 2016), 274.

⁶⁶⁰ Bathja Bayer, "Ha-Tikvah", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007), 8: 457-458.

İsrail Ulusal Marşı, 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devlet Bildirgesi Töreni’nde söylenmiştir. Marş, İsrail meclisinde 10 Kasım 2004 tarihinde “Bayrak ve Arma Yasası”nda yapılan değişikliğe kadar İsrail Ulusal Marşı olarak resmiyet kazanmamıştır.⁶⁶¹

İsrail Ulusal Marşı’nın “*Kudüs topraklarına geri dönme umudu*” şeklindeki kısmı, “*Özgür bir millet olmak için*” şeklinde değiştirilmiştir.⁶⁶² Marş şu şekildedir:⁶⁶³

*"Kalbin en derinliğinde
Bir Yahudi'nin ruhu hala hasret çeker,
İleriye, Doğu'nun sonuna kadar bakan
Bir göz sürekli Siyon'u gözler.*

*Umudumuz henüz kaybolmadı,
İki bin yıllık umut
Özgür bir millet olmak için
Siyon topraklarında ve Kudüs'te".*

Mabed’in ve Kudüs’ün yıkılması sonrasında Yahudiler diasporada Kudüs’e duydukları özlemlerini dile getirdikleri; özelde Kudüs’ü, genelde bir Yahudi yurdu olarak ifade ettikleri Siyon’u unutmadıklarını ulusal marşlarında dile getirmişlerdir. Her ne kadar İsrail’in ve Siyonizm’in kurucuları seküler anlayışa sahip olsalar da dinî inançlarından beslenmiş, Kudüs’ü yoğun olarak kullanmışlardır. Nitekim Yahudi yurdu için önerilen Uganda’ya şiddetle karşı çıkıldığında bu marş söylenmiştir. Kudüs’e geri dönme ve vadedilmiş topraklarda özgür olma umudunu sürdürmüş olan Yahudi halkı, bunu ulusal marşlarında dile getirmişlerdir. Bundan da Yahudilerin Kudüs’ten vazgeçmesinin kolay olmayacağı anlaşılmaktadır.

---

⁶⁶¹ Edwin Seroussi, “Hatikvah: Conceptions, Receptions and Reflections”, *Yuval Online* 9 (2015): 27. Erişim 02 Ekim 2023. <https://jewish-music.huji.ac.il/sites/default/files/Seroussi%2C%20Hatikvah.pdf>.

⁶⁶² Gülden Filiz Önal, “Ortadoğu Ülkeleri Milli Marşlarının Söz ve Müzik Biçimi Açısından İncelenmesi”, *Ulakbilge* 5/9 (2017): 156.

⁶⁶³ Cecil Bloom, “Hatikvah - Imber, His Poem and a National Anthem”, *Jewish Historical Studies* 32 (1990): 333.

3.4. İSRAİL’İN KUDÜS’TE NÜFUS VE TOPRAK POLİTİKASI

Yahudiler Kudüs’te XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en kalabalık topluluğu oluşturmuşlardır. İsrail’e yapılan göçler ve İsrail’in kurulmasıyla kentte Yahudi yoğunluğu artmıştır. İsrail’in 1948 Savaşı’nda Batı Kudüs’ü, 1967 Savaşı’nda da Doğu Kudüs’ü ele geçirmesi sonrasında Kudüs’te nüfus ve yerleşim politikası Yahudi dinî inançları ve tarihi doğrultusunda olmuştur. Orta Çağ’da Yahudilerin diasporada bulundukları yerlerden kovulmalarına kadar Filistin’in genelinde ve Kudüs’te yaşayan Yahudilerin sayısı çok az olmuştur. Yahudilere uygulanan baskılar ve tehcir, Yahudilerin Filistin’e ve başka yerlere göç etmelerine neden olmuştur. Özellikle Çarlık Rusya’dan yapılan göçler, Kudüs ile beraber Filistin’in diğer bölgelerinde Yahudi nüfusunu artırmıştır. Ancak Kudüs dışında Filistin’in diğer bölgelerinde Yahudi nüfusu Araplar karşısında azınlıkta olmaya devam etmiştir. Kudüs’te Yahudi halkının varlığı dönem dönem kesintiye uğramış olsa da az da olsa şehirde yaşayan Yahudiler olmuştur. Yahudiler; Kudüs’te 1840 sonrasında çoğunluk olmuş, İsrail’in kurulduğu dönemde nüfusun %60’tan fazlasını oluşturmuşlardır. Halbuki diğer Filistin kentlerinde Yahudi nüfusu genel nüfusa oranla oldukça düşük kalmıştır. İsrail’in kurulması sonrasında Filistin’de ve Kudüs’te Yahudi nüfusunu artırma projesiyle bölgede Yahudi varlığı artmıştır. Kudüs’te Yahudi varlığı oranı 1967 yılında %74,2 1990 yılında %72.1 olarak ölçülmüştür. Bu tarihten sonra kentin Yahudi yoğunluğu azalmaya başlamıştır. Günümüzde Kudüs’te Yahudi nüfusu yaklaşık %60 oranındadır.⁶⁶⁴

Balfour Deklarasyonu ile İngiliz yönetimi Yahudi halkına ayrıcalık tanımış, böylece Filistin’e Yahudi göçünde artış olmuştur. Manda yönetiminin aldığı bazı kararlar Yahudi halkının manda yönetimine karşı çıkmasına sebep olduysa da genelde fiili uygulamalar Yahudi göçünün Kudüs’e ve Filistin’in diğer bölgelerine yapılmasına göz yumma şeklindedir. Kudüs’ün demografik yapısı noktasında çelişkili bilgiler mevcuttur. Taraflar nüfuslarının Kudüs’te fazla olduğunu öne sürmüş, diğer din mensuplarının sayısını az göstererek kent üzerinde meşruiyetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Müslümanlar, İsrail kurulana kadar şehir nüfusunun Müslüman çoğunlukta olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddianın aksine Kudüs’teki nüfusun diğer

---

⁶⁶⁴ Albin, “Securing the Peace of Jerusalem: On the Politics of Unifying and Dividing”, 132.

Filistin kentlerinden farklı olarak Yahudi yoğunlukta olduğu belirtilmektedir. Kudüs'ün nüfus dağılımı 1800-1946 yılları arasında şu şekildedir.⁶⁶⁵

Yıl	Yahudi		Müslüman		Hristiyan		Toplam
1800	2,000	3	4,000	6	2,750	1	8,570
1850	6,000	0	5,400	6	3,600	4	15,000
1870	1,000	0	6,500	0	4,500	0	2,000
1880	1,700	5	8,000	6	6,000	9	3,000
1900	3,500	4	10,000	8	10,000	8	5,000
1922	3,971	5	13,403	2	14,699	3	6,2073
1946	9,400	0	33,700	1	31,300	9	164,400

Kudüs'te Yahudiler dışında diğer din mensuplarından oluşan nüfus, 1944 yılında yaklaşık %48,7 oranındadır. Bu orana Batı Şeria'daki Hristiyan nüfusu dâhildir. 1944-1961 yılları arasında Batı Şeria'da Hristiyan nüfusu Batı Kudüs'ten gelen göçlerle artmış, bunda Kudüs'ün bölünmesi etkili olmuştur. 1947-1978 yılları arasında İsrail yönetimi altındaki Kudüs'te ve diğer kentlerde de Hristiyan nüfusu azalmıştır. Müslümanların yaşadığı yerlere Kudüs'ün sınırlarının genişletilmesi, Hristiyan nüfusunun oransal olarak düşmesine neden olmuştur. Hristiyan nüfusunun

⁶⁶⁵ Aryeh L. Avneri, *The Claim of Dispossession: Jewish Land-settlement and the Arabs, 1878-1948* (New Brunswick USA, London (UK): Transaction Books, 1984), 255.

düşmesinde etkili olan başka bir neden ise sürekli devam eden Arap-İsrail çatışmaları ve Doğu Kudüs ile Batı Kudüs'te siyasi çözümün olmayışıdır.⁶⁶⁶

1948 Savaşı'nda Kudüs'ün bölünmesinden 1967 Savaşı'na kadar Batı Kudüs'ün nüfusu artmaya devam etmiş, bölgedeki nüfusun %98'i Yahudilerden oluşmuştur. Doğu Kudüs'te nüfusun çoğunun Müslüman olmasına karşın Hristiyan nüfus yaklaşık %19 civarındadır. 1967 Savaşı'nda Doğu Kudüs'ü ele geçiren İsrail, Doğu Kudüs'te demografik yapıyı Yahudi nüfusu lehine çevirmeye çalışmıştır. 1967 yılında birleşik Kudüs'ün nüfusu yaklaşık 270.000 olarak tespit edilmiş, Yahudi olmayan Müslüman ve Hristiyan nüfus şehrin %25.8'ini oluşturmuştur. İsrail kentteki Yahudi nüfusunu koruma ve artırma politikası izlemiş, Arap nüfusunu ise azaltmaya çalışmıştır. Başlarda Doğu Kudüs'te Arap nüfusunun azalması sadece İsrail politikası ile olmamış, Arapların insiyatifleriyle de alakalıdır. Ancak İsrail'in şehirden Müslümanları göçe zorladığı iddiası mesnetsiz değildir. Arapların bir kısmı daha yüksek standartlarda yaşamak için Kudüs'ü terk etmiş, yerlerine Yahudiler yerleşmiştir. Doğu Kudüs'te Yahudi nüfusunun artması da sadece İsrail'in politikasıyla olmamış, aşırı sağcı Yahudilerin kendi istekleriyle bölgede yaşamak istemeleri etkili olmuştur. Doğu Kudüs'ü daha yüksek standartlarda yaşama isteği ile terk edenlerin aksine sosyo-ekonomik etkenlerden dolayı Doğu Kudüs'e Arap göçü yaşanmış, şehirde Arap nüfusu dengelenmiştir.⁶⁶⁷

1967 yılından sonra İsrail'in Kudüs üzerindeki planı, Kudüs'ün bölünmesini önlemek amacıyla Doğu Kudüs üzerinde etkisini sağlamlaştırmaktır. İsrail, belediye hizmetlerini ve otoritesini Doğu Kudüs'te genişletmiş, yeni yerleşim yerleri açıp Yahudi nüfusunu artırma yönünde hareket etmiştir. İsrail ilk olarak Meğaribe Mahallesi'ni yıkmış, burada yaşayan Filistinlileri tahliye etmiştir. 800 yıllık geçmişe sahip ve yaklaşık 5.000 Filistinlinin yaşadığı Ağlama Duvarı'nın önünde bulunan Meğaribe Mahallesi, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü alması sonrasında oluşturulmuştur. İsrail, 1970'li yılların sonuna kadar Ermeni Mahallesi ve Meğaribe Mahallesi arasındaki Filistinli ve İslami varlıkları kamulaştırarak Yahudi mahallelerini

---

⁶⁶⁶ Daphne Tsimhoni, "Demographic Trends of the Christian Population in Jerusalem and the West Bank 1948-1978", *Middle East Journal* 37/1 (1983): 58-59.

⁶⁶⁷ Hillel Cohen, *The Rise and Fall of Arab Jerusalem: Politics and the City Since 1967* (Milton Park, Abingdon, Oxon, [England] ; New York: Routledge, 2011), 37-39.

genişletmiştir. İsrail, Doğu Kudüs'ten Batı şeria'ya kadar uzanan yerleşim yerleri kurmuş, Doğu Kudüs'ün demografik yapısını bu şekilde değiştirmiştir. İsrail'in Doğu Kudüs ve Batı şeria'da yerleşim yerleri açması uluslararası hukuka aykırı olmasına ve tepki çekmesine rağmen İsrail buralarda yerleşim yerleri kurmaya devam etmiştir.⁶⁶⁸

İsrail'in Doğu Kudüs'ü ele geçirmesiyle Batı Kudüs'te %98 oranında olan Yahudi nüfusu, birleşik Kudüs ile %74'e düşmüştür. Çünkü Doğu Kudüs'te yaşayanların çoğu Müslüman halktan olmuştur. Bu tarihten itibaren İsrail Kudüs'te Yahudi nüfusunu %80, hatta %90 oranına çıkarma yönünde politika izlemiştir. Bu doğrultuda hareket eden İsrail hükümeti ve belediye yetkilileri Kudüs'ün içinde ve dışında çok sayıda yerleşim yeri açıp konut inşa etmiştir. İsrail, Doğu Avrupa'dan gelen Yahudilerin Kudüs'te ikamet etmesi için teşvikler vermiş, aynı zamanda Filistin halkına kısıtlamalar getirmiş ve baskılar yapmıştır. 1982-1992 yılları arasında şehirde inşa edilen 5.000.000 metrekarelik alanın %10'undan azı Filistinliler için ayrılmıştır. Filistinlilerin doğum oranı daha fazla olmasına rağmen Filistinlilere gerekli konut projelerinin sadece %25'ine izin verilmiştir. Doğu Kudüs'te yaşayan halkın yaşam standartları, 1967 öncesine göre artmış olmasına rağmen Filistin halkı belediye hizmetlerinden yeterince faydalanamadığını belirtmiştir.⁶⁶⁹

1967'den itibaren İsrail'in Kudüs'te Yahudi nüfusunu arttırma ve yeni yerleşim yerleri kurma odaklı politikası Doğu Kudüs'te Yahudi nüfusunu arttırmıştır. Arapların yerleşim alanlarını daraltma çalışmalarına rağmen Kudüs'te Arap nüfusu 1967 yılından itibaren yaklaşık %385 oranında artarken Yahudi nüfus %178 oranında artmıştır. İsrail, Kudüs'e Yahudi göçünü teşvik ederken Arap nüfusu Yahudi otoritesini tehlikeli olarak algılamaktadır. Kentte yaşayan İsrail nüfusu farklı bileşenlerden oluşmaktadır. İsrail nüfusunun üçte biri seküler Yahudilerden, üçte biri farklı mezheplerden oluşmaktadır. Laiklik karşıtı Ultra Ortodoks Yahudiler, geri kalan kısmı oluşurmaktadır. Son yıllarda seküler Yahudilerin Kudüs'ten ayrılması

---

⁶⁶⁸ Michael Dumper, "Israeli Settlement in the Old City of Jerusalem", *Journal of Palestine Studies* 21/4 (1992): 32-33.

⁶⁶⁹ Cecilia Albin, "Securing the Peace of Jerusalem: On the Politics of Unifying and Dividing", *Review of International Studies* 23/2 (1997): 129-136.

Kudüs'ün ekonomik ve sosyal yapısında bozulmalara neden olmakta, din dışı yaşamı tehlikeye atmaktadır.⁶⁷⁰

İsrail ve Filistin arasında gerçekleşen 1993 ve 1995 yıllarındaki Oslo görüşmelerinde; Filistin tarafı yerleşim yerleri meselesini tartışmaya açmış, Kudüs'teki Yahudi yerleşimciler ve mülteci Filistinliler sorunu ABD ve İsrail tarafından ertelenmeye çalışılmıştır. Burada İsrail'in amaçladığı, Filistinlilerle paylaşılacak toprakları azaltmak, Kudüs dâhil Filistin topraklarında genişletilmiş yerleşim ile geri döndürülemez bir coğrafi gerçeklik oluşturmak için giderek daha fazla toprak elde etmeye yönelik bir oyalamadır. Oslo görüşmelerinden sonra da Kudüs ve Batı Şeria'da yeni Yahudi yerleşim yerleri kurulmuştur. Doğu Kudüs'teki yerleşim yerleri en az üçte bir oranında artma göstermiştir.⁶⁷¹ Oslo görüşmelerinde mülteci sorunu, yerleşim yerleri, su paylaşımı, Batı Şeria ve Kudüs'ün statüsüne yönelik vaatler İsrail tarafından uygulanmamıştır.⁶⁷² Oslo görüşmelerinden sonra 1990-2000 yılları arasında Kudüs'te açılan yeni yerleşim yerleriyle bölgede yıllık İsrailli nüfus artışı %78 civarında gerçekleşmiş, bu artış doğal nüfus artışının yaklaşık iki katıdır.⁶⁷³

Batı Kudüs ile Doğu Kudüs arasında gelişmişlik noktasında fark vardır. Arapların yaşadığı Doğu Kudüs; Batı Kudüs'e nazaran ticaret, eğitim ve altyapı yönünden zayıf durumdadır. Arapların %75'i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Doğu Kudüs'teki Arapların diğer Filistin bölgeleriyle izolasyonu halkta umutsuzluğa neden olmaktadır. Kudüs'ü Batı Şeria'dan ayırmak için oluşturulan ayırım duvarının asıl amacı Kudüs'te Yahudi çoğunluğunu sağlamaktır. Bu duvar 55.000 Filistinliyi şehrin dışında bırakacak şekilde inşa edilmiştir. Ayrıca İsrail, Kudüs üzerinde egemenliğini sağlamak amacıyla hukuki taktik kullanmaktadır. 1948 Nakba sırasında topraklarını terk eden Filistinli mültecilerin topraklarına el koyma amacıyla çıkarılan

---

⁶⁷⁰ Rassem Khamaisi, "Jerusalem Demography: History, Transitions, and Forecasts", *Jerusalem Quarterly* 82 (2020): 113-115.

⁶⁷¹ Ghazi-Walid Falah, "Peace, Deception, and Justification for Territorial Claims: The Case of Israel", *The Geography of War and Peace: from Death Camps to Diplomats*, ed. Colin Flint (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2005), 301-302.

⁶⁷² Mikko Joronen, "Spaces of Waiting: Politics of Precarious Recognition in the Occupied West Bank", *Environment and Planning D: Society and Space* 35/6 (Aralık 2017): 1008.

⁶⁷³ Menachem Klein, *The Jerusalem Problem: The Struggle for Permanent Status*, trc. Haim Watzman (Gainesville: University Press of Florida, 2003), 17-19.

yasa, 15 Mart 2015 tarihinde İsrail Yüksek Mahkemesi tarafından yürürlüğe konulmuştur. 2015 yılında yürürlüğe giren yasa, Batı Şeria’da yaşayan Filistinlilerin Doğu Kudüs’teki mallarına el koymaya olanak tanımaktadır.⁶⁷⁴ Kudüs’ün demografik yapısındaki değişim sadece Arap ve Yahudileri değil kentte yaşayan farklı halkları da etkilemekte, şehirde farklı halkların etkinliği azalmaktadır. Kudüs, sivil planlama ve politik sorunların devam ettiği ve sorunların çözüm yerinin hala sokaklarda arandığı bir durumdadır.⁶⁷⁵

İsrail’in Kudüs’te demografik yapıyı Yahudilerin lehine çevirme isteği ve çabalarına rağmen Kudüs’ün diğer İsrail kentlerinden ekonomik yönden zorlayıcı bir durumda olması ve şehirde seküler yaşamın kısıtlı olması seküler İsraillilerin Kudüs’ten göç etmesine neden olmaktadır. Seküler halkın aksine kentte yaşayan Ultra Ortodoks Yahudi sayısında artış vardır. Son dönemlerde şehrin demografik yapısı Arap lehine gelişim göstermektedir. Burada yaşamın kutsal olduğu düşüncesi ve diğer Filistin kentleri olan Gazze ve Batı Şeria’nın İsrail ablukasında olması, Arap nüfusunun Kudüs’ü tercih etmesine neden olmaktadır. Ayrıca Kudüs’te Müslüman sayısını artıran başka bir faktör, Filistinlilerde doğum oranının yüksek olmasıdır.

Günümüzde Kudüs’te homojen bir Kudüs kimliği yoktur. Kudüs’te %60 Yahudi, %37 Müslüman, %2’ye yakın Hristiyan ve %1 civarında yabancı yaşamaktadır. Kent, fiili olarak İsrail’in hâkimiyetinde olup İsrail, birleşik Kudüs’ün başkenti olduğunu belirtmekte, Arap tarafı en azından Doğu Kudüs’ün gelecekte kurulacak Filistin’in başkenti olacağını ifade etmektedir. İsrail, şehirde Filistinlilerin konut inşasına zorluk çıkarmakta, inşa edilen bazı yapıları mevzuata aykırı olduğu ve koruma altındaki alanlara yapıldığı iddiasıyla yıkmaktadır.⁶⁷⁶

3.5. İSRAİL’İN KUDÜS’Ü BAŞKENT İLAN ETMESİ

Kudüs tarihi boyunca birçok kez statü değişimi yaşamıştır. Sahip olduğu kutsallık bu statü değişikliğinde temel faktördür. XX. yüzyılda şehir için mücadele

---

⁶⁷⁴ Nur Arafah, “Which Jerusalem? Israel’s Little-Known Master Plans.”, *al-Shabakah: The Palestinian Policy Network*, 2016. Erişim 09 Ekim 2023. https://al-shabaka.org/wp-content/uploads/2016/05/Arafah_PolicyBrief_Eng_May2016.pdf

⁶⁷⁵ Simon Goldhill, *Jerusalem: City of Longing* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 330.

⁶⁷⁶ Dina Jadallah, “Colonialist Construction in the Urban Space of Jerusalem”, *The Middle East Journal* 68/1 (2014): 80.

durmadan devam etmiş, BM tarafından şehre uluslararası statü tanınmış ancak bunun fiili olarak uygulanması mümkün olmamıştır. Kudüs'ün ve genel bir Filistin coğrafyasının statüsü, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda aldığı yenilgiyle değişmiştir. İngiltere'nin Siyonizm'in hedefine uygun olan tutumu ve Yahudi göçüne karşı yumuşak tavrı Filistin'de Yahudi nüfusunu artırmıştır. Bölgenin demografik yapısında oluşturulan değişim; Filistin'de Arap-Yahudi çatışmalarını doğurmuş, İngiltere bu sorunun üstesinden gelemeyeceğini anlayınca sorunu BM'ye taşımıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti sözleşmesinin manda rejimini düzenleyen maddesine göre halkın çoğunluğunun kararı esas alınarak bölgenin statüsünün belirlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Ancak bu Filistin için uygulanmamıştır.⁶⁷⁷

Filistin'in taksim edilmesi ve Kudüs'e uluslararası statü verilmesi, BM'nin 29 Kasım 1947 tarihli 181 (II) sayılı kararıyla kabul edilmiştir. Arap-İsrail çatışmaları Kudüs için kabul edilen statüyü uygulanabilir olmaktan çıkarmıştır. Böylece BM Genel Kurulu'nun kararı ve buna bağlı olarak oluşturulan 44 maddelik Kudüs tasarısı uygulanamamıştır. Kudüs'ün fiilen İsrail ve Ürdün arasında bölünmesine rağmen BM Genel Kurulu Kudüs'ü uluslararası statüye kazandırma girişimlerine devam etmiş, 11 Aralık 1948 tarihli ve 194 (III) sayılı kararı kabul etmiştir. Buna göre Kudüs'ün uluslararası statüye tabi olması tekrar edilmiş, Kudüs'teki kutsal yerler korunup buralara ziyaret izni verilmiştir. Filistinli mültecilerin istemeleri durumunda Kudüs'e dönebilmelerine olanak tanınmıştır. BM'de kabul edilen bu kararlar uygulanamamıştır. BM Genel Kurulu 9 Aralık 1949 tarihli 303 (IV) sayı ile tekrar aldığı kararda Kudüs'e yine uluslararası statüyü uygun görmüştür.⁶⁷⁸

BM kararlarına rağmen İsrail Kudüs'ten vazgeçmeyeceğini, kente hükümet kurumlarını taşıyarak ve kenti askeri yönetimden çıkarıp sivil iradeye tabi tutarak göstermiştir. Ocak 1949 tarihinde yapılan I. Knesset seçimlerinde Batı Kudüs'teki halk diğer şehirlerdeki Yahudiler gibi seçime katılmıştır. Bir yıl sonra, 23 Ocak 1950 tarihinde Kudüs'te toplanan İsrail parlamentosu Knesset, Batı Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmiş ve bakanlıkları şehre taşımaya karar vermiştir. Batı

---

⁶⁷⁷ Berdal Aral, "Uluslararası Hukuk Bağlamında Birleşmiş Milletler'in Batı ve Doğu Kudüs'ün İsrail Tarafından İşgaline Yönelik Tutumu", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 23/1 (2023): 2.

⁶⁷⁸ Mehmet Sait Dilek, "Trump Yönetiminin Kudüs Kararına Analitik Bakış", *International Journal of Social Inquiry* 11/1 (25 Haziran 2018): 114-118.

Kudüs'ün başkent ilanına kadar İsrail, Kudüs politikasına aşamalı şekilde devam etmiştir. İsrail ilk olarak Kudüs'ün uluslararası statüye bağlı olması yönünde karar almaya çalışarak Arapları kentten vazgeçirmeye çalışmış, sonraki aşamada Kudüs'te Yahudi halkının güven içerisinde olmasını sağlamak için BM'ye kenti kontrolde tutması yönünde baskı yapmıştır. İsrail, BM'nin kentte yönetimi uygulayamadığı iddiasıyla Kudüs üzerindeki otoritesini kaybettiğini savunmuş ve kenti Arap kuşatmasından yalnızca İsrail'in kurtarabileceğini iddia etmiştir. Son aşamada Batı Kudüs'ü hâkimiyetine dâhil etmiştir. Böylece Kudüs İsrail'in parçası olmuştur.⁶⁷⁹

İsrail'in ele geçirdiği topraklar 1967 Savaşı'nda zirveye çıkmıştır. İsrail savaşta yendiği Araplardan Batı Şeria, Gazze Şeridi, Golan Tepeleri ve Sina Yarımadası'nın yanı sıra Doğu Kudüs'ü de almıştır. Topraklarını büyük ölçüde artıran İsrail'in bu alanlardan çekilmesi gerektiği ve savaşta toprak ele geçirmenin uluslararası hukuka aykırılığı geniş çevrelerce belirtilmiştir. İsrail Doğu Kudüs'te hızlıca kararlar alarak Kudüs'ü bütün olarak İsrail'in bir kenti kabul etmiştir. BM Genel Kurulu, 4 Temmuz 1967 tarihli 2253 sayılı kararla İsrail'in Kudüs'ün statüsünde oluşturduğu değişiklikten duyduğu rahatsızlığı belirtmiş, İsrail'den kentte attığı adımlardan vazgeçmesini istemiştir. BM Güvenlik Konseyi, 22 Kasım 1967 tarihinde oy birliği ile aldığı 242 sayılı kararda, İsrail'in hukuksuzca ele geçirdiği Doğu Kudüs'ün de içinde bulunduğu topraklardan çekilmesini istemiştir. BM Genel Kurulu'nun ve Güvenlik Konseyi'nin, Doğu Kudüs'te değişiklikten vazgeçmesi çağırısını duymazdan gelen İsrail keyfi uygulamalara devam etmiştir.⁶⁸⁰

BM Genel Kurulu'nun Kudüs ile ilgili bir sonraki kararında İsrail'in çıkardığı "Temel Yasa" ile Kudüs'ü ebedi ve bölünmez başkenti ilan etmesine karşı çıkmıştır. İsrail, askeri mücadelenin yanı sıra, Kudüs için siyasi mücadeleler içerisinde olmuştur. İsrail parlamentosu Knesset, Kudüs'ün bütün ve birleşik olarak İsrail'in başkenti olduğunu, 30 Temmuz 1980 tarihinde kabul etmiştir. İsrail parlamentosunun almış olduğu bu karar Filistinliler, Arap ülkeleri ile BM'nin tepkisini çekmiş; kararın kabul

---

⁶⁷⁹ Shlomo Slonim, "Israeli policy on Jerusalem at the United Nations, 1948", *Middle Eastern Studies* 30/3 (Temmuz 1994): 592-593.

⁶⁸⁰ Fuat Canan, "ABD'nin Kudüs Kararı ve Yansımaları", *Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği* 11 (2017): 4.

edilmez olduğu belirtilmiştir. BM Güvenlik Konseyi, 20 Ağustos 1980 tarihinde almış olduğu 478 sayılı kararla İsrail'in bu kararını kınamış, BM yesi ülkelerin başkentlerini Kudüs'ten Tel Aviv'e taşımasını istemiştir.⁶⁸¹

Kudüs'n 1948 yılında bölünmesiyle BM'nin Kudüs ile ilgili kararı uygulanamaz duruma gelmiştir. Ancak karar fiilen uygulamaya konulmamış olsa da Genel Kurul tarafından yürürlükten kaldırılmamıştır. BM'nin Kuds'e tanıdığı statüye Sekreterlik ve BM yeleri bireysel olarak bağlı kalmaya devam etmiştir. 1952-1967 yıllarında BM'nin Kudüs sorununa sessiz kalması, Ürdün ve İsrail'in Kudüs üzerinde hakları olduğu anlamına gelmemektedir. İsrail, birleşik Kudüs' başkenti ilan etmeden önce Kudüs'n statüsüyle ilgili değişimin BM izni dışında olamayacağını kabul etmiştir. Ancak buna aykırı hareket etmiştir. İsrail'in Kudüs' başkenti olarak ilan etmesine İsrail yanlısı olan ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, İtalya, Hollanda, Kanada ve Japonya karşı çıkmıştır. Ancak ABD'nin tutumu sonraki süreçte değişmiştir.⁶⁸²

BM'nin Kudüs ile ilgili 19 Aralık 1983 tarihli 38/180 sayılı kararında Kudüs'n ele geçirilmesi kınanmış, İsrail'in Kudüs'ten çekilmesi istenmiştir. 6 Aralık 2017 tarihinde ABD Başkanı Donald Trump'ın Kudüs' İsrail'in başkenti olarak tanınması ve Tel Aviv'de bulunan ABD Büyükelçiliği'ni Kudüs'e taşıma kararından sonra, BM Genel Kurulu'nun 21 Aralık 2017 tarihli 10/22 sayılı kararında ABD'nin Kudüs ile ilgili kararından vazgeçmesi istenmiştir.⁶⁸³ Uluslararası toplum nezdinde Kudüs'n 29 Kasım 1947 tarihinde BM tarafından kabul edilen uluslararası statüsü fiili olarak uygulanamasa da devam etmektedir. İsrail, ele geçirdiği Kudüs'n BM tarafından kabul edilen statüsüne itiraz etmemektedir. Çünkü Filistin'in taksimi ve İsrail'in kuruluşu bu kararla mümkün hale gelmiştir. Kudüs'n uluslararası statüsüne itiraz, İsrail'in meşruiyetini de tartışmaya aacaktır.⁶⁸⁴

---

⁶⁸¹ Fiona McConnell v.dđr., "Mimicking State Diplomacy: The Legitimizing Strategies of Unofficial Diplomacies", *Geoforum* 43/4 (2012): 808.

⁶⁸² Antonio Cassese, "Legal Considerations On The International Status Of Jerusalem", *The Palestine Yearbook of International Law Online* 3/1 (1986): 23-30.

⁶⁸³ Mehmet ztrk, "Trump'ın Kudüs Kararının Bir Analizi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/4 (2019): 2878.

⁶⁸⁴ Henry Cattat, "The Status of Jerusalem under International Law and United Nations Resolutions", *Journal of Palestine Studies* 10/3 (1981): 9-10.

İsrail'in ele geçirdiği Kudüs'ten vazgeçmesi görünürde mümkün değildir. BM'nin bu husustaki bütün uyarı ve kararlarına rağmen İsrail'in Kudüs'ü başkent ilanında ısrar etmesi ve bütün ve birleşik ifadesini kullanması bunu göstermektedir. İsrail; Kudüs'ün 3000 yıllık Yahudi başkenti olduğunu iddia etmekte, kent üzerinde egemenliğini Davud'un burayı almasına kadar geriye götürmektedir. İsrail'in BM kararlarını tanımaması ve kentte istediği şekilde hareket etmesi dinî ideolojiden beslendiğini göstermektedir. İsrail seküler bir ülke olarak kurulmuş olmasına rağmen, Yahudi köklerinden beslenmiş ve sonraki süreçte Yahudi devleti olduğunu ilan etmiştir. İsrail'in sahip olduğu siyasi, askeri ve ekonomik güç, İsrail'e karşı somut adım atılmasını engellemektedir. ABD'nin İsrail'in yanında yer alması ve Evanjelik hareketin Kudüs'ün Yahudi egemenliğinde olmasını istemesi, kentin İsrail'in hâkimiyetinde kalmasına neden olan etkenlerdendir.

3.6. YAHUDİLERİN III. MABED İNŞASIYLA KUDÜS'Ü DİNİ MERKEZ YAPMA DÜŞÜNCESİ

Siyonist hareketin ortaya çıkması ve bir Yahudi yurdu kurma düşüncesi dindar Yahudilerin Mesih anlayışına ters düşmesi nedeniyle tepkiyle karşılanmış ancak bir kısım Yahudi din adamı, bu fikri desteklemişlerdir. Seküler bir Yahudi devleti kurma hedefinde olan Siyonist liderler, İsrail kurulmadan önce Yahudi ideolojisi baskısına uğramıştır. Bu nedenle alınan kararlarda geleneksel Yahudi din anlayışı etkili olmuştur. Sonraki süreçte İsrail'in bir Yahudi devleti olduğu yasallaşmıştır. Yahudi halkının bir kısmı İsrail'in teokratik bir devlet olmasını ve III. Mabet'in Mesih beklenmeden inşa edilmesini istemekte ve bu doğrultuda propaganda yapmaktadır.

Mabet'in 70 yılında son kez yıkılması ve Yahudi halkının Kudüs'ten uzakta yaşamak durumunda kalması Kudüs'e ve Mabet'e duyulan özlemin daha güçlü hissedilmesine neden olmuştur. İsrail'in kurulmasıyla Kudüs özlemi sona eren Yahudilerden diaspora ve İsrail'de yaşayan Dinî Siyonizm'in taraftarları, Mabet'in üçüncü kez inşa edilmesi durumunda Kudüs'ün öneminin artacağına ve Yahudi halkının Davud dönemindeki ihtişamına kavuşacağına inanmaktadır. Ancak Mabet'in üçüncü kez inşa edilmesinin önünde yapı olarak engel oluşturan, Müslümanlar için önemli olan Mescid-i Aksa ve Kubbetü's Sahre vardır. Kubbetü's Sahre'nin bulunduğu yerin Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği yer olduğuna inanılmaktadır.

Müslümanlar için kutsal olan bu yapının yerine Mabet'in tekrar inşa edilmesi girişiminin iki inanç taraftarları arasında zaten var olan kırılğan ilişkilerin çatışmaya yol açacağı düşünülmektedir.⁶⁸⁵

Radikal Yahudiler Mabet'i inşa etmeyi her fırsatta değerlendirmek istemektedir. 132-135 yıllarında Bar Kohba isyanının kısa süreli başarısı sonrasında Mabet'in yapımına girişilmiş, isyanın Roma tarafından bastırılmasıyla Mabet inşa edilmemiştir. Mabet'in tekrar inşasına, Roma İmparatoru Julianus'un 363 yılında Yahudilere Mabet'i inşa etme izni vermesiyle başlanmış ancak Mabet'in yapımı yaşanan yangın ve depremlerle sekteye uğrayıp gerçekleşmemiştir.⁶⁸⁶ Yahudilerin Mabet'i inşa etme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması modern döneme kadar Mabet'in ancak Mesih ile inşa edileceği düşüncesini hâkim kılmıştır. 1967 Savaşı'nda İsrail'in Kudüs'ün tamamını ele geçirmesiyle Mabet'in inşası düşüncesi seslendirilmiştir. Yahudilerin çoğu bunun karşısında olmuş ve Müslüman ibadet yerinde olduğu düşünülen bölgeye girmeyi, Mabet'i inşa etmeyi Yahudi geleneksel anlayışına aykırı görmüştür. Mabet'in en kutsal yerinde inşa edilen Kubbetü's Sahre'nin olduğu yere sadece yetkin Yahudi din adamlarının girebilmesi mümkün olmuştur. Ancak Mabet bölgesine girişe izin veren 2003 yılındaki karardan sonra binlerce kişi bölgeyi ziyaret etmiştir.⁶⁸⁷

Dinî Siyonizm, İsrail'in kurulmasını Mesih'in gelişinin bir parçası olarak görmüş ve Mabet'in yeniden inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dinî Siyonizm, Mabet'in inşa edileceği Kudüs'te ve Batı Şeria'da Yahudi nüfusunun artması için çalışmalar yapmış ve kısmen de başarılı olmuştur. Hareketin taraftarları, İsrail devlet güçlerinden farklı olarak Mabet'in inşası için Meced-i Aksa bölgesine saldırılar planlamış, Mabet'in inşa edilmesi ve ibadete açılması taleplerinde bulunmuşlardır.⁶⁸⁸

---

⁶⁸⁵ Mo'iti Inbari, *Jewish fundamentalism and the Temple Mount: Who will build the Third Temple?*, trc. Shaul Vardi (Albany, NY: SUNY Press, 2009), 3.

⁶⁸⁶ David B. Levenson, "The Ancient And Medieval Sources for the Emperor Julian's Attempt to Rebuild the Jerusalem Temple", *Journal for the Study Of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 35/4 (2004): 409-410.

⁶⁸⁷ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, 162.

⁶⁸⁸ Hatice Kübra Baktemur, "Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi'ni Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu", *Oksident* 2/2 (31 Aralık 2020): 235-236.

Aşırılık yanlısı Yahudilerin kurduğu, “Mabed Aktivistleri” olarak da adlandırılan hareket, Mabed’i inşa edip Mesih gelmeden insan eliyle aktif kurtuluş yapılması düşüncesinde olmuştur. Bu hareketin kurucusu Yehuda Etzion’dur. Kurtuluş hareketi olarak da adlandırılan bu hareket, Müslümanlara ve Müslüman yapılara terör eylemleri gerçekleştirmiştir. Hareket, Kubbetü’s Sahre’yi yok etmeyi planlamanın yanı sıra başka yeraltı saldırılar da gerçekleştirmiştir. 1983’te Hebron’da Müslüman kolejlerine saldırı düzenlemiş ve yolcularla dolu beş Arap otobüsünün havaya uçurulması girişiminde bulunmuştur. Kubbetü’s Sahre’yi havaya uçurmak için güçlü patlayıcılar temin etmiştir. Kubbetü’s Sahre’nin planını detaylıca incelemiş, bombalama esnasında çevrenin zarar görmemesi için planlamalar yapmıştır. Operasyona yirmiden fazla kişi katılmış, aksilikle karşılaşılması durumunda öldürmeyi de göze almışlardır. Hareket, Mabed’i tekrar inşa etmeyi planmanın yanı sıra İsrail’in Araplarla yapmış olduğu diplomatik anlaşmaları da sekteye uğratmayı amaçlamıştır. 1982 yılında Sina Yarımadası’nın boşaltılmasını önlemeye çalışan hareket, 2005 yılında Gazze’nin boşaltılmasına da tepki göstermiştir. Hareketin üyeleri Kubbetü’s Sahre’nin bombalanması planında hahamların fetvalarının alınmasını istemiştir. Nihayetinde bombalanma işi ertelenmiştir. Günümüzde hareket, ideolojisini terk etmemiş ancak şiddet eylemlerinde artış olmamıştır.⁶⁸⁹

İsrail, Mescid-i Aksa bölgesini ele geçirdikten sonra Süleyman Mabedi’nin kalıntısını bulmak ve Mabed’in tam olarak hangi alana denk geldiğini tespit etmek amacıyla Mescid-i Aksa’nın bulunduğu kısımda kazı çalışmaları yapmaktadır. İsrail’in uzun zamandır araştırma yaptığı ve kazı çalışmalarını sürdürdüğü alanda Mescid-i Aksa’nın temellerinin zarar gördüğü belirtilmektedir. 1981 yılında Kubbetü’s Sahre’ye kadar uzanan tünelin varlığını tespit eden Müslümanların tepkisine karşı İsrail, Mescid-i Aksa’nın altında kazı yapıldığını reddetmiştir. Bu kazıların gizemi devam etmektedir.⁶⁹⁰ 1996 yılında Binyamin Netanyahu, Ağlama Duvarı tünelinin kuzey ucunun Mescid-i Aksaya yakın açılmasına izin vermiştir. Yapılan bu eylem, Müslümanların iddiasını güçlendirmiştir. Mescid-i Aksa’nın altında kazı çalışmaları

---

⁶⁸⁹ Maria Leppäkari, “Liberating the Temple Mount: Apocalyptic Tendencies among Jewish Temple Activists”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 19 (2006): 199-200.

⁶⁹⁰ Canan, “ABD’nin Kudüs Kararı ve Yansımaları”, 5.

yapıldığı ve Mescid-i Aksa'nın temellerine zarar verildiğini iddia eden Müslümanlar, protesto eylemi gerçekleştirmiştir.⁶⁹¹

Dinî Siyonizm'in bürokraside ve İsrail ordusunda etkinliğinin artmasıyla Müslümanlara ve Müslüman yapılara karşı şiddet artmıştır. İsrail'in kurulduğu dönemde bu kadar etkin olmayan aşırılık yanlısı Yahudilerin günümüzde karak verici konumda olmaları Kudüs'te dinî çeşitliliğe tehdit oluşturmaktadır. Çünkü bunlar, Mabet'i peyderpey inşa etmeyi amaçlamaktadır. Bunun için de önce Mescid-i Aksa ve Kubbetü's Sahre'yi ortadan kaldırmayı düşünmektedir.

3.7. SİYONİZM VE KUDÜS

Siyonizm, adını Kudüs yakınlarındaki Siyon Dağı'ndan almıştır. Ancak Siyon, zamanla vadedilmiş toprakların genelini ifade etmek için kullanılmıştır. Siyonizm kavramı ilk olarak 1890 yılında Yahudi milliyetçi Nathan Birnbaum tarafından Selbstemanzipation Dergisi'nde kullanılmıştır. Terim, Siyonizm hareketinin kurucusu Theodor Herzl'in çalışmaları ve yazıları ile evrenselliğe ulaşmıştır. Siyonizm hareketini ön plana çıkaran ve Yahudilere bir yurt kurma hedefine yönelten Herzl; Yahudi bir ailede 1860 yılında Budapeşte'de doğmuş, Viyana Üniversitesinde hukuk eğitimi almıştır. Hedefi oyun yazarlığı olan Herzl; deneme yazıları yazmış, 1891-1895 yıllarında *Neue Freie Presse* dış muhabiri olarak Paris'e gitmiştir. Paris'te muhabirlik yaptığı sırada Fransız ordusunda casusluk olayı patlak vermiştir. 1894 yılında Fransız ordusunda görev yapan Yahudi Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un casuslukla suçlanması ve mahkûm edilmesi ile başlayan Dreyfus olayını takip etmiştir. Dreyfus olayının ortaya çıkardığı Yahudi karşıtlığına tanık olması, Herzl'i Siyonist yapmıştır.⁶⁹²

Doğu Avrupa'da yaşanan pogromlar Yahudilerin sekülerleşmesini sağlamıştır. Kurtarıcı bir Mesih beklentisinin yerini rasyonel fikirler almış, Hovevei Zion (Siyon Severler) adıyla küçük gruplar Filistin'e göç etmeye başlamışlardır. Siyonizm hareketinin başlattığı Filistin'e göç etme, Theodor Herzl ile siyasi bir durum haline gelmiştir. Herzl, 1896 yılında yayımladığı *Der Judenstaat (Yahudi Devleti)* adındaki

---

⁶⁹¹ Ayşe Ömür Atmaca, "Kudüs'ü Ebedi Başkent Olarak Tahayyül Etmek", *İsrailiyat* 3 (11 Mart 2019): 160.

⁶⁹² Michael Stanislawski, *Zionism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2017), 22-23.

kitabta Yahudi Devleti fikrini ortaya atmış, 1897 yılında İsviçre'nin Basel kentinde I. Siyonist Kongresi'ni toplamıştır.⁶⁹³ Herzl kongrede, Filistin'de Yahudi siyasi faaliyetleriyle gerçekleştirilecek ve uluslararası yasalarla güvence altına alınacak demokratik bir Yahudi devletinin kurulması gerektiğini savunmuştur. Yaptığı konuşmada “*Ben bugün İsrail Devleti'ni kurdum. Bunu bugün yüksek sesle söylersem evrensel kahkahalarla karşılaşacağım. Belki beş yıl içinde belki de elli yılda herkes bunu böyle kabul edecektir.*” ifadesini kullanmış, böylece seküler Yahudi halkını devlet havasına sokmuştur.⁶⁹⁴

Siyonizm; Filistin'de kurmayı amaçladığı bir Yahudi yurdu için başlattığı girişimde, bölgede egemen güç Osmanlı İmparatorluğu'nun iznine başvurmuştur. Theodor Herzl, Osmanlı Sultanı II. Abdulhamid ile görüşüp taleplerini iletmiştir. Herzl'in Filistin'de kurulacak bir Yahudi yurduna karşı Osmanlı borçlarının Yahudi sermayesi tarafından üstlenebileceği teklifine karşı Abdulhamid olumsuz yanıt vermiştir. Buna rağmen Osmanlı'nın dağılma sürecinde olmasıyla Siyonizm, Filistin'de başlarda toprak satın alma şeklinde varlık göstermiştir. Yahudi baron Rothschild, özellikle Hayfa ve Yafa arasında büyük tarım arazileri satın alarak bölgede Yahudi nüfusunun ve etkinliğinin artmasını sağlamış, ticaret ve tarım faaliyetlerinde uzman kişileri bölgeye yerleştirmiştir.⁶⁹⁵

Doğu Avrupa'dan göç eden Yahudiler için yurt arayışında öne sürülen yerler Filistin, Uganda ve Arjantin olmuştur. Kurulması istenen bir devletin konumu olarak Filistin dışında başka seçenekler de sunulmuştur. Özellikle İngiltere, Yahudi yurdunun Filistin'de değil Uganda'da kurulmasını istemiş ve bu yönde baskı yapmıştır. Arjantin ise Siyonizm hareketi öncesinde Yahudilerin çok göç ettiği yerlerden biri olmuş, burası da kurulması planlanan Yahudi yurdu için seçenekler arasında değerlendirilmiştir. Theodor Herzl, Yahudi yurdu için yer olarak ilk düşündüğü Filistin fikrini Uganda olarak değiştirmiştir. Filistin'de Arapların yaşaması ve Uganda'nın daha kolay elde edilebilmesi fikir değişikliğinin nedeni olmuştur. 1903 yılında VI. Siyonizm

---

⁶⁹³ Naomi Wiener Cohen, *The Americanization of Zionism, 1897 - 1948* (Hanover London: Brandeis University Press, 2003), 3.

⁶⁹⁴ Shlomo Avineri, *Herzl's vision: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State* (Katonah, New York: BlueBridge, 2014), 141.

⁶⁹⁵ Abdullah Çakmak, “Osmanlı Kudüs’ünde Siyaset ve Toplum”, *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*, 1. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 150.

Konferansı'nda Uganda seçeneği dile getirilmiş, Herzl 1905 yılındaki VII. Siyonizm Konferansı'nda Uganda'nın seçilmesi yönünde görüş belirtmiştir. Ancak Siyonist hareketin bazı üyeleri Uganda teklifine şiddetle karşı çıkmıştır. Uganda planı kabul edilmemiş, Filistin'de Yahudi yurdu kurulması fikri ağır basmıştır. Yaşanan bu olaylar Siyonizm'in Yahudi ideolojisinden uzaklaşmadığını göstermektedir.⁶⁹⁶

Siyonist hareketin Kudüs merkezli bir Yahudi devleti kurma istek ve çabalarını dindar Yahudi cemaatleri dehşetle karşılamışlardır. Yahudi cemaatleri, Mesih eliyle kurulması gereken bir Yahudi yurdunun Tevrat emirlerine aykırı olarak kurulması girişimini iğrenç bulmuş ve Siyonist hareketin İbranice dilini kullanmamasını tepkiyle karşılamıştır. Dünyanın her yerinden dindar Yahudiler, Siyonizm'i dinden dönen ve sahte Mesih hareketi olarak tanımlamış, bu hareketi Yahudiliğe tehdit görmüşlerdir. 1881 yılında Kudüs'teki hahamlar da, Siyonizm'i toprağı kirleten bir hareket olarak nitelemişlerdir. Kudüs'e gelen laik göçmen Yahudiler, dindar Yahudi halkına kötü davranmışlardır. Kurulacak bir laik Yahudi devletinde dindar Yahudilerin dinî gerekliliklerini yerine getirecekleri düşüncesi endişe yaratmıştır. Ancak Siyonist liderler Filistin'in taksim edilmesi sırasında dindar Yahudilerin aleyhlerine olabilecek tepkilerini azaltmak için dinî hukuka devam edileceği sözünü vermiştir. Siyonizm, dindar Yahudi halkını memnun etmek için laik anlayıştan tavizler vermiş, bu durum sonraki süreçte laik Yahudi devletinin yapısını tehdit eder hale gelmiştir. Günümüzde İsrail'de yaşayan aşırı dindar halk, laik İsrail'i benimsemekten uzak olup fikirlerini devam ettirmektedir. Bu durum İsrail'i sosyal, siyasal ve ekonomik yönden zor durumda bırakmaktadır.⁶⁹⁷

Siyonizm'in içerisinde farklı fikirlere sahip kişiler olmuş, zamanla hareket farklı türlere ayrılmıştır. Hareket seküler bir anlayışla doğmuş olsa da hareketin içerisinde Dinî Siyonizm hareketi oluşmuştur.

Siyonizm'in Filistin topraklarında bir Yahudi devletinin kurulması fikrine tepki gösteren gelenekçi Yahudiler'e karşı dindar Yahudi din adamları ortaya çıkmıştır. Bu din adamları bağımsız bir Yahudi devleti fikrinin Mesih'in gelişini

---

⁶⁹⁶ Hani A. Faris, "Israel Zangwill's Challenge to Zionism", *Journal of Palestine Studies* 4/3 (1975): 84.

⁶⁹⁷ Roger Friedland - Richard Hecht, *To rule Jerusalem* (Cambridge New York Melbourne: Cambridge University Press, 1996), 18.

hızlandıracağını belirtmiş ve Filistin topraklarına Yahudi göçünü savunmuşlardır. Dinî Siyonizm'i oluşturan bu bakış açısı, Rabbi Zvi Hirsch Kalischer, Rabbi Yehuda Alkalai, Haham Abraham Isaac Kook'un öğretileri ve oğlu Haham Zvi Yehuda Kook'un fikirleri ile şekillenmiştir. Rabbi Zvi Hirsch Kalischer ve Rabbi Yehuda Alkalai Siyonizm hareketinin öncüleri olmuş, Haham Abraham Isaac Kook ve oğlu Haham Zvi Yehuda Kook'un öğretileri son zamanlarda hareketin ideolojik söylemini etkilemiştir.⁶⁹⁸

Abraham Isaac Kook; Tevrat'ın gerekliliklerinin tam olarak yerine getirilmesinin yalnızca İsrail topraklarında mümkün olacağını belirtmiş, diasporadaki sinagogların ve Talmud çalışma merkezlerinin kalıcı olmadığını ifade etmiştir. Hareketin liderleri Siyonizm'in kendisini dar anlamda sığınak olarak tanımlamasına karşın harekete geniş anlamlar yüklemiştir. Siyonizm'in Yahudi halkının toprağına, evine ve mirasına duyulan özlemle hareket ettiğini iddia etmişlerdir. Yahudi halkının Yahudi yurduna duyduğu özlemin antisemitizmin zulümden kaçışın bir ürünü olmadığı, III. Mabet'in inşası ile yüce bir yaşama yönelik içsel bir arzu olduğunu ifade etmişlerdir. Filistin topraklarına Yahudi halkı için bir barınak inşa etmenin amaç olmadığı, asıl amacın kurtuluşu arzulamak ve Yahudi egemenliği oluşturmak olduğunu belirtmiştir. Siyonizm, Filistin topraklarına göçü teşvik etmiş ve burada tarımsal faaliyetlerde bulunulmasını istemiştir. Hatta Moriya Dağı'nın Müslümanlardan satın alınmasını ve kurban ibadetinin orada ifa edilmesini önermiştir.⁶⁹⁹

Siyonizm, önceden Kudüs'ün eski bölümünü modern bir şehir haline getirmeyi planlamıştır. Ancak şehrin batı kısmında laik ve modern bir şehir kurmanın daha az maliyetli olacağı fikrine varmıştır. Siyonizm başlarda, Kudüs'ün kutsallığının ve Yahudi inançlarının Yahudileri pasifliğe ittiği ve mücadeleden uzaklaştırdığı gerekçesiyle Yahudiliğe uzak olmuştur. Bu düşünceleri hareketin kurucusu Theodor Herzl de paylaşmıştır. Çoğu zaman laik olarak kalan Siyonizm hareketinin

---

⁶⁹⁸ Shmuel Sandler, "Religious Zionism and the State: Political Accommodation and Religious Radicalism in Israel", *Terrorism and Political Violence* 8/2 (1996): 135-139.

⁶⁹⁹ Motti Inbari, *Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises* (New York: Cambridge University Press, 2012), 23-25.

savunucuları, İsrail kurulduktan sonra da dünyevi yönün ağır bastığı Tel Aviv’de yaşamayı tercih etmiş, Herzl’in Kudüs hoşnutsuzluğunu paylaşmışlardır.⁷⁰⁰

Siyonizm, zamanla Yahudi ideolojisiyle hareket etmeye ve Yahudi dinî gerekliliklerini savunmaya başlamıştır. Kudüs’e dair duruşları da bu yönde değişmiştir. Siyonizm, Filistin’in taksim edilmesi kararında kutsal alanların olduğu Doğu Kudüs’ün Araplara kaptırılmaması ve ileride burada Yahudi hâkimiyeti sağlanması için BM’nin Kudüs’ün uluslararası statüde olması kararını olumlu karşılamıştır. İsrail’in Kudüs’ü ele geçirmesiyle Siyonist İsrail yöneticilerinin Kudüs’te attığı adımlar şehirde hâkimiyetlerini arttırmıştır.⁷⁰¹

Siyonizm’in XX. yüzyılın başlarına kadar Kudüs’te yaşayan Ultra Ortodoks Yahudi halkına karşı tutumu aşağılayıcı şekildedir. Kudüs’teki Ultra Ortodoks Yahudiler de Siyonizm’e karşı olmuştur. Kudüs’teki Yahudi halkı diasporadan gelen yardımlarla geçinmiştir. Siyonizm’in üretken mesleklere yönelik girişimleri Kudüs’te başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Siyonizm’in Kudüs’te yaşayan Yahudi halkına ve ekonomik yapısına karşı reformist hareketleri sonuçsuz kalınca hareket yönünü Yafa şehrine dönmüştür. Yafa’da yaşayan Yahudiler üretken ekonomiye açık ve Siyonizm’in hedeflerine paralel fikirlere sahip olmuşlardır. Siyonizm, zamanla siyasi hedefine ulaşmada nüfustan yararlanmak durumunda kalmış, bu nedenle Kudüs Yahudilerine karşı tutumunu esnetmiştir. Hareket, Kudüs’te Scopus Dağı’nda İbrani Üniversitesini kurmuş, üniversite Filistin’de Siyonist hareketin düşüncelerinin aktarımı açısından önemli bir görev icra etmiştir. Filistin taksim edilirken İbrani Üniversitesinin bulunduğu Scopus Dağı’nın İsrail tarafında kalmasında ısrar edilmiş nihayet üniversitenin bulunduğu yerleşke İsrail tarafında kalmıştır.⁷⁰²

Siyonizm hareketinin Kudüs’e olumsuz bakışı ve bu doğrultudaki tutumları 1967 Savaşı’ndan sonra değişmiştir. Haziran 1967 tarihinde Ürdün hâkimiyetinden İsrail egemenliğine geçen Kudüs’te, ateist generaller Ağlama Duvarı’nın önünde toplanarak büyük bir duyguyla birbirlerine sarılmış ve duvardaki taşlara tutunup

---

⁷⁰⁰ Karen Armstrong, “The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?”, *Journal of Palestine Studies* 27/3 (1998): 6-7.

⁷⁰¹ Golani, “Zionism without Zion”, 48.

⁷⁰² Yossi Katz, “The Re-emergence of Jerusalem: New Zionist Approaches in Attaining Political Goals prior to the First World War”, *Political Geography* 14/3 (1995): 284-291.

ağlamışlardır. Kudüs'ün ele geçirilişinden birkaç saat sonra İsrail Başbakanı Levi Eşkol ve Savunma Bakanı Moşe Dayan, Kudüs'ün kutsallığından ve Yahudiler için öneminden bahsedip Kudüs'ten vazgeçmenin mümkün olmadığını ifade etmişlerdir.⁷⁰³

Siyonizm'in Kudüs'e çok az ilgi duyduğunu belirten görüşlere karşı, Siyonist hareketin Yahudi inancına arkasını dönmediği, hareketin adını Siyon Dağı'ndan aldığı ve 1920'lerden itibaren Filistin'de bulunan Yahudi cemaatinin yarı hükümeti olarak hizmet veren Yahudi ajansının merkezinin Kudüs olarak seçildiği, böylece Siyonizm'in Kudüs'ü önemseydiğini belirten görüşler de vardır. 1937 yılında hazırlanan Peel Raporu'nda Kudüs'ün İsrail'den ayrı tutulması önerisine karşı Siyonist liderler, Kudüs olmadan İsrail'in ruhsuz bir beden olacağını belirtmesi de buna örnek gösterilmektedir.⁷⁰⁴

Siyonist hareket hem kendisi için seçmiş olduğu isimde hem de devlet kurarken İsrail ismini seçmesinde Yahudi köklerinden alıntı yapmıştır. Kudüs'teki Siyon Dağı, Davud zamanından bu yana kutsal topraklarla eş anlamda kullanılmıştır. İsrail isminin Yahudi devletine isim olarak seçilmesi, Siyonist hareketin yer adı felsefesinin sonucudur. On iki kabileden oluşan Yahudi federasyonuna Hz. Yakup'un adı olan İsrail ismi verilmiş, bu Kenan bölgesinde İsrail Krallığı kurulmadan önce gerçekleşmiştir. Çağlar boyunca hem vadedilmiş topraklarda yaşayan hem de diasporada yaşayan Yahudileri tanımlamak için İsrail ismi kullanılmıştır. Bu durum sadece Yahudi devletinin adıyla veya Siyonizm hareketinin ismi ile sınırlı kalmamış, İsrail'in bölgeleri hatta köylerine kadar isim seçiminde Yahudi köklerinden beslenilmiş, bu doğrultuda yeniden isimlendirme yapılmıştır.⁷⁰⁵

Siyonist İsrail liderleri ele geçirilen Doğu Kudüs'ü birleşik Kudüs'ün bir parçası kabul etmiştir. Nitekim İsrail BM'nin Kudüs hakkında almış olduğu kararları dikkate almamış ve Kudüs'ü ebedi başkenti ilan etmiştir. Siyonist liderler Meğaribe Mahallesi'ni yıkıp Ağlama Duvarı'nı Yahudi ibadetine açık hale getirmiş ve Kudüs'e İsrail askerlerini yerleştirip Arap halkını şehirden çıkarmak gibi girişimlerde

---

⁷⁰³ Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", 7.

⁷⁰⁴ Dore Gold, *The Fight For Jerusalem: Radical Islam, The West, And The Future Of The Holy City* (Washington, D.C., London: Regnery ; Perseus Running, 2009), 130.

⁷⁰⁵ Saul B. Cohen - Nurit Kliot, "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories", *Annals of the Association of American Geographers* 82/4 (1992): 658-659.

bulunmuştur. Siyonizm, Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Arap mülkünü kamulaştırmayı ve şehri demografik ve yapısal olarak sadece bir Yahudi yurdu yapmayı amaçlamaktadır.⁷⁰⁶

Siyonizm; Filistin'de bir Yahudi devleti kurma sürecinde sadece manda yönetimiyle arasını iyi tutmamış, diğer batılı devletlerle de ilişkilerini geliştirmeye çalışmış, hedefine giden yolda yarar sağlayabilecek her yolu denemiştir. Siyonizm, İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'nda Arapların desteğini almak için yeni göçlere yönelik olumsuz tutumuna karşı ABD'nin desteğini almak için adımlar atmıştır. ABD, Filistin'in bölünmesi oylamasında oy kullanacak ülkelere İsrail lehine baskı yapmıştır. İsrail kurulduktan hemen sonra ABD'nin İsrail'i tanımada Siyonist hareketin başarılı diplomasisi etkili olmuştur.

3.8. YAHUDİ KÜLTÜRÜNDE KUDÜS

Kudüs, dinsel ve siyasal öneminin yanı sıra Yahudi kültüründe de önemlidir. Yahudi atalarının Kudüs'te yaşamış olduğu sevinçler, üzüntüler ve önemli olaylar nesiller boyunca aktarılmıştır. Özellikle diasporada Kudüs'ü unutmama, kente özlem duyma ve Kudüs'e yönelik temenni içeren dualar, Yahudi halkının kente olan bağlılığını canlı tutmuştur. Yahudilerin diasporadan dönme temennisi Amida duasında yer edinmektedir. Yahudi litürjisinin merkezindeki Amida duasında diasporadan dönülmesi, kurban ibadetinin ifa edilebilmesi için Kudüs ve Mabel'in inşasına yönelik işaret vardır.⁷⁰⁷

Amida duasının yanı sıra Yahudi önemli bayramlarında Kudüs'e yönelik temennilerde bulunulur. Yahudi kefarete günü Yom Kippur'da yapılan Neila duasının sonunda “*Gelecek Yıl Kudüs'te*” ifadesiyle Kudüs'e dönme ve Kudüs'te birlikte mutlu bir yaşam temenni edilmektedir. Buradaki temenni mesihi dönemi ifade etmektedir. Temenni aynı şekilde Mısır'dan kurtuluşun anısına kutlanan Fısıh bayramında, Seder'de okunan duanın sonunda tekrarlanır. Kudüs'te yaşayan Yahudiler ise “*Gelecek Yıl Yeniden İnşa Edilecek Olan Yeruslayim'de*” diyerek Mabel'in inşa edilmesini dilemektedir. Çöl yaşamı anısına kutlanan Çardak Bayramı'nda okunan

---

⁷⁰⁶ Mary Ellen Lundsten, “Wall Politics: Zionist and Palestinian Strategies in Jerusalem, 1928”, *Journal of Palestine Studies* 8/1 (1978): 4-5.

⁷⁰⁷ Marx, “The Missing Temple”, 61-62.

Hol Hamoed duasında, Kudüs'ün Tanrı'nın evi ve birlikte yaşam için barışın şehri olması umulmaktadır. Selevkos baskısından Mabed'in kurtarılması anısına kutlanan Hanuk'a bayramında Menora, bayramın maneviyatına ve Mabed'in tekrar inşası ümidine yönelik bir sembol olmuştur. Pers İmparatorluğu döneminde Yahudi halkının öldürülmekten kurtulmaları anısına kutlanan Purim bayramında okunan dualarda, Kudüs'ün Yahudilerin ebedi yurdu olduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Yine yapılan Avdela duasının başında Aşkenaz Yahudilerin yaptığı temenniler, Yahudi halkının Kudüs'e dair umutlarını yansıtmaktadır.⁷⁰⁸

Doğumdan ölüme kadar Yahudi hayatında Kudüs vurgusu vardır. Doğan çocuğun sünnet edilmesi töreninde edilen dualar, ergenliğe giren çocuk için yapılan seremoniler, hayatını birleştiren çiftlerin evlilik töreninde Kudüs'ü ve Mabed'i anımsatan adetler ve ölüm törenlerinde defin sırasındaki ve sonrasındaki uygulamalarda Kudüs'ün yansıması görülmektedir. Dindar Yahudilerin ev dekorunda ve müzik anlayışında da Kudüs etkisi vardır. Yahudi kültüründe Kudüs'ün kaybedilişinin ve Mabed'in tahribatının yası tutulmaktadır.

Yahudi atası Hz. İbrahim'in Tanrı'yla yaptığı ahit sonucunda Yahudi erkeklerin sünnet olması şarttır. Doğan erkek çocuğun sağlık yönünden bir problemi yoksa doğumunun sekizinci gününde sünnet edilir. Çocuğa İbranice isim verilip kutsanan şaraptan çocuğun ağzına birkaç damla damlatılır.⁷⁰⁹ Erkek çocukları için yapılan sünnet törenine *brit mila* denirken buna karşılık modern çağda kız çocukları için de *brit bat* töreni reformist ve feminist Yahudiler tarafından yapılmaktadır. Bu törenin sünnet gibi doğumun sekizinci gününde yapılması şart değildir. Tören doğum yapan annenin ve doğan çocuğun sağlık durumuna bağlı olarak gerçekleştirilir ve kız çocuğuna isim verilir. Kutsanan şaraptan kız çocuğunun ağzına birkaç damla damlatılır. Bu törenler evde veya sinagogta yapılmaktadır. Tören sırasında Mabed eksenli dualar yapılarak Kudüs hatırlanmaktadır.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁸ Şevket Özcan, "Yahudi Dualarında Kudüs", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (30 Haziran 2019): 36-39.

⁷⁰⁹ Lavinia Cohn-Sherbok - Dan Cohn-Sherbok, *A Popular Dictionary of Judaism*, Rev. ed (Richmond: Curzon Press, 1997), 20.

⁷¹⁰ Salih Çinpolat, "Yahudilikte Yenidoğan Törenleri", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (2017): 92.

Yahudilikte ergenlik çağına giren bireyler için yapılan törenlerde Kudüs ayrıntısı vardır. Ergenlik çağına giren erkek çocukları için yapılan *bar mitsva* töreni, modern dönemde cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldırmak için kız çocukları için de liberal Yahudiler tarafından *bat mitsva* adıyla yapılmaktadır. Ancak günümüzde Ortodoks Yahudiler de kız çocukları için bu töreni yapmaktadır. Erkekler on üç, kızlar on iki yaşına girdiğinde bu tören yapılmaktadır. Talmud’a göre on üç yaşına giren çocuk erişkin sayılmaktadır. On üç yaş, dinî emirlerden sorumlu tutulup adak adanabilecek yaş olarak kabul edilir. Bu kutlamalarda Tanah’tan pasajlar okunur ve ergenliğe giren çocuğa hediyeler alınır.⁷¹¹ Yahudilik’te ergenlik çağına giren Yahudi çocukları için yapılan kutlamalarda dolaylı olarak Kudüs vurgusu yapılmaktadır. Kutlama sırasında okunan Aftara duasında Tanrı’dan Siyon’a acıması, Mesih’in bir an önce gelip Kudüs’te hâkimiyet sağlayıp Yahudi halkını sevindirmesi ve Davud’un tahtına çıkması temennisinde bulunulur. Kutlamada Kudüs vurgusunun geçtiği dualar kutlamanın kendisi için yapıldığı bireye söylenir ve Kudüs’ün önemi aşılıp Yahudi kimliği kazandırılır.⁷¹²

Yahudi geleneğinde evlilik tavsiye edilen bir uygulamadır. Neslin devamını sağlamak ve cinsel ihtiyaçların meşru yoldan giderilmesi için yapılması istenen evlilik, Yahudi dinî çalışmaları için de şarttır. Din olmasının yanı sıra bir ırk da olan Yahudilik, müntesiplerinin artması için çok sayıda çocuk sahibi olunmasını tavsiye etmekte, doğum kontrol yöntemlerini zaruri olmadıkça hoş karşılamamaktadır. Yahudilikte erkek ve kadının evlilik yoluyla birbirlerini tamamladıklarına, evlenmemeleri durumunda huzursuzluk yaşayacaklarına inanılmaktadır. Yahudilikte boşanmaya izin verilmiş ancak boşanma hoş karşılanmamaktadır.⁷¹³

Evlilikte kutlama birlikte yaşama anlamında Hupa denilen dört ayaklı bir çadır altında erkeğin kadına yüzük takması ve çiftin aynı bardaktan şarap içmesi şeklinde yapılmaktadır. Kutlama sırasında camdan bir bardak damat tarafından kırılır böylece

---

⁷¹¹ Aaron B. Seidman, “Bar Mitzvah—An Approach To Social Maturity”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 13/3 (1973): 85.

⁷¹² Özcan, “Yahudi Dualarında Kudüs”, 40.

⁷¹³ Cihat Şeker, “Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44 (2015): 252-254.

Mabed'in ve Kudüs'ün yıkılması hatırlanır. Bardağın camdan olması şarttır.⁷¹⁴ Kudüs'ün yıkılmasını anımsamak ve eğlencenin dozunu kaçırmamak için damadın başına kül serpilir. Bu genelde basit sigara külü olmaktadır. Damat tarafından Kudüs'ün unutulmayacağını belirten Mezmurlar kısmından “*Ey Kudüs seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Kudüs'ü en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın*” pasajı okunmaktadır. Bu uygulamalar geleneksel Yahudiler tarafından icra edilmektedir.⁷¹⁵

Kudüs'ün Yahudi geleneğindeki önemini gösteren diğer bir gösterge, ölen kişinin defnedilmesi sırasında edilen dualarda Kudüs temasının ön planda olmasıdır. Yahudi inancına göre ölüm bir son değil diğer yaşam için dinlenilen bir aradır. Ölenin ruhsal varlığının yaşamaya devam ettiğine inanılır. Ölü, ayakları Kudüs'e doğru olacak şekilde defnedilir. Birinci dereceden yakın birinin ölmesi durumunda on iki ay boyunca yas tutulur. On iki ay boyunca sabah ve akşam Kadiş duası okunur.⁷¹⁶ Defin sonrasında tutulan yas döneminde okunan Kidiş duası Kudüs'e dönülerek yapılır. Duada Kudüs'ün Mesih ile yeniden ele geçirilmesi, Kudüs'ün ve Mabed'in yeniden inşa edilmesine yönelik temennilerde bulunulur.⁷¹⁷

Yahudilerin Kudüs'e verdikleri önemin başka bir örneği ise yıkılan Kudüs'ü ve Mabed'i hatırlamak için inşa edilen yapıların küçük bir kısmının yarıda bırakılarak tamamlanmamasıdır. Ayrıca bayram günlerinde kadınların ziynetlerinin bir parçasını takmayı bırakması ile Mabed ve Kudüs'ün yıkılmasının yası tutulmaktadır.⁷¹⁸

Yahudi geleneğinde Kudüs'ün yer bulduğu başka bir olay *Kudüs Günü* kutlamalarıdır. 1967 Savaşı'nda İsrail'in Doğu Kudüs'ü ele geçirmesiyle Kudüs Günü kutlanmaya başlanmıştır. Kudüs Günü, başlarda kendiliğinden yerel bir bayram olarak başlayan ve küçük bir sosyal grup olan ulusal dinî topluluktan kişiler ve Kudüs'te savaşmış eski askerler ve askerlerin aileleri tarafından kutlanmıştır. Kudüs Belediyesi,

---

⁷¹⁴ Jacob Z. Lauterbach, “The Ceremony of Breaking a Glass at Weddings”, *Hebrew Union College Annual* 2 (1925): 377.

⁷¹⁵ Güngör, “Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi”, 70.

⁷¹⁶ Yusuf Besalel, “Ölüm”, *Yahudi Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 3: 471.

⁷¹⁷ Özcan, “Yahudi Dualarında Kudüs”, 41.

⁷¹⁸ Robert Goldenberg, “The Destruction of The Jerusalem Temple: Its Meaning And Its Consequences”, ed. Steven T. Katz, 1. Baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 203.

Ekim 1967 tarihinde savaşın birinci yıl dönümünde Kudüs Günü etkinlikleri düzenlemeyi kararlaştırmış, 1970 yılında Likud Partisi'nin iktidara gelip Ultra-Ortodoks ve ulusal-dindar partilerle ittifak kurmasının ardından Kudüs Günü'nün kime ait olduğunu göstermeyi amaçlayan resmi bir ulusal bayram olarak kutlanmasını sağlamıştır. Bundan sonra Kudüs Günü, törenler, savaşta hayatını kaybedenlerin anılması, Kudüs ve çevresinde kutsal alanlara turların düzenlenmesi şeklinde kutlanmıştır. 1980 yılının başına kadar sadece okullarda kutlanan Kudüs Günü artık Ortodoks Yahudilerin yanı sıra Reformist Yahudiler tarafından da kutlanmaktadır.⁷¹⁹ Kudüs Günü Doğu Kudüs'ün ele geçiriliş günü olan Yahudi takviminde Iyar'ın 28'inde kutlanmaktadır. Kutlamalara yerel halk dışında yurt dışından da katılımcılar gelmektedir. Yapılan kutlamaların çeşitliliği artmasına rağmen en önemli kutlamalar Ağlama Duvarı'nda yapılmaktadır.⁷²⁰

3.9. İSRAİL, YAHUDİLER VE KUDÜS

İsrail, Kudüs'te demografik yapının yanı sıra mekânsal değişimler de yapmaktadır. 10 Haziran 1967 tarihinde Meğaribe Mahallesi'ne giren İsrail ordusu, bir gün sonra Kudüs Belediye Başkanı Teddy Kollek'in talimatıyla yaklaşık 138 yapıyı yıkmıştır. Konutların yanı sıra tarihi yapılar da yok edilmiştir. İsrail'in bunu gerçekleştirmedeki amacı Ağlama Duvarı'na erişimi kolaylaştırmak ve Yahudilerin rahatça ibadet edebilmesi için geniş bir alan sağlamaktır.⁷²¹

Siyonizm hareketi ve İsrail yöneticileri, İsrail'in Orta Doğu'da din eksenli ülkeler arasında seküler bir devlet olmasını istemiştir. Ancak İsrail zamanla Yahudi ideolojisinin etkisi altına girmiş ve geleneksel Yahudi ideolojisinin istekleri doğrultusunda bir politika izlemiştir. İsrail'in Kudüs'ü başkenti olarak ilan etmesinden sonra Yahudi devleti olduğunu 2018 yılında Yahudi Ulus Devlet yasası ile kabul etmiştir.⁷²² Kudüs'te yaşayan Araplar, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak kabul

---

⁷¹⁹ Menachem Klein, "Jerusalem without East Jerusalem: The Palestinian as the 'Other' in Jerusalem", *Journal of Israeli History* 23/2 (2004): 184-185.

⁷²⁰ Kobi Cohen-Hattab - Doron Bar, "From Wailing to Rebirth: The Development of the Western Wall as an Israeli National Symbol After the Six-Day War", *Contemporary Jewry* 38/2 (2018): 293.

⁷²¹ Hasan Hüseyin Güneş, "Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğârîbe Mahallesi ve Serencamı", *Vakıflar Dergisi* 44 (2015): 15.

⁷²² Türkkaya Ataöv, *Filistin, Siyonizm ve Kudüs Sorunu: Sorulara Yanıtlar*, 1. Baskı (İstanbul: İleri Yayınları, 2019), 103.

etmemekte, işgal altında yaşadıklarını belirtip Kudüs'ün birleşmesinin hukuki ve ahlaki temelini tanımamaktadır. Ancak Arap Müslümanlar; İsrail'in hizmetlerinden yararlanmakta, bu durumu da İsrail yönetimi altında yaşamak dışında başka seçenekleri olmamakla ifade etmektedir. İsrail, Arapların vergi verme durumundan Arap eğitim müfredatına kadar kısmen taviz vermiş ancak bu durum dönem dönem baskıcı bir hal almıştır. İsrail, Kudüs'te yaşayan halk arasında Yahudi ve Müslüman ayrımı yapmakta, şartları Araplar aleyhine ağırlaştırmaktadır.⁷²³

İsrail; Kudüs'ü kontrolünde tutmak için bir politika izlemektedir. İsrail Doğu Kudüs'te yeni yerleşim yerleri açmış, Arap çoğunluğunun oluşturabileceği tehlikeler için bölgede Yahudileri iskân etmek istemiştir. Bu durum birleşik Kudüs'ü güçlendirmenin aksine zayıflatmaktadır. Doğu Kudüs mahallelerini tehlikeli bulan Yahudi halkına karşı Araplar da Yahudilerin yoğun olduğu Kudüs mahallelerini kendi açılardan tehlikeli bulmaktadır. İsrail'in Kudüs'teki hâkimiyeti Araplar için vatandaşlık, mekânsal, planlama, barınma ve ekonomik kalkınma gibi alanlarda olumsuzluklar oluşturmaktadır. Araplar, yaşadıkları bölgede karşılaştıkları zorlukları aşmak için şehrin diğer kısımlarıyla etkileşime girmek zorunda kalmaktadır.⁷²⁴ İsrail, Kudüs'te yaşayan ve belirli gereklilikleri yerine getiren Filistin Araplarına daimi oturma izni vermiş ancak İsrail vatandaşlığı vermeyi sınırlı tutmuştur. Kentte yaşayan Arapların oy kullanma hakkı olmasına rağmen Araplar, İsrail'in Doğu Kudüs üzerindeki hâkimiyetini meşru görmedikleri ve İsrail'in işgalci olduğunu düşündükleri için oy kullanmamaktadır.⁷²⁵ İsrail'in Doğu Kudüs'te ve Filistin'in diğer bölgelerinde Arap halkına karşı uyguladığı politikalar Nazilerin Yahudilere uyguladığı politikalara benzetilmekte, İsrail ve Filistin topraklarındaki koşullar sıklıkla Güney Afrika'daki apartheid rejimi ile karşılaştırılmaktadır.⁷²⁶

İsrail, Kudüs'te BM ve uluslararası tepkilere rağmen demografik yapıyı değiştirmek için yerleşik nüfusu göçe zorlayıp Arapların nüfus yoğunluğunu azaltma

---

⁷²³ Michael Romann - Alex Weingrod, *Living Together Separately: Arabs and Jews in Contemporary Jerusalem*, Course Book (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2014), 193-195.

⁷²⁴ Yosef Jabareen v.dğr., "Urban Landscapes of Fear and Safety: The Case Of Palestinians and Jews in Jerusalem", *Landscape and Urban Planning* 189 (2019): 53-56.

⁷²⁵ Iruş Braverman, "Powers of Illegality: House Demolitions and Resistance in East Jerusalem: Powers of Illegality", *Law & Social Inquiry* 32/2 (2007): 336.

⁷²⁶ Eytan Gilboa, "Public Diplomacy: The Missing Component in Israel's Foreign Policy", *Israel Affairs* 12/4 (2006): 715.

ve mülklerini istimlak etme yönünde girişimlerde bulunmaktadır. İsrail, Yahudiler için yeni yerleşim yerleri açmakta ve Kudüs'ten giden Arapların geri gelmesini engelleyici kararlar almaktadır. Kudüs'te yaşayan Araplar belediye hizmetlerinden İsrail vatandaşlarına oranla daha az yararlanmaktadır. Arapların eğitim sistemi ve barınma sorunu kasıtlı olarak ihmal edilmekte ve barındıkları evlerin %80'i izinsiz olduğu gerekçesiyle yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadır. Belediye dönem dönem yıkım gerçekleştirmekte ve yeni yapılara izin vermemektedir. Doğu Kudüs Araplarının sahip olduğu oturma izinleri fiili olarak ikamet ettiği yere bağlı olup yer değişikliğinde oturma izni oluşabilmektedir. Ancak Arapların çocuklarının ikamet izinlerini güvence altına alma girişimleri ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Doğu Kudüs'te yaşayan Araplar, yasal olarak herhangi bir ülkeye vatandaşlık bağıyla bağlı olmadığından, oturma izinlerinin iptal edilmesi durumunda herhangi bir ülke vatandaşı olarak görülmemektedir.⁷²⁷

İsrail, demografik yapısı ve idaresi noktasında almış olduğu karar ve yapmış olduğu değişimlerle Kudüs'ün statüsüne müdahale etmiş ancak Mescid-i Aksa'ya doğrudan müdahalede bulunmamıştır. Kudüs'te Müslümanlar için kutsal alanların idaresi, İsrail'in Müslümanların tepkilerinden çekinmesi ve Camp David ile Oslo antlaşmaları sonrasında Ürdün'e verilmiştir. İsrail 26 Ekim 1994 tarihinde Ürdün ile Vadi Araba Barış Antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmada İsrail ve Ürdün arasında doğrudan iki tarafı ilgilendiren sorunlar, toprak ve su paylaşımının yanı sıra Doğu Kudüs'te bulunan kutsal alanların durumu da geçici olarak karara bağlanmıştır. Antlaşmaya göre Kudüs'teki kutsal alanların taraflar arasında kesin bir anlaşmaya varılıncaya kadar Ürdün tarafından himaye ve idare edilmesine karar verilmiştir. Mescid-i Aksa camiine imam atanması, caminin temizliği ve bakımı gibi durumlarla ilgilenme Ürdün Krallığı Evkaf Bakanlığı tarafından yürütülmektedir.⁷²⁸

Kudüs, Yahudi yaşamında önceden olduğu gibi günümüzde de köklerinden aldığı manevi değerden dolayı Yahudi halkının unutulmaz, değişmez merkezi ve simgesidir. Kent nesiller boyunca Yahudi halkının ulusal dinî ve ruhani merkezi olarak

---

⁷²⁷ Merav Amir, "On the Border of Indeterminacy: The Separation Wall in East Jerusalem", *Geopolitics* 16/4 (2011): 776-777.

⁷²⁸ Haydar Oruç, "Mescid-i Aksâ: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler", *Ormer Perspektif Serileri* 15 (2015): 5-6.

kalmıştır. Dünyanın her yerinden ve İsrail'in diğer bölgelerinden Yahudi halkı Kudüs'ü ve Kudüs'ün antik yerlerini görmek için şehre gelmektedir. Bu ziyaretlerin çoğu dinsel amaçlıdır. Turizm amaçlı ve iş nedenli ziyaretler de yapılmaktadır. Yahudiler özellikle yılda üç kez Sukkot, Fısıh ve Şavuot'ta hac ibadetini yerine getirmek için Kudüs'ü ziyaret etmektedir.⁷²⁹ Kudüs'e Yahudi dinî metinlerinde verilen değer modern dönemde de Yahudiler tarafından verildiği açıktır. Kudüs'te yaşayan ve Kudüs'ü ziyarete gelen Yahudiler; Kudüs'ün merkeziliğini simgeleyen Ağlama Duvarı'na dokunmakta, dua edip ağlamaktadır. Ağlama Duvarı'nda taşların arasına dua, yakarış ve umutların yazılı olduğu notlar iliştiirmektedir. Yahudiler Yahve'nin Kudüs'te ikamet ettiğine inanmaktadır. Dindar Yahudiler Tanrı'ya yakın olmak için Kudüs'e taşınmak istemektedir.⁷³⁰ Geleneksel Yahudi anlayışında Kudüs'te doğma, yaşama ve ölme kurtuluşa ermek için önemlidir. Kudüs'te gömülmenin kentin kutsallığından istifade etmeye ve affedilmeye yol açacağına inanmaktadır. Dolayısıyla dindar Yahudiler kentte yaşamayı ve defnedilmeyi istemektedir.⁷³¹ Kudüs'ün Yahudi halkının genelinde oluşturduğu duygusal bağın yanı sıra özellikle diasporada yaşayan Yahudiler arasında Kudüs'te konut sahibi olma isteği vardır. Bunda tarihte yaşanan Yahudi karşıtlığı, XX. yüzyılda Hitler tarafından gerçekleştirilen Yahudi kıyımı ve hala var olduğu düşünülen antisemitizm anlayışı etkilidir. Diasporada yaşayan Yahudiler servetlerinin bir kısmını İsrail'de değerlendirmeyi düşünmektedir.⁷³²

Modern ve seküler Yahudiler 1967 sonrasında Kudüs'e ayrıca değer vermiştir. Seküler Yahudilerin Kudüs'e ve kutsal yerlere verdiği önemde Yahudi milliyetçiliği etkilidir. Kudüs'ün Müslümanlarla mücadelenin merkezi olması tüm Yahudi halkını buraya sahip olmaya ve burası mücadeleye sevk etmiştir.

Günümüzde İsrail politikasında belirleyici role sahip olan Kudüs, Filistin ve İsrail çatışmasında önemli bir etkidir. Çünkü Müslümanların Mekke ve Medine sonrasında en kutsal yer kabul ettikleri Kudüs'ten vazgeçmesi mümkün değildir.

---

⁷²⁹ Noga Collins-Kreiner, "Pilgrimage Holy Sites: A Classification of Jewish Holy Sites in Israel", *Journal of Cultural Geography* 18/2 (Mart 1999): 67-68.

⁷³⁰ Shampa Mazumdar - Sanjoy Mazumdar, "Religion and Place Attachment: A Study of Sacred Places", *Journal of Environmental Psychology* 24/3 (2004): 387-389.

⁷³¹ Aydın, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", 116-120.

⁷³² Hila Zaban, "The Real Estate Foothold in the Holy Land: Transnational Gentrification in Jerusalem", *Urban Studies* 57/15 (2020): 31-24.

Yahudiler açısından da Süleyman Mabedi'nin kentte inşa edilmiş olması ve buranın vadedilen toprakların merkezi olarak kabul edilmesi Kudüs'ten vazgeçmeyi imkânsız hale getirmektedir. İsrail'in Kudüs üzerindeki planları nihayete ermiş değildir. BM ve uluslararası toplum Filistin'in Kudüs üzerinde hakkı olduğunu savunmakta, Kudüs'ün iki devletli çözümle barışa kavuşabileceğini belirtmektedir. BM'nin Kudüs'ün statüsü üzerindeki değişikliklere karşı kararları ve İsrail'in Kudüs'ü başkent ilanının çoğu devlet tarafından tanınmaması, Kudüs sorununun İsrail lehine çözülmeyeceğini göstermektedir.

SONUÇ

Yahudiliğin Kudüs'e yönelik tutumu ve Yahudilerin kente verdikleri değerin Hz. İbrahim ve Tanrı Yahve arasında gerçekleşen ahit ile ilgili olduğu kabul edilir. Yahudiler Tanrı Yahve'nin, Kenan yurdunu Hz. İbrahim'in soyundan gelenlere vereceğini vadettiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte Yahudi geleneği Kudüs'ün kutsallığını Hz. İbrahim ile yapılan ahitten çok öncesine dayandırmıştır. Dünyanın Kudüs'ten başlayarak yaratıldığını ve Hz. Âdem'in yaratılışında Kudüs'ten toprak alındığını belirtmiştir. Hz. Âdem, Hz. Nuh ve çocuklarının kurbanlarını kentte sunduklarına ve Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ı kentin en kutsal yeri kabul edilen Moriya Dağı'nda kurban etmek istediğine inanılmaktadır.

Yahudi kutsal metni Tanah'ta Kudüs'ten bahsedilmektedir. Tora'da Kudüs'ün adı doğrudan geçmese de kente işaret edilmektedir. Ancak Nevi'im ve Ketuvim'de Kudüs'ün kutsallığı ve Kudüs'te geçen olaylar sıkça işlenmektedir. Talmud'ta ise Kudüs'ün kutsallığından yoğun olarak bahsedilmektedir. Kudüs'ün Babil Sürgünü'nün etkisiyle oluşturulan Tanah metinlerinde yoğun olarak geçtiği anlaşılmaktadır.

Kudüs'ün Yahudiler için somut bir anlam ifade etmesi Davud ile olmuştur. Davud öncesi Yahudi ataları için Kudüs diğer bölgelerden farklı bir anlam taşımamıştır. Yahudi atası Hz. İbrahim kentte bulunmuş ancak buraya sahip olmak için bir çaba içerisine girmemiştir. Diğer önemli Yahudi atası Hz. Musa, Kudüs'e girememiş, Kenan yurdunu sadece uzaktan seyretmekle yetinmiştir. Yahudi halkının Kenan'a girmesi Yeşu ile gerçekleşmiş ancak Kudüs'e girilmemiş, kentte yerel halk yaşamaya devam etmiştir. Kudüs'ü ele geçirip Birleşik İsrail Krallığı'nın merkezi yapan Davud olmuştur. Davud'un Ahit Sandığı'nı Kudüs'e getirmesiyle şehrin kutsal oluşunun ilk adımı atılmıştır. Ancak Kudüs asıl kutsallığını Davud'tan sonra yerine geçen Süleyman'ın inşa ettiği Mabet ile kazanmıştır. Sonraki süreçte Hizkiya ve Yoşiyahu, putperest yapıların terkedilmesini sağlayarak Kudüs'ün kutsallığını artırmıştır.

Yahudi inanç ve tarihinde Kudüs'ün kutsallığı, Babil Sürgünü ile tamamlanmıştır. MÖ 586 yılında Kudüs'ün yıkılması sonrasında yaşanan Babil Sürgünü, Yahudi inancını şekillendirmiş, halkın birlikteliğini sağlamış ve Kudüs'e

duyulan sevgiyi artırmıştır. Babil'e sürgüne gönderilen Yahudi halkı Kudüs'ü unutmamıştır. Sürgünde, Kudüs'e duyulan özlemin ve atfedilen kutsallığın yoğun olarak hissedildiği, şehre dönülerek dua edilmesinde ve sinagogların Kudüs yönüne doğru inşa edilmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Kudüs'ün sürgünde unutulmadığı Yahudilerin *“Ey Kudüs seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Kudüs'ü en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın”* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kudüs'ün önemini artıran bir diğer olay, Mabel'in ve Kudüs'ün 70 yılında ikinci defa yıkılmasıdır. Roma'nın saldırısıyla yıkılan kentten çıkarılan Yahudi halkı için Kudüs'te yaşamak faziletli görülmüştür.

Kudüs, Yahudi inanç, ibadet ve geleneğini etkilemiştir. Mesih inancında ve dua, kurban, hac, oruç ibadetlerinin yanı sıra Yahudi insanının hayatında doğumdan ölüme kadar yapılan törenlerde bu etki hissedilmiştir. İsrail'in kurulmasında, kentin İsrail'in başkenti olarak ilan edilmesinde ve İsrail'in Yahudi devleti olarak yasallaşmasında da Kudüs'e atfedilen kutsallığın önemli bir etkisi olduğu anlaşılmıştır.

Yahudiler, Kudüs'ten ayrı kaldıkları dönemde Kudüs'e gidip Mabel'den geriye kalan Ağlama Duvarı'nda hac ibadetini yerine getirmiş, Kudüs'ün yıkılması anısına oruçlar oluşturmuşlardır. Sünnet ve ergenlik çağına giriş için yapılan törenlerde, evlilik kutlamalarında Kudüs'ü anmış, ölen kişi için yapılan Kadiş duasını Kudüs'e dönerek yapmışlardır. Ayrıca ölüm sonrası dirilmenin gerçekleşeceği yerin Kudüs olacağı ve kentte defnedilmenin yeniden dirilmenin acısını hafifleteceği inancı dindar Yahudilerin Kudüs'te defnedilmeyi istemesine neden olmuştur.

Kudüs'ün Yahudi hayatında oluşturduğu duygu, İsrail Ulusal Marşın'da da görülmektedir. Marşta, diasporada olunan her yerde Kudüs özlemi çekildiği ve Kudüs'te özgür olunacağı belirtilmektedir. Yahudilikte Kudüs'e verilen değerin bir başka göstergesi, 1967 yılında kentin doğu kısmının tamamen ele geçirilmesi anısına yapılan Kudüs Günü kutlamalarıdır. Bu kutlamalarda Kudüs'ün önemli yerleri ziyaret edilmekte, savaşlarda hayatını kaybeden askerler anılmaktadır.

Mesih inancının da Kudüs ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Kudüs'ten çıkarılmanın verdiği hüznün ve sürgün hayatı, Yahudileri bir kurtarıcı beklentisine itmiştir. Mesih, kurtarıcı olarak beklenmeye başlanmıştır. Ancak Mesih

beklentisi Yahudileri uzun bir dönem mücadele etmekten alıkoymuştur. Siyonizm hareketi, bu düşüncüyü değiştirmeyi başarmıştır. Siyonizm'in ve Yahudi milliyetçiliğinin, Mesih beklenmeden Kudüs'ü ele geçirme ve Filistin'de Yahudi devleti kurma girişimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'e yapılan göçlerle başlamıştır. Kurulacak bir Yahudi yurdunun Mesih'in geleceğini hızlandıracağı düşüncesi benimsetilmeye çalışılmıştır. Siyonizm hareketinin lideri Theodor Herzl, Kudüs'ün geri kaldığını, geliştirilemez bir yer olduğunu ve kurulacak Yahudi devletinin Filistin'in diğer bölgelerinde gelişim göstermesi gerektiğini savunmuştur. Herzl, Yahudi yurdu için Filistin dışında başka lokasyon tekliflerine de sıcak bakmıştır. Ancak Siyonizm hareketinin başka üyeleri, Filistin dışı tekliflere karşı çıkmıştır. Seküler bir devlet kurmayı amaçlayan Siyonizm hareketinin zamanla Yahudi ideolojisinden beslenmeye başladığı ve Yahudi ideolojisinin kutsal kabul ettiği Kudüs'e yakın durduğu görülmektedir.

BM'nin, Filistin taksim kararında Kudüs'e tanıdığı uluslararası statüyü İsrail'in kabul etmesinin nedeni, kentın Filistin'in eline geçmesini engellemek istemesi ve zamanla kente hâkim olmayı düşünmesidir. İsrail 1948'de kurulduktan sonra başlayan savaşta Kudüs, İsrail ve Ürdün arasında bölünmüştür. İsrail, Batı Kudüs'ü 23 Ocak 1950 tarihinde başkenti ilan etmiştir. İsrail'in ilk Başbakanı David Ben Gurion, Kudüs'ün Davud tarafından başkentleri yapıldığını belirtmiş, Kudüs üzerindeki haklarını Davud dönemine kadar geriye götürmüştür. David Ben Gurion, Kudüs'ün Yahudi hayatındaki değerini, diğer hiçbir şehrin başka milletler için bu denli önem taşımadığını söyleyerek anlatmaya çalışmıştır. İsrail 1967 Savaşı'nda asıl hedefine ulaşmış, Kudüs'ün doğu kısmını ele geçirmiştir. 1967'den günümüze geline süreçte BM'nin Kudüs'e yönelik tüm karar ve uyarılarına rağmen İsrail, Kudüs'te geri adım atmamış, 1980 yılında Kudüs'ü bütün ve birleşik olarak başkenti ilan etmiş Oslo ve Camp David görüşmelerinde Kudüs'ü tartışma konusu yapmamıştır. Ancak Filistin, Doğu Kudüs'ü başkenti olarak kabul etmektedir. Filistin ve İsrail arasındaki anlaşmazlık sadece iki devlet arasında kalmamış, Müslüman ve Yahudi anlaşmazlığına dönüşmüştür. Hatta Hristiyan dünyası için de kutsal kabul edilen Kudüs'te var olan anlaşmazlık, dünya barışının önünde bir engel olarak algılanmıştır.

İsrail, Doğu Kudüs'ü ele geçirdikten sonra şehirde Arap yoğunluğunu azaltma yönünde politika izlemiş; ancak İsrail'in bu yöndeki çabalarına rağmen Kudüs'te

nüfus oranı Araplar lehine gelişmiştir. Kudüs'te seküler Yahudilerin varlığı azalmakta, Muhafazakâr Yahudi sayısı artmaktadır. Bu da Kudüs'ün seküler yapısını tehdit etmektedir. İsrail'in Kudüs'ün tamamını ele geçirmesiyle Mabed'in tekrardan inşa edilmesini isteyen radikal Yahudiler, Mescid-i Aksa'nın yıkılması yönünde propaganda yapmaktadır. Bu grubu Evanjelik hareket desteklemektedir. Etkinliğini artıran aşırılık yanlılarının bu yöndeki söylemleri, Kudüs'te ve Filistin'in diğer bölgelerinde çatışmaların artmasına neden olmaktadır.

Kudüs, Yahudilik inancında tarihsel, dinî ve kültürel bir merkez olarak benzersiz bir konuma sahiptir. Hz. İbrahim ile yapılan ahitten başlayarak Yahudi inançlarının ve kutsal metinlerinin merkezinde yer alan bu şehir, tarih boyunca yaşanan sürgünler, yıkımlar ve yeniden inşa süreçleriyle Yahudi kimliğinin vazgeçilmez bir sembolü haline gelmiştir. Babil Sürgünü'nden itibaren Kudüs'e duyulan özlem, dua ve ritüellerde somut bir şekilde hissedilmiş, İsrail'in kurulmasında ve ulusal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde Kudüs hem dinî hem de siyasi anlamda anlaşmazlıkların odağında bulunmakta ve dünya barışı açısından kritik bir öneme sahip olmaktadır. Yahudilik inancı için Kudüs, sadece bir kent değil, aynı zamanda geçmişin ve geleceğin kutsal bir yansımasıdır.

KAYNAKÇA

- Aberbach, David. *Imperialism and Biblical Prophecy, 750-500 BCE*. London ; New York: Routledge, 1993.
- Abramsky, Samuel - Gibson, Shimon. "Jerusalem". *Encyclopaedia Judaica*. 11: 143-232. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Abramsky, Samuel - Liver, Jacob. "Jerusalem". *Encyclopaedia Judaica*. 11: 143-232. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Abu-Munshar, Maher Y. (Corresponding Author). "Jerusalem as A Place Of Exile During The Mamluk Era". *Journal of Al-Tamaddun* 14/2 (25 Aralık 2019): 99-115.
- Ackroyd, Peter R. *Exile and Restoration/A Study of Hebrew Thought of the Sixth Century B.C*. Philadelphia: The Westminster Pres, 1968.
- Açıl, Okan. "Eskiçağda Yahudiye Tarihi Coğrafyası". *Filistin Araştırmaları Dergisi (FAD)*. 10 (31 Aralık 2021): 22-37.
- Açıl, Okan. "Helenistik ve Roma Dönemlerinde Ezoterik Bir Yahudi Topluluk". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 48 (25 Aralık 2022): 331-348.
- Adıbelli, Ramazan. "İsa'nın 'Maşiah'a Dönüşümü: Mesihî Yahudilikte Mesihlik Fenomeni". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016): 242-270.
- Ağırakça, Ahmet. "Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı". *Artuklu Akademi* 1/2 (2015): 1-30.
- Akdemir, Hüseyin. *Modern Ortodoks Yahudilik*. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2021.
- Akpınarlı, Neyire. "Kiros Silindirinin İnsan Hakları Hukuk Tarihi ile Sınavı ya da İnsan Hakları Hukuk Tarihinin Kiros Silindiri ile Sınavı". *İnsan Hakları Yıllığı* 36/1 (2018): 1-29.
- Akram, Muhammed. "Meaning and Significance of Fasting in Comparative Perspective: A Study with Special Reference to Judaism, Christianity, and Islam". *Hamdard Islamicus: Quarterly journal of the Hamdard National Foundation* 39/2 (2016): 37-60.
- Akşar, Ahmet. "Cassius Dio ve Hadrianus Dönemine Dair Kaynakları". *History Studies International Journal of History* 12/1 (20 Şubat 2020): 1-14.

- Albera, Dionigi, ed. *International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps, and Obstacles*. 1. Edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015.
- Albin, Cecilia. "Securing the Peace of Jerusalem: On the Politics of Unifying and Dividing". *Review of International Studies* 23/2 (1997): 117-142.
- Alozie, George Chinedu - U., Eze M. "Architectural Review of King Solomon's Temple, Jerusalem". *International Journal of Advanced Research in Social Sciences, Environmental Studies & Technology* 4/2 (2019).
- Altinel, Tolga Savaş. "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/52 (15 Haziran 2017): 115-138.
- Amichay, Oriya - Ben-Ami, Doron - Tchekhanovets, Yana - Shahack-Gross, Ruth - Fuks, Daniel - Weiss, Ehud. "A Bazaar Assemblage: Reconstructing Consumption, Production and Trade from Mineralised Seeds in Abbasid Jerusalem". *Antiquity* 93/367 (Şubat 2019): 199-217.
- Amir, Merav. "On the Border of Indeterminacy: The Separation Wall in East Jerusalem". *Geopolitics* 16/4 (2011): 768-792.
- Antrim, Zayde. "Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk Periods". *Routledge Handbook on Jerusalem*. ed. Sulaymān 'Alī Murād - Naomi Koltun-Fromm - Bedross Der Matossian. 102-109. London ; New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2019.
- Arafeh, Nur. "Which Jerusalem? Israel's Little-Known Master Plans." *al-Shabakah: The Palestinian Policy Network*. 2016. Erişim 09 Ekim 2023. https://al-shabaka.org/wp-content/uploads/2016/05/Arafeh_PolicyBrief_Eng_May2016.pdf
- Aral, Berdal. "Uluslararası Hukuk Bağlamında Birleşmiş Milletler'in Batı ve Doğu Kudüs'ün İsrail Tarafından İşgaline Yönelik Tutumu". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 23/1 (2023): 1-18.
- Araz, Ömer Faruk. "Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (06 Nisan 2016): 321-337.
- Armaoğlu, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*. 5. Baskı İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Armstrong, Karen. "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?" *Journal of Palestine Studies* 27/3 (1998): 5-19.
- Armstrong, Karen - Sağlamer, İrem. *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir, Üç Semavi Din*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021.

- Arnon, Adar. "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period". *Middle Eastern Studies* 28/1 (Ocak 1992): 1-65.
- Aronson, I. Michael. "Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia". *Russian Review* 39/1 (Ocak 1980): 18-31.
- Arslan, Hammet. "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (04 Nisan 2016): 197-224.
- Arslantaş, Nuh. "Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraslar". *Belleten* 78/282 (2014): 435-474.
- Arslantaş, Nuh. "Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar". *Belleten* 79/286 (01 Aralık 2015): 847-876.
- Aselî, Kâmil Cemîl el-. "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 334-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aslan, Halide - Alamleh, Mohanad. "Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmî Hayat". *Journal of Islamic Research* 26/3 (2015): 93-99.
- Aslan, Taner. "Yahudilerin Filistin'e Göçü Üzerine Bazı Düşünceler". *Erdem* 59 (01 Nisan 2011): 37-83.
- Atabey, Figen. "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 66 (2020): 63-90.
- Ataöv, Türkkaya. *Filistin, Siyonizm ve Kudüs Sorunu: Sorulara Yanıtlar*. 1. Baskı. İstanbul: İleri Yayınları, 2019.
- Ataöv, Türkkaya. "Kudüs ve Devletler Hukuku". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 35/1 (1980): 29-54.
- Ataöv, Türkkaya. "Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın Yargılanması". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 33/3 (1978): 23-33.
- Atmaca, Ayşe Ömür. "Kudüs'ü Ebedi Başkent Olarak Tahayyül Etmek". *İsrailiyat* 3 (11 Mart 2019): 145-171.
- Atmaca, Emine. "Karaî Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri". *MESOS Disiplinlerarası Ortacag Calismalari Dergisi* II (31 Aralık 2020): 57-81.
- Attias, Jean-Christophe - Benbassa, Esther - Öno1, Nihal. *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail=İsraël, la Terre et le Sacré*. 3. Baskı İstanbul: İletişim, 2012.

- Avcı, Casim. “Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 327-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avineri, Shlomo. *Herzl's vision: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*. Katonah, New York: BlueBridge, 2014.
- Aviv, Caryn - Shneer, David. *New Jews: The End of the Jewish Diaspora*. New York: New York University Press, 2005.
- Avi-Yonah, Michael. “Moriah”. *Encyclopaedia Judaica*. 14: 491. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Avneri, Aryeh L. *The Claim of Dispossession: Jewish Land-Settlement and the Arabs, 1878-1948*. New Brunswick USA, London (UK): Transaction Books, 1984.
- Awasi, Halid el-. “Kimin Kutsal Şehri? Beyt’ül Makdis’in İsimlerinin Anlamları ve Kökenleri”. *Kudüs Tarih, Din, Siyaset*. ed. Abd Al-fattah El-Awaisi - Muhittin Ataman. 1. Baskı. İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., 2020.
- Ay Arçın, Şeyma. “Demir Çağı Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklarında İsrail ve Yahuda Krallıkları”. *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 1-31.
- Ay, Rahim. “İlahi Dinlerde Oruç: Kaynağı, Amacı ve Uygulanışı Bakımından Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. *Journal of Analytic Divinity* 5/2 (15 Haziran 2021): 212-235.
- Ay, Şeyma. “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”. *History Studies* 3/1 (2011): 1-14.
- Ayan, Ergin. “Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019): 1-12.
- Aydın. “İstanbul’un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul’daki Yahûdi Cemaatleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002): 5-26.
- Aydın, Fuat. “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”. *Eskiye* 37 (01 Aralık 2018): 109-125.
- Aydın, İbrahim Ethem. “Mordecai M. Kaplan’ın Yeniden Yapılanmacı Yahudiliği Geliştirmedeki Metodu ve Temel Esasları”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022): 1-35.
- Aydınlı, Osman. “Kudüsün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 608-630.
- Ayğan, Fadıl. “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019): 225-259.

- Bağır, Muhammed Ali. “Modern İsrail’de Karâî Olmak: Mısır Kökenli Karaîlerin İsrail’deki Sorunları”. *TYB Akademi* 21 (2017): 105-127.
- Bağır, Muhammed Ali. “Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devletinde’ki Yansımaları”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 13/2 (28 Aralık 2016): 101-128.
- Baktemur, Hatice Kübra. “Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi’ni Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi’nin Doğuşu”. *Oksident* 2/2 (31 Aralık 2020): 221-257.
- Balfour, Alan. *Solomon’s Temple: Myth, Conflict, and Faith*. Chicester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012.
- Barton, George A. “Influence of the Babylonian Exile on the Religion of Israel”. *The Biblical World* 37/6 (Haziran 1911): 369-378.
- Başaran, İsmail. “Ahit Sandığı: Eski İsrail’in En Kutsal Ayinsel Eşyası = Ark of the Covenant: The Most Sacred Ritual Possession of Ancient Israel”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* XV/30 (2020): 235-246.
- Başaran, İsmail. “Muhafazakâr Yahudilik Siyonizm İlişkisi”. *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 2 (2016): 75-86.
- Başaran, İsmail. “Muhafazakâr Yahudilikte İbadet”. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/25 (2018): 215-230.
- Baumann, Martin. “Exile”. *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities*. 19-23. London New York: Zed Books, 2010.
- Bayer, Bathja. “Ha-Tikvah”. *Encyclopaedia Judaica*. 8: 457-458. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Baysan, Vehbi. “19. Yüzyılda Kudüs’te Eğitim Kurumları ve Müfredat”. *Osmanlı Döneminde Kudüs’te İlmi Hayat ve Eğitim*. ed. Ahmet Usta - Zekeriya Kurşun. 185-207. İstanbul: Seçil Ofset, 2019.
- Beinin, Joel - Hajjar, Lisa. “Palestine, Israel and the Arab-Israeli Conflict: A Primer”. *Middle East Research and Information Project*. 2014. 1-34. Erişim 04 Eylül 2023. <https://lokayat.org.in/books/palestine.pdf>
- Ben Gurion, David. 1947. Erişim 11 Aralık 2021. <https://en.wikipedia.org/wiki/Jerusalem>
- Ben-Ami, Aharon. *Social Change in a Hostile Environment The Crusaders’ Kingdom of Jerusalem*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2016.
- Benmelech, Moti. “History, Politics, and Messianism: David Ha-Reuveni’s Origin and Mission”. *AJS Review* 35/1 (Nisan 2011): 35-60.

- Benmelech, Moti. "Salvation at Stake". *SEGULA The Jewish Journey Through History* 33 (2016): 26-35.
- Ben-Sasson, Haim Hillel. "Galut". *Encyclopaedia Judaica*. 7: 352-363. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Ben-Tor, Ammon. "Do the Execration texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?" *Essays on Ancient Israel in its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*. ed. Yaira Amit - Nadav Na'aman. 63-87. Winona Lake, Ind: Eisenbrauns, 2006.
- Bergin, Barbara Mary Denise. "Herod the Great's Unique Jerusalem". *Journal of Cultural and Religious Studies* 7/12 (2019): 639-659.
- Berlin, Andrea M. - Kosmin, Paul J. "The Middle Maccabees: A Period Comes into View". *The Middle Maccabees Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom*. Atlanta: SBL Press, 2021.
- Besalel, Yusuf. "Aliya Laregel". *Yahudi Ansiklopedisi*. 1: 58-59. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "İman Prensipleri". *Yahudi Ansiklopedisi*. 1: 232-234. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Korbanot". *Yahudi Ansiklopedisi*. 2: 339-342. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Mesianik Akımlar". *Yahudi Ansiklopedisi*. 2: 400-401. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Meşihey A-Şeker". *Yahudi Ansiklopedisi*. 2: 401. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Mizrah". *Yahudi Ansiklopedisi*. 2: 426-427. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Ölüm". *Yahudi Ansiklopedisi*. 3: 471-473. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Sabetaycılar". *Yahudi Ansiklopedisi*. 3: 555-558. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Saduçiler (Sedukimler)". *Yahudi Ansiklopedisi*. 3: 559. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Sinagog". *Yahudi Ansiklopedisi*. 3: 596-608. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- Besalel, Yusuf. "Şelomo". *Yahudi Ansiklopedisi*. 3: 668-670. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.

- Besalel, Yusuf. *Yahudi Tarihi: Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail ilişkileri*. 1. Baskı. İstanbul: Üiversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık, 2000.
- Bingöl, Akın - Üngör, İbrahim. “İskender’in Rüyası: Persler”. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi* 35 (2015): 31-84.
- Bloedhorn, Hanswulf - Hüttenmeister, Gil. “The Synagogue”. *The Cambridge History of Judaism*. ed. William David Davies - William Horbury - John Sturdy. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Bloom, Cecil. “Hatikvah - Imber, His Poem and a National Anthem”. *Jewish Historical Studies* 32 (1990): 317-336.
- Boas, Adrian John. *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under the Frankish Rule*. London New York: Routledge, 2001.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Âdem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Bonnie L. Kutbay. “Jewish Sources for Iconography of the Akedah/Sacrifice of Isaac in Art of Late Antiquity”. *Journal of Literature and Art Studies* 12/1 (28 Ocak 2022): 38-50.
- Botha, Pieter J J. “History and Point of View: Understanding the Sadducees”. *Neotestamentica* 30/2 (1996): 235-280.
- Bouter, Hugo. *The Story of the Ark of the Covenant: From Mount Sinai to Mount Moriah*. 3. Edition. London: Chapter Two, 2002.
- Bozkurt, Nebi. “Mescid-i Aksâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Braverman, Irus. “Powers of Illegality: House Demolitions and Resistance in East Jerusalem: Powers of Illegality”. *Law & Social Inquiry* 32/2 (2007): 333-372.
- Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2002.
- Canan, Fuat. “ABD’nin Kudüs Kararı ve Yansımaları”. *Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği* 11 (2017): 1-12.
- Cassese, Antonio. “Legal Considerations On The International Status Of Jerusalem”. *The Palestine Yearbook of International Law Online* 3/1 (1986): 13-39.
- Cattan, Henry. . “The Status Of Jerusalem: Under International Law And United Nations Resolutions”. *Journal of Palestine Studies* 10/3 (01 Nisan 1981): 3-15.

- Cattan, Henry. *The Palestine Question*. London: Saqi Books, 2000.
- Cattan, Henry. "The Status of Jerusalem under International Law and United Nations Resolutions". *Journal of Palestine Studies* 10/3 (1981): 3-15.
- Çeken, Muhittin. "VII. Yüzyılda Bizans-Sasani Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs", *Yeni Fikir Dergisi* 9/21 (2018): 54-71.
- Chester, Lucy. "Boundary Commissions as Tools to Safeguard British Interests at the End of Empire". *Journal of Historical Geography* 34/3 (2008): 494-515.
- Cline, Eric H. *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004.
- Coelho, Mabio. "The Covenants in the Bible and Ancient Near East Literature, and the Relationship Between God and Men". 2012. Erişim 18 Ağustos 2022. https://www.researchgate.net/publication/236687542_The_Covenants_in_the_Bible_and_Ancient_Near_East_Literature_and_the_relationship_between_God_and_Men#fullTextFileContent.
- Cohen, Amnon. *Economic Life in Ottoman Jerusalem*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1989.
- Cohen, Hillel. *The Rise and Fall of Arab Jerusalem: Politics and the City Since 1967*. Milton Park, Abingdon, Oxon, [England] ; New York: Routledge, 2011.
- Cohen, Michael J. "Appeasement in the Middle East: The British White Paper on Palestine". *The Historical Journal* 16/3 (1973): 571-596.
- Cohen, Naomi Wiener. *The Americanization of Zionism, 1897 - 1948*. Hanover London: Brandeis University Press, 2003.
- Cohen, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*. 3. Edition. London: Routledge, 2022.
- Cohen, Saul B. - Klot, Nurit. "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories". *Annals of the Association of American Geographers* 82/4 (1992): 653-680.
- Cohen-Hattab, Kobi - Bar, Doron. "From Wailing to Rebirth: The Development of the Western Wall as an Israeli National Symbol After the Six-Day War". *Contemporary Jewry* 38/2 (2018): 281-300.
- Cohn-Sherbok, Lavinia - Cohn-Sherbok, Dan. *A Popular Dictionary of Judaism*. Rev. ed. Richmond: Curzon Press, 1997.
- Collins, John J. *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, 2. Edition. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Pub, 2000.

- Collins, Larry - Lapierre, Dominique - Emeç, Aydın. *Kudüs...Ey Kudüs*. 9. Baskı. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Collins-Kreiner, Noga. "Current Jewish Pilgrimage Tourism: Modes and Models of Development". *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 58/3 (2010): 259-270.
- Collins-Kreiner, Noga. "Pilgrimage Holy Sites: A Classification of Jewish Holy Sites in Israel". *Journal of Cultural Geography* 18/2 (Mart 1999): 57-78.
- Cook, Michael J. "Rabbinic Judaism and Early Christianity: From the Pharisees to the Rabbis". *Review & Expositor* 84/2 (Mayıs 1987): 201-220.
- Cundall, Arthur E. "The United Monarchy: Fact or Fiction?" *Vox Evangelica* 8 (1973): 33-39.
- Çaki, Caner - Gazi, Mehmet Ali - Çaki, Gül. "Nazi Almanyası İşgalindeki Polonya'da Propaganda Posterleri Üzerinden Yahudilere Karşı Nefret Söylemi İnşası". *Selçuk İletişim* 12/2 (27 Temmuz 2019): 781-812.
- Çakmak, Abdullah. "Osmanlı Kudüs'ünde Siyaset ve Toplum". *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksa*. 1. Baskı. 136-158. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Çavdaroglu, Burhan Erhan. "Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil". *Ulakbilge Dergisi* 5/14 (30 Temmuz 2017): 1269-1284.
- Çekiç, Ayşe. "Haçlı Seferinin 'Kudüs'ü Kurtarma' Söylemi ve Etrafında Şekillenen Algı". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/1 (30 Haziran 2021): 77-90.
- Çinpolat, Salih. "Yahudilikte Yenidoğan Törenleri". *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (2017): 83-102.
- Çoban, Bekir Zakir. "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2008): 57-69.
- D'Alessio, Stewart J. - Stolzenberg, Lisa. "Sicarii and the Rise of Terrorism". *Terrorism* 13/4-5 (Ocak 1990): 329-335.
- David B Ruderman - Deadato, Lizet. *Erken Modern Dönem Yahudi tarihi: Yahudi topluluklara Özgü Tarihi ve Kültürel Olgular, Bu topluluklar Arasındaki Etkileşimler...* İstanbul: İnkilâp, 2013.
- Davidovitch, David. "Synagogue". *Encyclopaedia Judaica*. 19: 355-357. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Davidovitch, Nitza. "The Function of the Synagogue in Leisure Culture". *Philosophy Study* 9/1 (28 Ocak 2019): 1-15.

- Davis, Rochelle. "Ottoman Jerusalem: The Growth of the City Outside the Walls", *Jerusalem 1948 the Arab Neighborhoods and their Fate in the War*, ed. S. Tamari 10-29. Jerusalem: Institute of Jerusalem Studies & Badil Resource Center, 2002.
- Day, John. *Yahweh and the gods and goddesses of Canaan*. London ; New York: Sheffield Academic Press, 2002.
- De Pury, Albert. "Abraham, what Kind of an Ancestor is He? A New Look at Biblical Traditions". Beirut, 1998. Erişim 18 Temmuz 2022. <http://www.unige.ch/theologie/distance/courslibre/atjacobdt2005/lecon2/abraham.pdf>
- Demirci, Kürşat. "Sabatayizmin Avrupa Yahudiliğine Etkileri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012): 625-634.
- Demirkent, Işın. "Kudüs (Haçlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 329-332. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dilek, Mehmet Sait. "Trump Yönetiminin Kudüs Kararına Analitik Bakış". *International Journal of Social Inquiry* 11/1 (25 Haziran 2018): 97-137.
- Dinnerstein, Leonard. "America, Britain, and Palestine: The Angle-American Committee of Inquiry and the Displaced Persons, 1945?46". *Diplomatic History* 4/3 (1980): 283-302.
- Doedens, Jaap. "The Return of YHWH and the End of the Exile". *Sárospatak Reformed Theological Academy* 18/1 (2014): 27-53.
- Dufoix, Stéphane. *Diasporas*. Berkeley: University of California Press, 2012.
- Dumper, Michael. "Israeli Settlement in the Old City of Jerusalem". *Journal of Palestine Studies* 21/4 (1992): 32-53.
- Duran, Mehmet Ali. "Filistin'de Yaşanan Arap-Yahudi Çatışmaları Özelinde Peel Komisyonu Kararları ve Arapların Türkiye'den Beklentileri (1929-1939)". *Filistin Araştırmaları Dergisi* 10 (31 Aralık 2021): 57-80.
- Durmuş, İlhami. "Massagetler". *Bilig* 3 (1996): 86-91.
- Ebu şemmale, şerif Emin. "Beyt'ül Makdis: İlk Çağlardan Modern Zamanlara Kısa Bir Tarih". *Kudüs Din-Tarih-Siyaset*. ed. Abd al-Fattah El-Awaisi - Muhittin Ataman. İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.ř., 2020.
- Eck, Werner. "The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View." *The Journal of Roman Studies* 89 (1999): 76-89.
- Eckhardt, Benedikt. "The Seleucid Administration of Judea, the High Priesthood and the Rise of the Hasmoneans". *Journal of Ancient History* 4/1 (01 Ocak 2016): 57-87.

- Elad, Amikam. *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*. Leiden ; New York: E.J. Brill, 1995.
- Elazar, Daniel Judah - Geffen, Rela M. *The Conservative Movement in Judaism: Dilemmas and Opportunities*. Albany: State University of New York Press, 2000.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal-Dışı*. İstanbul: Alfa, 2019.
- Eliav-Feldon, Miriam. "Invented Identities: Credulity in the Age of Prophecy and Exploration". *Journal of Early Modern History* 3/3 (1999): 203-232.
- Engberg, Aron. *Walking on the Pages of the Word of God: Self, Land, and Text Among Evangelical Volunteers in Jerusalem*. BRILL, 2019.
- Erbaş, Ali. "İslam Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (15 Haziran 2002).
- Eroğlu, Engin. "Pers Kralı Büyük Kyros'un Siyasi ve İktisadi Politikaları". *History Studies* 8/1 (2016): 37-47.
- Eroğlu Memiş, Şerife. "Osmanlı Kudüs'üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/3 (30 Eylül 2019): 720-752.
- Eşmeli, İsmet. "İnanç ve İbadetlere Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021): 1046-1061.
- Falah, Ghazi-Walid. "Peace, Deception, and Justification for Territorial Claims: The Case of Israel". *The Geography of War and Peace: from Death Camps to Diplomats*. ed. Colin Flint. 297-320. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2005.
- Faris, Hani A. "Israel Zangwill's Challenge to Zionism". *Journal of Palestine Studies* 4/3 (1975): 74-90.
- Farisani, Elelwani. "The Israelites in Palestine During the Babylonian Exile". *Old Testament Essays* 21/1 (2008): 69-88.
- Farisani, Elelwani. "The Third Return of the Babylonian Exiles to Palestine". *Old Testament Essays* 19/3 (2006): 1162-1177.
- Fildiş, Ayşe Tekdal. "Birleşmiş Milletler'in Taksim Kararı ve İsrail Devleti'nin Yaratılışı". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (01 Mart 2012): 337-348.
- Filiz Önal, Güliden. "Ortadoğu Ülkeleri Milli Marşlarının Söz ve Müzik Biçimi Açısından İncelenmesi". *Ulakbilge* 5/9 (2017): 153-177.

- Finkelstein, Israel. "Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah". *Journal for the Study of the Old Testament* 32/4 (Haziran 2008): 501-520.
- Finkelstein, Israel. *The Forgotten Kingdom: The Archaeology and History of Northern Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Franklin, Benjamin. Erişim 06 Mart 2022.
https://en.wikiquote.org/wiki/Benjamin_Disraeli
- Fried, Lisbeth S. "The High Places (Bamot) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation". *Journal of the American Oriental Society* 122/3 (Temmuz 2002): 437-464.
- Friedland, Roger - Hecht, Richard. *To Rule Jerusalem*. Cambridge New York Melbourne: Cambridge University Press, 1996.
- Friedman, Hershey - Hersovitz, Paul. "Rebuilding of the Temple and Renewal of Hope: Leadership Lessons from Zerubbabel, Ezra, and Nehemiah". *Journal of Values-Based Leadership* 12/2 (01 Temmuz 2019): 1-20.
- Friedman, Hershey H. "Destruction of the Second Temple: Lessons for Today's Leaders". *SSRN Electronic Journal*. 2015. Erişim 10 Ocak 2023.
https://www.researchgate.net/publication/280948058_Destruction_of_the_Second_Temple_Lessons_for_Today's_Leaders
- Friedman, Hershey H. "Wisdom of the Ancients: Sayings of the Talmud". *SSRN Electronic Journal*. (2013). Erişim 11 Aralık 2021.
https://www.academia.edu/17728005/Wisdom_of_the_Ancients_Sayings_of_the_Talmud
- Friedman, Mark. "7. Jewish Pilgrimage after the Destruction of the Second Temple". *City of the Great King*. ed. Nitza Rosovsky. 136-146. Harvard University Press, 1996.
- Gabay, Zvi. "Jerusalem: The Focus of Jewish History". *Studies: An Irish Quarterly Review* 88/351 (1999): 323-326.
- Galadari, Abdulla. "The Qibla: An Allusion to the Shema?" *Comparative Islamic Studies* 9/2 (27 Eylül 2016): 165-193.
- Genç, Özlem. "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri". *Tarih Okulu* 10 (2011): 123-150.
- Gilboa, Eytan. "Public Diplomacy: The Missing Component in Israel's Foreign Policy". *Israel Affairs* 12/4 (2006): 715-747.
- Ginsberg, Harold Louis. "Messiah". *Encyclopaedia Judaica*. 14: 110-111. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.

- Golani, Motti. "Zionism without Zion: The Jerusalem Question, 1947–1949". *Journal of Israeli History* 16/1 (1995): 39-52.
- Gold, Dore. *The Fight For Jerusalem: Radical Islam, The West, And The Future Of The Holy City*. Washington, D.C., London: Regnery ; Perseus Running, 2009.
- Goldenberg, Robert. "The Destruction of The Jerusalem Temple: Its Meaning And Its Consequences". ed. Steven T. Katz. 1. Baskı. 191-205. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Goldhill, Simon. *Jerusalem: City of Longing*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.
- Grossman, Jonathan. "Did David Actually Conquer Jerusalem? The Blind, the Lame, and the Şinnôr". *Vetus Testamentum* 69/1 (21 Ocak 2019): 46-59.
- Gudme, Anne Katrine de Hemmer - Hjelm, Ingrid, ed. *Myths of Exile: History and Metaphor in the Hebrew Bible*. 1. Edition. London: Routledge, 2015.
- Güç, Ahmet. *Çeşitli Dinlerde ve İslamda Kurban*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (01 Haziran 2002): 1-30.
- Güç, Ahmet. *Dinlerde Mabed ve İbadet*. 1. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Güneş, Hasan Hüseyin. "Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı". *Vakıflar Dergisi* 44 (2015): 9-35.
- Güngör, Muhammed. "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Amasya İlahiyat Dergisi*. 14 (30 Haziran 2020): 141-170.
- Güngör, Muhammed. *Süleyman Mabedi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Güngör, Muhammed. "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017): 54-78.
- Gürkan, Salime Leyla. "Talmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 550-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs". *Tarih ve Mit Arasında Kudüs*. ed. Mensur Akgün. 121-151. Ankara: Kopernik Kitap, 2020.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. 6. Baskı. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Hagith, Sivan. "From Byzantine to Persian Jerusalem: Jewish Perspectives and Jewish/Christian Polemics". *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 41/3 (2000): 277-306.

- Halbertal, Moshe - Halbertal, Tova Hartman. "The Yeshiva". *Philosophers on Education: Historical Perspectives*. ed. Amelie Rorty. 458-469. London: Routledge, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Buhtunnasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Harman, Ömer Faruk. "İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 519-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "İslamiyet ve Kudüs". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 16/1 (01 Temmuz 2019): 9-30.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 323-327. Ankara: TDV Vakfı, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. "Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 56-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik (Mezhepler ve Dinî Gruplar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 212-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "Ya'küb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "Yûşa'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 43-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harper, William Rainey. "The Return of the Jews from Exile". *The Biblical World* 14/3 (1899): 157-163.
- Hartman, Gideon - Bar-Oz, Guy - Bouchnick, Ram - Reich, Ronny. "The Pilgrimage Economy of Early Roman Jerusalem (1st Century BCE–70 CE) Reconstructed from the $\delta^{15}\text{N}$ and $\delta^{13}\text{C}$ Values of Goat and Sheep Remains". *Journal of Archaeological Science* 40/12 (Aralık 2013): 4369-4376.
- Hasanoğlu, Eldar. "Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah'ın Kanonize Edilmesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (2015): 25-48.
- Hasanoğlu, Eldar. "Eski Yakındoğu Kanunname Kültürü Işığında Yahudilikte Ahit Anlayışı". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1/1 (2015): 77-105.
- Hasanoğlu, Eldar. "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/02 (04 Ocak 2016): 125-148.

- Hasanoğlu, Eldar - Arslantaş, Nuh. *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*. 1. Baskı. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Hengel, Martin. *The Zealots: Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 A.D.* Edinburgh: T. & T. Clark, 1989.
- Hess, Andrew C. "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War". *International Journal of Middle East Studies* 4/1 (1973): 55-76.
- Hilhorst, Anthony. "Ager Damascenus : Views on the Place of Adam's Creation". *Warszawskie Studia Teologiczne* 20/2 (2007): 131-144.
- Hill, Harvey. "The Science of Reform: Abraham Geiger and the Wissenschaft des Judentum". *Modern Judaism* 27/3 (2007): 329-349.
- Hirsch, Richard. "Reconstructionism". *Encyclopaedia Judaica*. 17: 146-149. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Hirsh, Richard. "American Jewish Life since 1935: A Reconstructionist Retrospective". *The Reconstructionist* 70/1 (2005): 5-14.
- Hirszowicz, Lukasz. *The Third Reich and the Arab East*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2017.
- Hoehner, Harold W. *Herod Antipas*. Grand Rapids, Mich: Zondervan Pub. House, 1980.
- Hoffman, Bruce. "The Bombing of The King David Hotel, July 1946". *Small Wars & Insurgencies* 31/3 (02 Nisan 2020): 594-611.
- Horwitz, Daniel M. *A Kabbalah and Jewish Mysticism Reader*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2016.
- Hughes, Geraint. "Britain, the Transatlantic Alliance, and the Arab-Israeli War of 1973". *Journal of Cold War Studies* 10/2 (2008): 3-40.
- Inbari, Mo'iti. *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?* Trc. Shaul Vardi. Albany, NY: SUNY Press, 2009.
- Inbari, Motti. *Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Irfan, Anne. "Is Jerusalem International or Palestinian? Rethinking UNGA Resolution 181". *Jerusalem Quarterly* 70 (2017): 52-61.
- Isaac, Benjamin. "A Donation for Herod's Temple in Jerusalem". *Israel Exploration Journal* 33/1/2 (1983): 86-92.

- İnci, Salih. “Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak: İsrail (יִשְׂרָאֵל) örneği”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (21 Aralık 2019.): 273-287.
- Jabareen, Yosef - Eizenberg, Efrat - Hirsh, Helly. “Urban Landscapes of Fear and Safety: The Case Of Palestinians and Jews In Jerusalem”. *Landscape and Urban Planning* 189 (2019): 46-57.
- Jacobson, Abigail. *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*. 1. Edition. Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 2011.
- Jadallah, Dina. “Colonialist Construction in the Urban Space of Jerusalem”. *The Middle East Journal* 68/1 (2014): 77-98.
- John, Simon. “The ‘Feast of the Liberation of Jerusalem’: Remembering and Reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099–1187”. *Journal of Medieval History* 41/4 (02 Ekim 2015): 409-431.
- Johnson, Paul - Orman, Filiz. *Yahudi Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000.
- Joronen, Mikko. “Spaces of Waiting: Politics of Precarious Recognition in the Occupied West Bank”. *Environment and Planning D: Society and Space* 35/6 (Aralık 2017): 994-1011.
- Josephus, Flavius - Mason, Steve - Chapman, Honora Howell. *Flavius Josephus: Judean War 2 (Flavius Josephus: Translation and Commentary)*. Leiden ; Boston: Brill, 2008.
- Josephus, Flavius - Whiston, William. *The Antiquities of the Jews*. Cirencester: Echo Library, 2006.
- Kaçan, Lütfi. *Kitab-ı Mukaddes ve İslam Geleneğinde Ahid Sandığı*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.
- Kaleli, Emrullah. “Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa’da Antisemitizm (1096- 1190)”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 13/1 (01 Mayıs 2013): 21-35.
- Kalev, Gol. “Did the Biblical Jacob Purchase Jerusalem, or Another City?” *The Jerusalem Post*. 2020. Erişim 07 Eylül 2022. <https://www.jpost.com/judaism/did-the-biblical-jacob-purchase-the-jerusalem-or-another-city-653139>
- Karaman, M. Lütfullah. “Siyonizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 329-335. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Karaman, M. Lütfullah. “Filistin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 89-103. İstanbul: TDV Vakfı, 1996.
- Karesh, Sara E. - Hurvitz, Mitchell M. “Jarusalem”. *Encyclopaedia of Judaism*. 246-246. New York: Facts on File, 2006.

- Karesh, Sara E. - Hurvitz, Mitchell M. "Sacrifice". *Encyclopaedia of Judaism*. 442. New York: Facts on File, 2006.
- Kark, Ruth - Landman, Shimon. "The Establishment of Muslim Neighbourhoods in Jerusalem, Outside the Old City, During the Late Ottoman Period". *Palestine Exploration Quarterly* 112/2 (Temmuz 1980): 113-135.
- Kasalak, Kadir. "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2016): 65-78.
- Kaştan, Yüksel. "Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye". *Tarih ve Medeniyetler Tarihi* 4 (2012): 1797-1815.
- Katz, Yossi. "The Re-Emergence of Jerusalem: New Zionist Approaches in Attaining Political Goals Prior to the First World War". *Political Geography* 14/3 (1995): 279-293.
- Kaufmann, Yehezkel - Greenberg, Moshe. "The Religion of Israel, from Its Beginnings to the Babylonian Exile". *Journal of Biblical Literature* 81/2 (1962): 185-190.
- Kaynar, Mete Kaan - Ak, Gökhan. "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'de İdari Taksimat, Nüfus Ve İktisat Siyasaları". *International Journal of Academic Value Studies* 4/19 (2018): 412-428.
- Keel, Othmar - Strawn, Brent A - McClean, Morven. *Jerusalem and the One God: A Religious History*. Minneapolis: Fortress Press, 2017.
- Kemiksiz, Nigar Neşe. "Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları". *Journal of Awareness* 3/5 (31 Aralık 2018): 127-144.
- Khamaisi, Rassem. "Jerusalem Demography: History, Transitions, and Forecasts". *Jerusalem Quarterly* 82 (2020): 110-129.
- Kılıçoğlu, Mehmet Erkan. "1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi". *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/2 (29 Eylül 2021): 726-757.
- Kızıloğlu, Sedat. "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (01 Mart 2012): 35-64.
- Killebrew, Ann E. "Jerusalem during the First and Second Temple Periods: Recent Excavations and Discoveries on and Near the Temple Mount". *The Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah*. 29: 365-386. Leiden; Boston: Brill, 2011.
- Kimelman, Reuven. "Rabbinic Prayer in Late Antiquity". *The Cambridge History of Judaism*. 573-611. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

- Kitchen, Kenneth A. *The Bible in its World: The Bible and Archaeology Today*. Exeter: Paternoster Press, 1977.
- Klein, Menachem. "Jerusalem without East Jerusalem: The Palestinian as the 'Other' in Jerusalem". *Journal of Israeli History* 23/2 (2004): 174-199.
- Klein, Menachem. *The Jerusalem Problem: The Struggle for Permanent Status*. Trc. Haim Watzman. Gainesville: University Press of Florida, 2003.
- Knowles, Melody D. "Pilgrimage Imagery in the Returns in Ezra". *Journal of Biblical Literature* 123/1 (2004): 57-74.
- Kober, Avi. "Great-Power Involvement and Israeli Battlefield Success in the Arab-Israeli Wars, 1948–1982". *Journal of Cold War Studies* 8/1 (Ocak 2006): 20-48.
- Kochavi, Arie J. "The Struggle Against Jewish Immigration to Palestine". *Middle Eastern Studies* 34/3 (1998): 146-167.
- Kolander, Kenny. "The 1967 Arab–Israeli War: Soviet Policy by Other Means?" *Middle Eastern Studies* 52/3 (2016): 402-418.
- Kollek, Teddy. "Jerusalem". *Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy* (1990): 19-20.
- Kostick, Conor. *The Siege of Jerusalem: Crusade and Conquest in 1099*. London ; New York: Continuum, 2009.
- Köftürçü, Hüseyin. "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/71 (2020).
- Köse, Feyza Betül. "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı". *Belgü* 1 (2015): 161-199.
- Kuhrt, Amélie. "The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy". *Journal for the Study of the Old Testament* 8/25 (Şubat 1983): 83-97.
- Kuhrt, Amélie T. L. "The Achaemenid Empire: A Babylonian Perspective". *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 34 (1988): 60-76.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.
- Kurt, Ali Osman. *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kurt, Ali Osman. "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006): 437-454.

- Kurt, Ali Osman. “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzer ve Koreş Örneği”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (15 Aralık 2006): 417-436.
- Kurt, Ali Osman. “Yahudilik’te Sürgün Metaforu: ‘Boş Ülke’ Miti ve ‘İncir’ Benzetmesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 5/3 (2008): 257-267.
- Kurt, Ali Osman. “Yahudilik’te Sürgün Teolojisi Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün”. *Dini Araştırmalar* 9/25 (01 Haziran 2006): 61-78.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi mezhepleri*. Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1965.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2013.
- Küçük, Abdurrahman. “Ahid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 532-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçük, Abdurrahman. “Ahid Sandığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 535. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*. 8. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.
- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay - Küçük, M. Alparslan. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan yayınları, 2015.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “Din - Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta Ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış”. *Dini Araştırmalar* 16/42 (17 Haziran 2013): 101-128.
- Kürşad, Demirci - Altınel, Tolga Savaş. “Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017): 31-61.
- Lapidus, Ira M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Student ed. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press, 1984.
- Lapin, Hayim - Lehman, Marjorie. “Introduction to the Theme: The Jerusalem Temple in History, Memory, and Ritual”. *AJS Review* 43/2 (Kasım 2019): 265-269.
- Lauterbach, Jacob Z. “The Ceremony of Breaking a Glass at Weddings”. *Hebrew Union College Annual* 2 (1925): 351-380.
- Lehman-Wilzig, Sam N. “Proto-Zionism and its Proto-Herzl: The Philosophy and Efforts Of Rabbi Zvi Hirsch Kalischer”. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 16/1 (1976): 56-76.

- Leppäkari, Maria. "Liberating the Temple Mount: Apocalyptic Tendencies among Jewish Temple Activists". *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 19 (2006): 193-212.
- Levenson, David B. "The Ancient And Medieval Sources for the Emperor Julian's Attempt to Rebuild the Jerusalem Temple". *Journal for the Study Of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 35/4 (2004): 409-460.
- Levent, Yaşar. "Bet Amikdaş Sürecinde Yahudi Grupları ve Doktrinleri -1". *Şalom Gazetesi Haftalık Siyasi ve Kültürel Gazete*. 2019. Erişim 03 Ağustos 2023. <https://www.salom.com.tr/haber/112424/2-bet-amikdas-surecinde-yahudi-gruplari-ve-doktrinleri-1>.
- Levent, Yaşar. "Bet Amikdaş Döneminde Yahudi Grupları ve Doktrinleri - 2". *Şalom Gazetesi Haftalık Siyasi ve Kültürel Gazete*. 2019. Erişim 04 Ağustos 2023. <https://www.salom.com.tr/haber/112526/ii-bet-amikdas-doneminde-yahudi-gruplari-ve-doktrinleri-2>.
- Levin, Christoph. "The Empty Land in Kings". *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts*. 61-89. Berlin: Walter De Gruyter, 2010.
- Leyin, Yiśra'el L. *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*. 2. Edition. New Haven London: Yale University Press, 2005.
- Levine, Lee I. *Jerusalem: Portrait of the city in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.)*. 1. Edition. Philadelphia: The Jewish Publication Society, Published in Cooperation with the Jewish Theological Seminary of America, 2002.
- Levy, Thomas E. "Interpreting Jerusalem". *Science* 374/6573 (10 Aralık 2021): 1330-1330.
- Levy-Rubin, Milka. "The Reorganization of the Patriarchate of Jerusalem during the Early Muslim Period". *Aram* 15 (2003): 197-226.
- Liberles, Robert. "Champion of Orthodoxy: The Emergence of Samson Raphael Hirsch as Religious Leader". *AJS Review* 6 (1981): 43-60.
- Lieber, Laura Suzanne. *Jewish Aramaic Poetry from Late Antiquity: Translations and Commentaries*. *Cambridge Genizah Studies Series, Volume 8*. BRILL, 2018.
- Lipiński, Edward. *A history of the Kingdom of Jerusalem and Judah*. Leuven: Peeters, 2020.
- Lippman, Thomas W. *Hero of the Crossing: How Anwar Sadat and the 1973 War Changed the World*. Lincoln: Potomac Books, Nebraska Press, 2016.
- Lipschits, Oded. "Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations". *The Journal of Hebrew Scriptures* 9 (2009): 1-30.

- Lipschitz, Oded. *The Fall and Rise of Jerusalem: Judah under Babylonian Rule*. Winona Lake, Ind: Eisenbrauns, 2005.
- Livne-Kafri, Ofer. "Burial in the Holy Land and Jerusalem according to Muslim Tradition". *Liber Annuus* 53 (2003): 417-425.
- Lundsten, Mary Ellen. "Wall Politics: Zionist and Palestinian Strategies in Jerusalem, 1928". *Journal of Palestine Studies* 8/1 (1978): 3-27.
- Lustick, Lan S. "Has Israel Annexed East Jerusalem?" *Middle East Policy* 5/1 (1997): 34-45.
- Luz, Nimrod. "Islam, Culture and the 'Others': Landscape of Religious (In) tolerance in Jerusalem 638-1517". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*. 40 (2013): 301-334.
- Luz, Nimrod. *The Mamluk City in the Middle East: History, Culture, and the Urban Landscape*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- M. Grintz, Yehoshua. "Ark of the Covenant". 2: 464-468. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- M. Peek, Cecilia. "Alexander the Great Comes to Jerusalem: The Jewish Response to Hellenism". *Masada and the World of the New Testament* 36/3 (1996): 99-112.
- Magness, Jodi. *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012.
- Magness, Jodi. "The Walls of Jerusalem in the Early Islamic Period". *The Biblical Archaeologist* 54/4 (Aralık 1991): 208-217.
- Malamat, Abraham. *History of Biblical Israel: Major Problems and Minor Issues*. Leiden; Boston: Brill, 2001.
- Mandour, M. Alaa. "Jerusalem: A Tale of a City". *Journal of Islamic Architecture* 1/3 (12 Nisan 2012).
- Mansoor, Menahem. "Pharisees". *Encyclopaedia Judaica*. 16: 30-32. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Markl, Dominik. "The Babylonian Exile as the Birth Trauma of Monotheism". *Biblica* 1 (2020): 1-25.
- Marks, Richard G. "Dangerous Hero: Rabbinic Attitudes Toward Legendary Warriors". *Hebrew Union College Annual* 54 (1983): 181-194.
- Marx, Dalia. "The Missing Temple: The Status of the Temple in Jewish Culture Following Its Destruction". *European Judaism* 46/2 (01 Eylül 2013): 61-78.

- Mazumdar, Shampa - Mazumdar, Sanjoy. "Religion and Place Attachment: A Study of Sacred Places". *Journal of Environmental Psychology* 24/3 (2004): 385-397.
- McConnell, Fiona - Moreau, Terri - Dittmer, Jason. "Mimicking State Diplomacy: The Legitimizing Strategies of Unofficial Diplomacies". *Geoforum* 43/4 (2012): 804-814.
- McLoughlin, Seán. "Religion, Religions, and Diaspora". *A Companion to Diaspora and Transnationalism*. ed. Ato Quayson - Girish Daswani. 125-138. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2013.
- Meral, Yasin. "Senin derdin neydi ey Sāmīrī?" (20/Tā-Hā:95)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017): 183-192.
- Meral, Yasin. "Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gerekçeleri ve Kur'an'ın Tanıklığı". *Journal of Islamic Research* 31/1 (2020): 1-17.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. 1. Baskı. İstanbul: MiletNihal, 2021.
- Mert, Rabia. "Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs". *Milet ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 16/1 (01 Temmuz 2019): 53-70.
- Metin, Tülay. "Selçuklular ve Kudüs". *Journal Of History And Future* 5/3 (2019): 659-669.
- Meyer, Michael A. *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism*. Detroit: Wayne State University Press, 1995.
- Milgrom, Jacob. "Fasting and Fast Days". *Encyclopaedia Judaica*. 6: 719-723. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Milikowsky, Chaim. "Where is the Lost Ark of the Covenant? The True History (of the Ancient Traditions)". *Tradition, Transmission, and Transformation from Second Temple Literature through Judaism and Christianity in Late Antiquity*. 208-229. Leiden Boston: BRILL, 2015.
- Mock, Steve - Obeidi, Amer - Zeleznikow, John. "A Brief Outline of the Israel-Palestinian Conflict". *Group Decision and Negotiation* 23/6 (Kasım 2014): 1245-1262.
- Montgomery, James A. "Paronomasias on the Name Jerusalem". *Journal of Biblical Literature* 49/3 (1930): 277-282.
- Morris, Benny. *1948: A History of the First Arab-Israeli War*. New Haven [Conn.]: Yale University Press, 2008.

- Moscovici, Serge. "The Dreyfus Affair, Proust, and Social Psychology". *Social Research* 53/1 (1986): 23-56.
- Mustafa, Yiğitoğlu. *Yahudilik Mezhepler*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022.
- Neusner, Jacob - Avery-Peck, Alan J. *The Routledge Dictionary of Judaism*. 1. Baskı. New York; London: Routledge : Taylor & Francis Group, 2004.
- Newman, Hillel - Ludlam, Ruth M. *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period: A Review of Lifestyle, Values, and Halakhah in the Pharisees, Sadducees, Essenes, and Qumran*. Leiden ; Boston: Brill, 2006.
- Niebuhr, Carl. *The Tell El Amarna Period*. Salt Lake City: <http://www.gutenberg.org/license>, 2008.
- Niehoff, Maren R. - Universitah ha-‘Ivrit bi-Yerushalayim, ed. *Journeys in the Roman East: Imagined and Real*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Niewyk, Donald L. "Holocaust: The Genocide of the Jews". *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*. ed. Samuel Totten - William S. Parsons - Israel W. Charny. 2. Edition. New York: Routledge, 2004.
- Noegel, Scott B. "The Egyptian Origin of the Ark of the Covenant". *Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective*. ed. Thomas E. Levy - Thomas Schneider - William H.C. Propp. 223-242. *Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences*. Cham: Springer International Publishing, 2015. Erişim 27 Kasım 2022. http://link.springer.com/10.1007/978-3-319-04768-3_17
- Olgun, Hakan. "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/2 (12 Nisan 2016): 7-34.
- Oruç, Haydar. "Mescid-i Aksâ: Tarihi, Statüsü ve Güncel Gelişmeler". *Ormer Perspektif Serileri* 15 (2015): 1-8.
- Oruç, Muhammed Cihat. "Gulât-ı Şîa'nın Mehdi Tasavvurunda Mitolojik Unsurlar". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (Aralık 2023): 619-659.
- Ovendale, Ritchie. "The Palestine Policy of the British Labour Government 1945–1946". *International Affairs* 55/3 (1979): 409-431.
- Ovendale, Ritchie. "The Palestine Policy of the British Labour Government 1947: The Decision to Withdraw". *International Affairs* 56/1 (1980): 73-93.
- Özcan, Şevket. "Yahudi Dualarında Kudüs". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (30 Haziran 2019): 23-48.
- Özden, Kemal - Özmat, Mustafa. "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları". *İdealkent* 5/12 (2014): 60-87.

- Özge, Özkoç. “Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin- İsrail Sorunu”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64/3 (2009): 167-195.
- Özkan, Ali. “Küçük Asya’da Geç Antik Çağ Toplumsal Hayatında Yahudiler”. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 6 (2020): 8-31.
- Özman, Recep - Açıl, Okan. “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65 (2019): 21-42.
- Özpınar, Ömer. “Beyt-i Makdis’in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi”. *İSTEM* 38 (31 Aralık 2021): 191-216.
- Öztürk, Mehmet. “Trump’ın Kudüs Kararının Bir Analizi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/4 (2019): 2876-2905.
- Öztürk, Salih - Saygın, Selin. “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (2017): 1-12.
- Palaz Erdemir, Hatice - Erdemir, Halil. “Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”. *History Studies International Journal of History*. Ortadoğu Özel Sayısı (2010): 117-138.
- Pekşen, Okay. “Asur ve Babil Kralları Tarafından İsrail ve Yehuda Krallıklarının Halklarına Uygulanan Sürgünler”. *İlkçağlardan Modern Döneme Tarihten İzler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Philips, Jonathan. “The Crusades: A Complete History”. *History Today* 64/5 (2015): 1-22.
- Popkin, Richard. “Jewish-Christian Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Conception of the Messiah”. *Jewish History* 6/1/2 (1992): 163-177.
- Porter, Frank C. “The Psalms of the Pharisees”. *The Biblical World* 4/3 (1894): 167-176.
- Quandt, William B. *Camp David: Peacemaking and Politics*. 2. Edition. Washington, D.C: Brookings Institution Press, 2016.
- Quigley, John. “The Legal Status of Jerusalem under International Law”. *The Turkish Yearbook of International Relations* 24 (1994): 11-23.
- Rabinowitz, Louis Isaac. “Synagogue”. *Encyclopaedia Judaica*. 19: 353-355. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Rai, Selina Kaur. “What Were the Causes and Consequences of the 1948 Arab-Israeli War?” *E-International Relations*. 2014. 1-3. Erişim 28 Ağustos 2023. <https://www.e-ir.info/2014/01/15/what-were-the-causes-and-consequences-of-the-1948-arab-israeli-war-2/>

- Rainey, Anson. "Sacrifice". *Encyclopaedia Judaica*. 17: 639-644. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Raviv, Dvir - Ben David, Chaim. "Cassius Dio's Figures for the Demographic Consequences of the Bar Kokhba War: Exaggeration or Reliable Account?" *Journal of Roman Archaeology* 34/2 (Aralık 2021): 585-607.
- Ravndal, Ellen Jenny. "Exit Britain: British Withdrawal From the Palestine Mandate in the Early Cold War, 1947-1948". *Diplomacy & Statecraft* 21/3 (2010): 416-433.
- Raz-Krakotzkin, Amnon. "Exile, History, and the Nationalization of Jewish Memory: Some Reflections on The Zionist Notion Of History and Return". *Journal of levantine studies* 3/2 (2013): 37-70.
- Reinhartz, Adele. "Rabbinic Perceptions of Simeon Bar Kosiba". *Journal for the Study of Judaism* 20/2 (1989): 171-194.
- Rodman, David. *Israel in the 1973 Yom Kippur War: Diplomacy, Battle, and Lessons*. Brighton: Sussex Academic Press, 2017.
- Roller, Duane W. *The Building Program of Herod the Great*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Romann, Michael - Weingrod, Alex. *Living Together Separately: Arabs and Jews in Contemporary Jerusalem*. Course Book. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Rothkoff, Aaron. "Titus, Flavius Vespasianus". *Encyclopaedia Judaica*. 19: 743-745. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Rüdiger, Mogens. "The 1973 Oil Crisis and the Designing of a Danish Energy Policy". *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 39/4 (2014): 94-112.
- Sabuncu, Ömer. "Hz. Ömer Döneminde (634-644) Kudüs'ün Fethi ve İskân". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/3 (2021): 335-352.
- Safran, Nadav. "Trial by Ordeal: The Yom Kippur War, October 1973". *International Security* 2/2 (1977): 133-170.
- Sandler, Shmuel. "Religious Zionism and the State: Political Accommodation and Religious Radicalism in Israel". *Terrorism and Political Violence* 8/2 (1996): 133-154.
- Sarikaya, Sevgi. "Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihî Büyük Kyros". *Mediterranean Journal of Humanities* 2/1 (19 Aralık 2011): 195-211.

- Sarna, Nahum M. "Jacob". *Encyclopaedia Judaica*. 11: 17-20. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Sarna, Nahum M. - Sperling, S. David. "Abraham". *Encyclopaedia Judaica*. 1: 280-283. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Satış, İhsan. "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/2 (2016): 545-572.
- Schäfer, Peter. *The History of the Jews in the Greco-Roman World*. Psychology Press, 2003.
- Schiffman, Lawrence H. "Jerusalem: Twice Destroyed, Twice Rebuilt". *The Classical World* 97/1 (2003): 31-40.
- Schniedewind, William M. "Jerusalem, the Late Judahite Monarchy, and the Composition of the Biblical Texts". *Jerusalem in Bible and Archaeology: the First Temple Period*. ed. Andrew G. Vaughn - Ann E. Killebrew. 375-393. *Society of Biblical Literature symposium series*, no. 18. Leiden ; Boston: Brill, 2003.
- Schoors, Antoon. *The Kingdoms of Israel and Judah in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.* Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Schwartz, Daniel R. *Studies in the Jewish Background of Christianity*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1992.
- Sebag Montefiore, Simon - Demirkan, Cem. *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Seeman, Chris - Marshak, Adam Kolman. "Jewish History from Alexander to Hadrian". *Early Judaism: A Comprehensive Overview*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans, 2012.
- Seidman, Aaron B. "Bar Mitzvah—An Approach To Social Maturity". *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 13/3 (1973): 85-89.
- Seroussi, Edwin. "Hatikvah: Conceptions, Receptions and Reflections". *Yuval Online* 9 (2015): 1-44. Erişim 02 Ekim 2023. <https://jewish-music.huji.ac.il/sites/default/files/Seroussi%2C%20Hatikvah.pdf>.
- Sevim, Cenk. "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği". *Journal of Yasar University* 7/26 (2012): 4378-4391.
- Seyfeli, Canan. *Millet sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Seyfeli, Canan. "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Hahambaşılık 1847-1918)". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2010): 95-136.

- Seyfeli, Canan - Akdemir, Hüseyin. “Hasidik Yahudilikte Vaat Edilmiş Topraklar Fikri: İsrail Karşıtlığı”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/2 (18 Aralık 2020): 240-262.
- Seyfeli, Canan. Yahudilik, Diyarbakır, 2024.
- Shahak, Israel. - Dağ, Ahmet Emin. *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*. 1. Baskı. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Sharon, Arie. “Planning Jerusalem: The Old City And Its Environs”. *Ekistics* 38/228 (1974): 368-376.
- Sheffer, Gabriel. “British Colonial Policy-Making Towards Palestine (1929-1939)”. *Middle Eastern Studies* 14/3 (1978): 307-322.
- Shemaryahu, Talmon. “Exile’ and ‘Restoration’ in the Conceptual World of Ancient Judaism”. *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives*. 107-146. Leiden: Brill, 2001.
- Shilo, Margalit. “The Immigration Policy of the Zionist Institutions 1882–1914”. *Middle Eastern Studies* 30/3 (Temmuz 1994): 597-617.
- Shiloah, Amnon. “Mizrah”. *Encyclopaedia Judaica*. 14: 392-393. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Shlaim, Avi. “Britain and the Arab-Israeli war of 1948”. *Journal of Palestine Studies* 16/4 (1987): 50-76.
- Shlaim, Avi. “Failures in National Intelligence Estimates: The Case of the Yom Kippur War”. *World Politics* 28/3 (1976): 348-380.
- Shlaim, Avi. “Israel: Poor Little Samson”. *The 1967 Arab-Israeli War: Origins and Consequences*. ed. Avi Shlaim - William Roger Louis. 22-55. Cambridge Middle East studies 36. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012.
- Shlaim, Avi. “The Balfour Declaration and its Consequences”. *Yet More Adventures with Britannia: Personalities, Politics, and Culture in Britain*. ed. William Roger Louis - Harry Ransom Humanities Research Center. 251-270. London ; New York : Austin, Tex: I.B. Tauris ; Harry Ransom Humanities Research Center, University of Texas at Austin, 2005.
- Sicker, Martin. *Between Rome and Jerusalem: 300 Years of Roman-Judaean Relations*. Westport, Conn: Praeger, 2001.
- Sinanoglu, Mustafa. “Karâilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinkaya, Bayram. “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi”. *ADAM Akademi* 1/1 (2011): 79-100.

- Slonim, Shlomo. "Israeli Policy on Jerusalem at the United Nations, 1948". *Middle Eastern Studies* 30/3 (Temmuz 1994): 579-596.
- Smith, Andrew C. "Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives". *LUX: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University* 3/1 (2013): 1-15.
- Smith, Morton. "Jewish Religious Life in The Persian Period". *The Cambridge History of Judaism*. 1: 219-278. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991.
- Smith, Morton. "Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation". *Harvard Theological Review* 64/1 (Ocak 1971): 1-19.
- Sofer, Naim. "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948-1967". *Middle Eastern Studies* 12/1 (Ocak 1976): 73-94.
- Sonuç, Yusuf Süha. "Dinî Siyonizm'in Filistin ve Uganda Planı Hakkındaki Değişen Görüşleri". *İsrailiyat* 2 (2018): 167-185.
- Stanislawski, Michael. *Zionism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Stipp, Hermann-Josef. "The Concept of the Empty Land in Jeremiah 37-43". *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts*. Berlin: Walter De Gruyter, 2010.
- Stökl, Jonathan - Waerzeggers, Caroline, ed. *Exile and Return: the Babylonian Context*. Berlin: De Gruyter, 2015.
- Streit, Katharina. "A Maximalist Interpretation of the Execration Texts - Archaeological and Historical Implications of a High Chronology." *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 13 (2017): 59-69.
- Şeker, Cihat. "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*. 44 (2015): 247-271.
- Şişman, Cengiz. "Sabatay Sevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 334-335. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Talhami, Ghada Hashem. "The Modern History of Islamic Jerusalem: Academic Myths and Propaganda". *Middle East Policy* 7/2 (Şubat 2000): 113-129.
- Talmud*. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud>
- Ta-Shma, Israel Moses. "Judah". *Encyclopaedia Judaica*. 11: 475-478. Detroit: Macmillan Reference USA in Association with the Keter Pub. House, 2007.
- Taylor, Alan R - Karaşahan, Mesut. *İsrail'in Doğuşu: 1897-1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*. 4. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

- Taylor, N.H. “The Destruction of Jerusalem and the Transmission of the Synoptic Eschatological Discourse”. *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 59/2 (02 Kasım 2003): 283-311.
- Tekin, Tuğba. “Mö.5000-Ms.1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 60 (01 Mayıs 2017): 324-336.
- Tezokur, M. Hadi. “Mitoloji”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007): 41-60.
- Tezokur, M. Hadi. *Yahudilik 1*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.
- Tezokur, M. Hadi. *Yahudilik 2 Tarih ve Kutsal Metinler*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2022.
- Toorn, K. van der - Becking, Bob - Horst, Pieter Willem van der, ed. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible DDD*. 2. Edition. Extensively rev. ed. Leiden ; Boston : Grand Rapids, Mich: Brill ; Eerdmans, 1999.
- Trotter, James M. “Was the Second Jerusalem Temple a Primarily Persian Project?” *Scandinavian Journal of the Old Testament* 15/2 (Ocak 2001): 276-293.
- Trotter, Jonathan Robert. *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple period*. Leiden ; Boston: Brill, 2019.
- Tsimhoni, Daphne. “Demographic Trends of the Christian Population in Jerusalem and the West Bank 1948-1978”. *Middle East Journal* 37/1 (1983): 54-64.
- Türem, Şule İsmihan. “Ortodoks Yahudilikteki Mesih İnancının Siyonizm’e Etkileri”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2019): 28-41.
- Tzabag, Shmuel. “The End of the Yom Kippur War between Israel and Egypt: Continuity versus Change in Israeli Positions on the Cease-Fire Issue”. *Israel Affairs* 13/1 (2007): 141-163.
- Ulmer, Rivka. “The Jerusalem Temple in Pesiqta Rabbati: From Creation to Apocalypse”. *Hebrew Studies* 51 (2010): 223-259.
- Uzer, Umut. “Kudüs Şehrinin Filistin, İsrail ve Birleşmiş Milletler Açısından Siyasi Önemi”. *Filistin Araştırmaları Dergisi* 2 (2017): 134-157.
- Van Seters, John. “The Tent of Meeting in the Yahwist and the Origin of the Synagogue”. *Scandinavian Journal of the Old Testament* 29/1 (02 Ocak 2015): 1-10.
- Vanderhooft, David. “Cyrus II, Liberator or Conqueror? Ancient Historiography Concerning Cyrus in Babylon”. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. ed. Oded Lipschits - Manfred Oeming. 351-372. Penn State University Press, 2006.

- Viviano, Benedict T. - Taylor, Justin. "Sadducees, Angels, and Resurrection (Acts 23:8-9)". *Journal of Biblical Literature* 111/3 (1992): 496.
- Waxman, Dov. *The Pursuit of Peace and The Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining The Nation*. 1. Edition. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Weksler-Bdolah, Shlomit. *Aelia Capitolina - Jerusalem in the Roman period: In Light of Archaeological Research*. Leiden ; Boston: Brill, 2019.
- Wertheimer, Jack - Bernhardt, Debra - Miller, Julie. "Toward the Documentation of Conservative Judaism". *The American Archivist* 57/2 (1994).
- White, L. Michael. "The Delos Synagogue Revisited Recent Fieldwork in the Graeco-Roman Diaspora". *The Harvard Theological Review* 80/2 (1987): 133-160.
- Wischnitzer, Mark. "Jewish Emigration from Germany 1933-1938". *Indiana University Press* 2/1 (1940): 23-44.
- Woodhead, John. "The Report Of The Palestine Partition Commission". *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)* 18/2 (1939): 171-193.
- Wyatt, Nick. "Circumcision and Circumstance: Male Genital Mutilation in Ancient Israel and Ugarit". *Journal for the Study of the Old Testament* 33/4 (Haziran 2009): 405-431.
- Yalçın, Osman. "1967 Arap-İsrail Savaşı ve Savaşta Hava Harekâtı". *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 4/5 (2021): 53-104.
- Yaldız, Fırat. "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18/18 (2013): 289-318.
- Yamauchi, Edwin. "The Reverse Order of Ezra/Nehemiah Reconsidered". *Themelios* 5/3 (1980): 7-13.
- Yapıcı, Utku. "Yahudi Diasporası Diaspora Çalışmalarında Bir İdeal Tip Olarak Kalmalı Mı?" *Alternatif Politika* 8/2 (2016): 322-346.
- Yavaş, Halil. "Haçlı Düşüncesi ve Tefecilik Bağlamında Orta Çağ İngiltere'sinde Yahudi Düşmanlığı". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 57 (2022): 139-156.
- Yavuz, Hilmi. "Oryantalizm" Üzerine Bir 'Giriş' Denemesi". *Marife* 3 (2002): 53-63.
- Yeşilyurt, Nuri. "Ürdün'ün Bölgesel Konumu: Küçük Devlet Kavramı Çerçevesinde Bir İnceleme". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70/2 (2015): 377-401.
- Yetim, Merve. "Belgesel Hipotez'e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 17/1 (30 Haziran 2020): 61-85.

- Yıldırım, Mustafa. “Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs”. *Journal Of History And Future* 7/1 (2021): 501-510.
- Yıldırım, Yusuf. “İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları”. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 18/41 (2021): 3840-3884.
- Yiğit, Ali Ata. “Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 123/243 (2019): 391-414.
- Yiğitoğlu, Mustafa. “Hz. Ömer’in Kudüs’ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (02 Aralık 2017): 135-142.
- Yiğitoğlu, Mustafa. *Yahudilik “Başlangıçtan İsrail’in Kuruluşuna”*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Mustafa Selim. “Bir Terimin Arkeolojisi: Antisemitizmin Teolojik ve Politik Tarihi”. *ULUM Dini Tetkikler Dergisi* 1/2 (2018): 85-101.
- Yishai, Yael. “Israeli Annexation of East Jerusalem and the Golan Heights: Factors and Processes”. *Middle Eastern Studies* 21/1 (1985): 45-60.
- Yitik, Ali İhsan. “Oruç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yürekli, Tülay. “El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb Hâkimiyetinde Harizmliler”. *Journal of Turkish Studies* 12/26 (01 Ocak 2017): 255-265.
- Yvonne, Friedman - Drory, Joseph, ed. *The History of Jerusalem. The Mamluk Period (1260–1517)*. Jerusalem: Yad Ytzhak Ben Zvi Publishing House, 2012.
- Zaban, Hila. “The Real Estate Foothold in the Holy Land: Transnational Gentrification in Jerusalem”. *Urban Studies* 57/15 (2020): 3116-3134.
- Ze’evi, Dror. *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*. Albany: State University of New York Press, 1996.